

P13821

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXI, 2010

Nr. 1 – 2

ianuarie – aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor-șef*), NAGY PIENARU (*redactor responsabil*),
VIOREL ACHIM, ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, DANIELA
BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, OVIDIU CRISTEA, IOAN CHIPER, GHEORGHE
LAZĂR, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

LAURA BALLETO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*),
FRANCESCO GUIDA (*Italia*), KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), YUSUF HALAÇOĞLU (*Turcia*),
REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*),
PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), DUMITRU NASTASE (*Grecia*), K.V. NIKIFOROV (*Federația
Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*)

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)
DOINA-RODICA ORGHIDAN (*tehnoeditor*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ
tehnoeditor: DIANA RUSU

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an.
„REVISTA ISTORICĂ” is published in six issues per year.

Revista se poate procura de la:

All orders from abroad for publications of the Romanian Academy should be addressed to:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711,
tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România,
tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57, e-mail: derex.com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1,
București, tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro,
www.romanianjournals.com

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in “Historical Abstracts” and “America: History and Life”.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice
corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ”
B-dul Aviatorilor nr. 1, 011851 – București, tel.: 4021-212 88 90
E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

© 2010, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711 București, Tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46,
Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
www.ear.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOMUL XXI, NR. 1-2

ianuarie–aprilie 2010

S U M A R

MECANISME TOTALITARE – PRAXIS ȘI IDEOLOGIE

CRISTIAN VASILE, Cinematografia în anii stalinismului (1948–1953). Control ideologic și structuri instituționale	5
NICOLETA IONESCU-GURĂ, Dislocarea unor categorii de persoane din zona de frontieră cu Iugoslavia în Câmpia Bărăganului (1951–1956) (I)	31

LEGISLAȚIE – REFORMĂ – EMANCIPARE

RALUCA TOMI, Mișcarea aboliționistă din principate și impactul ei asupra legislației de dezrobire (1849–1856)	57
VICTOR NEUMANN, Reforma religioasă iudaică și emanciparea politică a evreilor din Banat	73

ORIENT ȘI OCCIDENT – CONTACTE ȘI CONFLUENȚE

LIVIU BORDAȘ, Războiul, Borneo și ardelenii. Noi date despre români ajunși în Orientul Îndepărtat	95
NICOLAE LIU, Tangențe și confluente franco-române de la cruciade la epoca Regelui Soare și Umanismul românesc (I)	101

URBANISM ȘI SOCIETATE – IERARHII ȘI STATUT

SIMION CÂLȚIA, Mahalaua, indicator al urbanității	111
ȘTEFAN AFTODOR, Despre un dregător mai puțin cunoscut: marele șufar	123

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 1–204

ISTORICI REPREZENTATIVI

NICOLETA ROMAN, Maria Holban	137
EDUARD BAIDAUS, Relațiile româno-ucrainene în <i>Istoria Ucrainei-Rusi</i> . Considerente istoriografice (I)	167

NOTE ȘI RECENZII

CRISTIAN APETREI, <i>Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XVI</i> , Edit. Istros, Brăila, 2009, 412 p. + anexe, ilustrații, hărți (Ștefan Aftodor); GABRIEL BADEA-PĂUN, <i>Le style Second Empire. Architecture, décor et art de vivre</i> , Citadelles & Mazenod, Paris, 2009, 204 p. + il. (Adrian-Silvan Ionescu); DAN BERINDEI, <i>Istoria Academiei Române (1866–2006). 140 de ani de existență</i> , Edit. Academiei Române, București, 2006, 552 p. (Daniel I. Iancu); CIPRIAN GHIȘA, <i>Episcopia Greco-Catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni 1832–1850</i> , vol. I Biserica Greco-Catolică din Transilvania după 150 de ani de la Unirea cu Roma; vol. II Episcopul Ioan Lemeni și Biserica sa în vâltoarea vremurilor, Argonaut, Cluj-Napoca, 2008, 370 + 430 p. (Iacob Mârza); MIHAI PREPELIȚĂ, <i>Dincolo și dincoace de sârma ghimpată</i> , Edit. Printech, București, 2007, 284 p. (Gelcu Maksutovici); TIMOTHY SNYDER, <i>The Red Prince. The Fall of a Dynasty and the Rise of Modern Europe</i> , The Bodley Head, London, 2008, 344 p. (Andrei Pippidi); MARIAN ȚUȚUI, <i>Frații Manakia și imaginea Balcanilor</i> , Edit. Noi Media Print, București, 2009, 240 p. + il. (Adrian-Silvan Ionescu); V.N. VINOGRADOV, <i>Balkanskaja epopeia Kniazia A.M. Gorceakova</i> , Izd. Nauka, Moskva, 2005, 302 p. (Marian Stroia)	183
---	-----

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES

TOME XXI, Nos. 1–2

January–April 2010

C O N T E N T S

TOTALITARIAN MECHANISMS – PRAXIS AND IDEOLOGY

CRISTIAN VASILE, Romanian Cinematography during Stalinism (1948–1953). Ideological Control and Institutional Structures	5
NICOLETA IONESCU-GURĂ, The Dislocation of Several Categories of Population from the Border with Yugoslavia to the Bărăgan Plain (1951–1956) (I)	31

LEGISLATION – REFORM – EMANCIPATION

RALUCA TOMI, The Abolitionist Movement in the Principalities and Its Implications on the Emancipation Laws (1849–1856)	57
VICTOR NEUMANN, The Judaic Religious Reform and the Political Emancipation of the Jews of Banat	73

THE EAST AND THE WEST – CONTACTS AND CONFLUENCES

LIVIU BORDAȘ, The War, Borneo and the Transylvanians. New Data on Romanian Travelers to the Far East	95
NICOLAE LIU, French-Romanian Tangencies and Confluences from the Crusades to the Time of the Sun King and Romanian Humanism (I)	101

URBANISM AND SOCIETY – HIERARCHIES AND STATUS

SIMION CÂLȚIA, The <i>Mahala</i> as a Sign of Urbanity	111
ȘTEFAN AFTODOR, About a Less-Known Higher Official: The Great “Schufar”	123

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 1–204

REPRESENTATIVE HISTORIANS

NICOLETA ROMAN, Maria Holban	137
EDUARD BAIDAUȘ, Romanian-Ukrainian Relations in the <i>History of Ukraine-Rus'</i> . Historiographic Considerations (I)	167

NOTES AND REVIEWS

CRISTIAN APETREI, <i>Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XVI</i> (Boyars' Residences in Wallachia and Moldavia in the Fourteenth-Sixteenth Centuries), Edit. Istros, Brăila, 2009, 412 pp. + appendices, illustrations, maps (<i>Ștefan Aftodor</i>); GABRIEL BADEA-PĂUN, <i>Le style Second Empire. Architecture, décor et art de vivre</i> , Citadelles & Mazenod, Paris, 2009, 204 pp. + ill. (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); DAN BERINDEI, <i>Istoria Academiei Române (1866–2006). 140 de ani de existență</i> (The History of the Romanian Academy, 1866–2006. One Hundred and Forty Years of Existence), Edit. Academiei Române, București, 2006, 552 pp. (<i>Daniel I. Iancu</i>); CIPRIAN GHIȘA, <i>Episcopia Greco-Catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni 1832–1850</i> (The Greek Catholic Bishopric of Făgăraș during the Shepherdship of Ioan Lemeni 1832–1850), vol. I <i>Biserica Greco-Catolică din Transilvania după 150 de ani de la Unirea cu Roma</i> (The Greek Catholic Church of Transylvania 150 Years after the Union with Rome); vol. II <i>Episcopul Ioan Lemeni și Biserica sa în vârtoarea vremurilor</i> (Bishop Ioan Lemeni and His Church in Times of Turmoil), Argonaut, Cluj-Napoca, 2008, 370 + 430 pp. (<i>Iacob Mârza</i>); MIHAI PREPELIȚĂ, <i>Dincolo și dincoace de sârma ghimpată</i> (On One Side of the Barbed Wire Fence and the Other), Edit. Printech, București, 2007, 284 pp. (<i>Gelcu Maksutovici</i>); TIMOTHY SNYDER, <i>The Red Prince. The Fall of a Dynasty and the Rise of Modern Europe</i> , The Bodley Head, London, 2008, 344 pp. (<i>Andrei Pippidi</i>); MARIAN ȚUȚUI, <i>Frații Manakia și imaginea Balcanilor</i> (The Manakia Brothers and the Image of the Balkans), Edit. Noi Media Print, București, 2009, 240 pp. + ill. (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); V.N. VINOGRADOV, <i>Balkanskaja epopeia Kniaza A.M. Gorceakova</i> , Izd. Nauka, Moskva, 2005, 302 pp. (<i>Marian Stroia</i>)	183
--	-----

MECANISME TOTALITARE – PRAXIS ȘI IDEOLOGIE

CINEMATOGRAFIA ÎN ANII STALINISMULUI (1948–1953). CONTROL IDEOLOGIC ȘI STRUCTURI INSTITUȚIONALE

CRISTIAN VASILE

Dacă într-un text anterior am insistat asupra etapei de tranziție de la epoca veche a filmului românesc la cinematografia dirijată (dar incomplet controlată) de propaganda comunistă¹, în cele ce urmează ne vom ocupa de intervalul stalinismului integral; o jumătate de deceniu – anii 1948–1953 – care a fost dominată de un import masiv de pelicule sovietice², precum și de o producție autohtonă de filme artistice și documentare de esență realist socialistă care se conformează imperativelor ideologice totalitare. Controlul ideologic se intensifică la finele anului 1947, când creatorilor de film li se impune, ca model unic, realismul socialist, ca și în cazul celorlalte arte. Un an mai târziu, reorganizare, centralizare și etatizare erau termeni la ordinea zilei atunci când se abordau problemele cinematografilei din punct de vedere instituțional. Vom încerca să reconstituim atât modul în care Direcția (Secția) de Propagandă și Agitație a cenzurat și modelat noua înfățișare a producției de film, cât și rolul instituțiilor guvernamentale în administrarea cinematografilei. Am utilizat în acest demers – oarecum diferit de cel al istoricilor și criticilor de film, care s-au axat mai mult pe analiza și impactul creațiilor artistice – în principal referate, rapoarte, note, informări etc. cu precădere emenate de la Direcția de Propagandă și Agitație (DPA), din 1950 Secția de Propagandă și Agitație (SPA), Sectorul de Literatură și Artă (SLA), dar și adrese emise de Ministerul Artelor și Informațiilor. O altă sursă utilă pentru restabilirea atmosferei din epocă a fost memorialistica aparținând unor cunoscuți regizori (Paul Călinescu), actori (Ion Săsăran), dar și unor foști activiști de la Secțiunile CC al PMR, ca de exemplu Pavel Țugui (un apropiat al lui Niculae Bellu, președintele Comitetului pentru Cinematografie – CpC) și G. Brătescu, ginerele Anei Pauker, cel care ne oferă detalii despre reprimarea „devierii de dreapta”, în urma căreia Elisabeta Luca, membră a Comitetului Cinematografilei, și-a pierdut funcția și a fost supusă interogatoriilor. Evident, declassificarea altor documente, emise de CpC,

¹ *Cinematografia românească în perioada de tranziție de la „epoca veche” la realismul socialist, 1945–1949*, în *Arhivele Securității*, vol. 4, coord. Silviu B. Moldovan, București, 2008, p. 315.

² În același timp, filmele americane și cele occidentale, în general, constituiau rarități în repertoriul cinematografelor. Contactele tradiționale, vechi de 50 de ani, cu lumea artistică franceză au fost și ele drastic limitate; Anne Jäckel, *France and Romanian Cinema, 1896–1999*, în „French Cultural Studies”, vol. 11, 2000, p. 413.

Ministerul Culturii sau de alte instituții poate nuanța sau corecta anumite ipoteze și susțineri formulate în acest studiu.

Naționalizare, uniformizare și supremație a Sovromfilm. Naționalizarea întreprinderilor industriale decretată la 11 iunie 1948 a prefigurat și etatizarea sectorului cultural privat (teatre, cinematografe etc.). Chiar și instituții care țineau de PCR/PMR, înființate după 1945, sunt transferate de la partid la stat. *Filmul Popular* – care inițial a fost o societate anonimă dirijată de conducerea comunistă („îndrumată și sprijinită de PCR”) și care avea drept scop subminarea caselor de distribuție particulare și a reprezentanțelor străine, beneficiind de dreptul de a importa filme și de a participa la exploatarea unor săli de cinematograf – s-a transformat, în iunie 1948, într-o societate de stat³, sub numele Cinexfilm. Imediat după momentul 11 iunie 1948 mai multe întreprinderi cinematografice deveneau unități de stat. Totul a culminat cu decretul nr. 303 din 2 noiembrie 1948, prin care se naționaliza întreaga industrie cinematografică și se reglementa comerțul cu produse cinematografice⁴. Factorii de decizie de la vârful Partidului Comunist și din guvern preluau un model sovietic, iar în paralel creșteau puterile Sovromfilm, societate mixtă sovieto-română care a funcționat începând din 1946⁵. În februarie 1949 a fost creată întreprinderea Romfilm, societate de stat care se ocupa cu exploatarea rețelei cinematografice, producția și difuzarea filmului și care înlocuia Cinexfilm și ONC. Numai că, la puțin timp de la înființarea sa, înalți demnitari din guvern și Ministerul Artelor propuneau chiar Comitetului Central suprimarea Romfilm și topirea în cadrul Sovromfilm, „în dorința de a da o dezvoltare cât mai mare producției naționale cinematografice și difuzării filmului sovietic în special”. Acest lucru ar fi însemnat că Sovromfilm urma să primească exclusivitatea creației și distribuirii filmelor pe teritoriul românesc⁶. Potrivit aprecierilor unor istorici, întemeierea Sovromfilm s-a înscris în „vasta acțiune de rusificare a culturii române”, alături de ARLUS, Editura Cartea Rusă și Muzeul Româno-Sovietic⁷. Sovromfilm a fost desființat abia în anul 1952, când s-a transformat de fapt în Direcția Difuzării Filmelor, încă o dovadă a rolului major jucat de societatea mixtă în cadrul distribuției și nu numai. Se poate constata că A.A. Bratuha, conducătorul

³ Mihai Duțu, *Aspecte ale spectacolului și repertoriului cinematografic*, în vol. *Cinematografia românească 1948–1975*, coord. Ion Cantacuzino, Manuela Gheorghiu, București, 1976, p. 37.

⁴ Naționalizarea industriei cinematografice a fost socotită de istoriografia de până în 1989 ca un moment de cotitură și toate periodizările aplicate istoriei filmului au ținut cont de ea; Ecaterina Oproiu, *Un sfert de veac de film românesc*, în vol. *Cinematografia românească 1948–1975*, coord. I. Cantacuzino, M. Gheorghiu, p. 10.

⁵ *Sovromurile*, în vol. *Raport final*, ed. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Cristian Vasile, București, 2007, p. 217.

⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 87/1949, f. 40.

⁷ Florian Banu, *Asalt asupra economiei României. De la Solagra la Sovrom (1936–1956)*, București, 2004, p. 141.

Sovromfilm, alături de alți consilieri sovietici din domeniul filmului, erau des consultați și ascultați de responsabili români din zona cinematografiei. Din bilanțurile întocmite de SPA, reiese că în intervalul 1948–1952 au fost în țară 14 specialiști și consilieri sovietici pentru diferite ramuri ale producției de filme⁸. Din documentele păstrate în fosta arhivă a CC al PCR rezultă că – în primăvara anului 1948 – cei care răspundeau de destinele filmului românesc în cadrul Ministerului Informațiilor nu acționau decât după o prealabilă întrevvedere cu A.A. Bratuha, director general al Sovromfilm. Din perspectiva celui din urmă, Sovromfilm avea un singur scop: propagarea filmului sovietic în România, iar pentru difuzarea lui era suficient să existe, la fel ca în alte țări, un intermediar precum Sovexportfilm.

Nu știm foarte multe lucruri nici despre contextul înființării, nici despre desființarea Sovromfilm, cum nu cunoaștem nici aspecte esențiale din existența Sovromurilor în general (după toate probabilitățile, o parte din arhive a rămas în România și s-a aflat în custodia Ministerului de Finanțe, fiind inaccesibilă cercetătorilor). Din spusele lui Iosif Chișinevschi și ale Anei Pauker rezultă că Sovromfilm funcționa și era organizat în mod diferit de celelalte Sovromuri, cel puțin până la sfârșitul anului 1949⁹. Ipoteza lansată de Florian Banu în monografia sa dedicată societăților mixte româno-sovietice este aceea că unul dintre obiectivele principale ale Sovromfilm ar fi fost acela de a schimba preferințele publicului spectator dinspre creațiile artistice occidentale spre cele sovietice sau prosovietice și procomuniste. Soluția Sovromfilm s-ar fi dovedit neviabilă, lucru care s-a vădit prin faptul că a fost primul Sovrom desființat, în 1952¹⁰. Un referat din 1951 cu privire la cinematografele din căminele culturale pare să confirme această ipoteză; documentul precizează că la aceste cămine și gospodării colective (GAC) sunt 926 aparate de cinematograf pe bandă îngustă de 16 mm, din care funcționează doar 844, iar fabrica *Tehnocin* nu le poate repara. Sovromfilm – instituția care programa filme pentru cinematografele sătești – încasa de la acestea o anumită locație. Dar, de multe ori, pentru căminele culturale din mediul rural era foarte greu să achite această locație, deoarece aveau un număr redus de spectatori. S-a ajuns astfel în situația ca cinematografele căminelor și cele ale GAC să datoreze Sovromfilm peste 12 milioane de lei. În aceste condiții, Secția ideologică a CC al PMR semnală faptul că Sovromfilm difuza de mai multe ori același film, nu populariza filmele importante, trimitea copii uzate și pelicule netraduse. „Deci – conchidea referatul din 1951 – este necesar un proiect de hotărâre a Consiliului de Miniștri care să stabilească cine răspunde direct de aparatele cinematografelor sătești.”¹¹ În privința sfârșitului Sovromfilm mai dispunem de o scrisoare din 4 septembrie 1951, semnată de Niculae

⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 287.

⁹ V. Stenograma ședinței Secretariatului CC al PMR din 6 decembrie 1949; *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PMR 1949*, vol. II, ed. Camelia Moraru et al., București, 2003, p. 603.

¹⁰ Florian Banu, *op. cit.*, p. 142.

¹¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 6/1951, f. 74–76.

Bellu, președintele Comitetului pentru Cinematografie de pe lângă Consiliul de Miniștri, și adresată lui Ivan Bolșakov, ministrul Cinematografiei din URSS, legată de propunerea sovietică transmisă prin A.A. Bratuha, reprezentant al Sovexportfilm și director general al Sovromfilm, privind încetarea activității Sovromfilm și predarea sarcinilor de difuzare a filmului către un organ creat de Comitetul Cinematografiei de la București. Colaborarea româno-sovietică era însă apreciată la superlativ, amintindu-se că, datorită Sovromfilm, numărul spectatorilor pentru filmele sovietice a crescut de la 12 milioane de spectatori, câți erau în 1947, la 64 de milioane în 1950¹².

Problemele de difuzare a filmului. În 1948 a fost înființată și Asociația Prietenii Filmului, care își propunea să încurajeze atât filmele cu mesaj ideologic, cât și vizionarea colectivă. Iosif Chișinevschi – cel care superviza chestiunile ideologice și culturale la vârful PMR alături de Leonte Răutu – a insistat la 26 mai 1948 asupra metodelor optime de difuzare a spectacolelor de cinema (cu precădere sovietice). În expunerea pe care a făcut-o în fața activului DPA și-a contrazis subordonații: „Într-o singură privință nu sunt de acord: ca organizațiile de partid să difuzeze bilete. Nu putem transforma [nici] org[anizațiile] de partid, nici sindicatele în plasatori de bilete. E greșit. Voi căuta să clarific această problemă. Noi am luat această inițiativă, de comun acord cu tov. Natașa¹³, de creare a unei asociații, după modelul Asociației Prietenii „Scânteii”, Asociația Prietenii Filmului. Această Asociație să îndeplinească și această sarcină. Fiecare comitet de fabrică, fie responsabilul cultural, prin organele imediat superioare, poate să aranjeze un spectacol-două pentru fabrică cu un preț redus și în loc să ruleze o singură dată cu sala aproape goală, să ruleze de două-trei ori și nu pierde nici filmul, și muncitorii văd un film sovietic.”¹⁴ Cunoscutul ideolog a mai precizat că, în teritoriu, Comisiile de artă ale DPA trebuie „să-și îndeplinească îndatoririle vechi și să vegheze și să îndrumeze întreaga activitate artistică din localitatea resp[ectivă]. [Să vegheze la] cum se lucrează. În cadrul secțiunii propagandei și agitației să țină legătură cu tovii de la sindicate, de la UTM, din toate org[anizațiile] de masă. Să controleze materialul, să le ajute, să-l îndrumeze în direcția să lupte (*sic!*) împotriva tendințelor care sunt în multe județe, mai ales în Ardeal, de a introduce elemente burgheze, reacționare în teatre, în cinematograf, în muzică. În linii mari, toții se pot orienta după «Flacăra» (...). Desigur, în primul rând, după pagina culturală din «Scânteia».”¹⁵

În primăvara anului 1948, din perspectiva DPA, o prioritate era combaterea mentalității „mic-burgheze” a celor care frecventau cinematografele, iar a rula cel puțin un film sovietic pe săptămână era o modalitate de a lupta cu anumite reflexe din trecut ale spectatorilor, indiferent de clasa socială din care proveneau¹⁶. Spre

¹² Ibidem, dosar nr. 71/1951, f. 6.

¹³ Probabil Natalia Mustăț, înalt funcționar la Ministerul Artelor și Informațiilor.

¹⁴ Ibidem, dosar nr. 9/1948, f. 116.

¹⁵ Ibidem, f. 117.

¹⁶ Ibidem, dosar nr. 139/1948, f. 21.

deosebire de URSS, în România nu exista în 1948 un Minister al Cinematografiei, de problemele filmului răspunzând Ministerul Artelor și Informațiilor, care avea în structura sa o direcție de specialitate. La rândul său, Ministerul depindea de Direcția de Propagandă și Agitație a CC al PMR, iar activitatea sa era supusă monitorizării. Deși filmului i s-au alocat fonduri însemnate, ele nu erau suficiente pentru a susține dotarea tehnică a tuturor studiourilor și sălilor de proiecție. Într-o adresă a sa către DPA, Eduard Mezincescu admitea că la întocmirea Planului de stat pe anul 1949 s-a acordat o deosebită atenție cinematografiei, care a primit alocări bugetare pentru construcția studiourilor și pentru achiziționarea din URSS a unei cantități importante de echipament și materiale destinate extinderii rețelei de proiecție. Însă, pe de altă parte, menționa faptul că Ministerul Artelor nu poate onora costurile implicate de acordul comercial încheiat la Moscova în ianuarie 1949, prin care s-au achiziționat pentru cinematografie materiale în valoare de 276.019.616 lei, deoarece partea română dispune doar de 92 de milioane de lei¹⁷.

Filmul și combaterea prejudecăților religioase. Dar dincolo de problemele ce decurgeau din starea proastă a aparatelor de proiecție, din absența unei finanțări mai consistente, noua cinematografie avea de luptat cu un alt adversar, poate la fel de redutabil. Religia era privită ca o ideologie concurentă, poate ca cel mai insidios competitor doctrinar după suprimarea partidelor politice. Credința în entități supranaturale, în zei, în spirite, în „Împărăția Cerurilor” – cum era definită religia¹⁸ – trebuia îngrădită. Dacă Fabrica de vise de la Hollywood, cu zeii săi, nu îi mai putea fascina pe români, prin suprimarea difuzării filmelor americane, competiția cu „zeii” religiei era mai complicată. În concepția autorităților comuniste, participarea la slujbele religioase, la pelerinaje, precum și influența majoră pe care o aveau sărbătorile creștine (Înviearea, Nașterea Domnului) îi distrăgeau pe români de la construirea socialismului, de la frecventarea ședințelor de partid, însuflându-le atitudini „reacționare” etc., incompatibile cu profilul moral pe care trebuia să îl aibă *omul nou*. Încă din 1948 la vârful PMR s-a pus problema deplasării atenției publice dinspre sărbătorile de Paști spre aniversarea de la 1 mai, ziua Muncii, și dinspre Crăciun spre Anul Nou și aniversarea proclamării Republicii (30 decembrie). Puterea comunistă a moștenit de la vechiul regim două zile libere pentru salariați atât de Paște, cât și de Crăciun, sărbători legale care nu erau ușor de înlăturat¹⁹. Prin urmare, Secția de Propagandă a elaborat mai multe planuri de contracarare a acestor manifestări de atașament față de tradiție, iar filmului i s-a distribuit un rol pe măsură. Într-o adresă a CC al PMR către toate comitetele județene din subordine – Circulara nr. 31 din 5 aprilie 1950 – se transmiteau următoarele directive: „Cu prilejul zilelor de Paști, Comitetele de partid județene vor lua următoarele măsuri: (...) Caravanele

¹⁷ Ibidem, dosar nr. 87/1949, f. 1–2.

¹⁸ *Dicționar politic*, coord. B.N. Ponomarev, București, 1958, p. 535.

¹⁹ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar nr. 165/1950, f. 51; v. și Cristian Vasile, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, București, 2005, p. 229–230.

cinematografice vor fi programate în cursul celor trei zile (9, 10, 11 IV), în așa fel încât să cuprindă cât mai multe comune, prezentând filme documentare, artistice, românești și sovietice.”²⁰ Evident, cinematografele mobile erau însoțite și de conferențieri propagandiști care popularizau discursul ateist. Tot la nivelul Comitetului Central s-au elaborat mai multe *propuneri în legătură cu munca de propagandă și agitație în vederea răspândirii cunoștințelor științifice și combaterii misticismului și a superstițiilor*. Pentru a încuraja procesul de emancipare de sub imperiul prejudecăților religioase, Direcția de Propagandă și Agitație propunea încă din 1949 ca Ministerul Artelor să realizeze un film de combatere a superstițiilor, care persistă mai ales la sate, și să se preocupe de proiecția în mediul rural, prin intermediul caravelor, a filmelor documentare sovietice în care, pe de o parte, este surprins caracterul nociv al prejudecăților religioase și, pe de altă parte, predomină pledoaria pentru teoriile științifice, ateiste, dezvoltate în URSS²¹. Guvernul Groza s-a conformat și a importat din Uniunea Sovietică numeroase elemente de infrastructură cinematografică, direcționate imediat spre mediul rural, unde aveau să fie proiectate filmele cu conținut ateist. Prin Adresa nr. 648/1949 Ministerul Artelor raporta DPA că guvernul: „a comandat în URSS 600 de aparate de film îngust dintre care 500 de aparate au și sosit în țară și au fost instalate aproape în totalitatea lor la căminele culturale. Pentru anul viitor [1950] se prevede comanda a încă 900 de aparate de film îngust. (...) În mod special, guvernul RPR ar dori ca în seria filmelor documentare ce ar urma să fie trimise să fie incluse filme de popularizare a cunoștințelor științifice în mase.”²²

Conform logicii totalitare, nici lucrătorii din cinematografie nu puteau fi legați în vreun fel de viața religioasă. Inițial, din cauza unei acute lipse de cadre calificate (scenariști, operatori de imagine, ingineri de sunet, tehnicieni etc.), fuseseră acceptați în studiourile cinematografice mai mulți specialiști care activaseră și înainte de 1944. Când problemele de dosar au revenit în prim-plan, conducerea PMR s-a debarasat de serviciile lor și i-a transformat în țapi ispășitori. Într-un referat din 1952 privind starea cinematografilei, elaborat imediat după demascarea „devierii de dreapta”, perioadă de noi excluderi și epurări, era scos în evidență cazul șefului Serviciului de Scenarii de la Studioul cinematografic București, un anume Roman, „care are sarcina de a lucra cu scriitorii și să întocmească referate asupra lucrărilor prezentate”; Roman „este absolvent al Seminarului Teologic și fost cântăreț de biserică, iar înainte de 23 august 1944 a scris diferite articole despre creștinism în ziarle legionare. (...) Așa se întâmplă că în prezent la Studioul București sunt multe scenarii de film, dar niciunul din acestea nu pot fi încă introduse în producție, cum ar fi de pildă scenariile *Bălcescu*, *Canalul Dunăre-Marea Neagră*, *Valea Bucuriei*, *Grivița* și multe altele.”²³

²⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 2/1950, f. 75.

²¹ Ibidem, dosar nr. 7/1949, f. 1–3.

²² Ibidem, dosar nr. 87/1949, f. 41.

²³ Ibidem, dosar nr. 12/1952, f. 222.

Jurnalele de actualități și cele cu teme agrare. Din perspectiva diriguitorilor propagandei, cinematografia – cel puțin la nivelul lungmetrajului de ficțiune – era în urma celorlalte arte, întrucât nu se putea prezenta la mijlocul anului 1949 cu nicio creație realist socialistă. (Filmul *Răsună valea* avea să fie terminat la sfârșitul anului, iar premiera a rulat abia la începutul anului 1950²⁴.) Ministrul Artelor, E. Mezincescu, aprecia – cu prilejul ședinței din 6–7 iunie 1949 – că sectorul producției de film este unul înapoiat și neglijat²⁵. Problema producției s-a rezolvat ceva mai târziu, odată cu înființarea Studioului de la Buftea, și este demn de remarcat faptul că cinematografia a fost, probabil, arta în care s-au investit cei mai mulți bani. Odată cu adoptarea sistemului economiei planificate s-a stabilit și câte filme vor fi realizate, fie că erau jurnale cinematografice, fie filme artistice²⁶.

Dar realitatea orwelliană a lumii comuniste – care s-a îmbinat cu campania de verificări în rândurile membrilor de partid și cu excluderile din PMR – a condus la o nouă cenzură, chiar și asupra filmelor și a jurnalelor de actualități care abia fuseseră terminate și rula în cinematografe, cu actori (politici) care tocmai căzuseră în dizgrație. Această cenzură a funcționat atât asupra figurilor comuniste centrale din Biroul Politic, cât și asupra activiștilor sau a membrilor obișnuiți ai Partidului Comunist. Spre exemplu, o Notă Informativă din 6 septembrie 1950 a Sectorului Documentării de partid conține o relatare privind rectificările pe care le-a suferit un jurnal difuzat în județul Hunedoara: „Comitetul de partid județean semnalează că, în cadrul unui jurnal cinematografic, a fost popularizat Duduia Andrei, fost secretar al Comitetului județean, iar actualmente exclus din partid. Acesta, după ce a fost exclus, a fost trimis în producție la minele Teliuc, unde a făcut greutăți. Odată cu înființarea Combinatului Siderurgic Hunedoara, în care au intrat și minele Teliuc, Duduia Andrei a fost adus în Uzinele Hunedoara. Acest jurnal intitulat *Lupta pentru pace* a rulat în Deva. În prima parte a jurnalului, printre fruntașii în producție la C.S. Hunedoara, era arătat chiar mai insistent Duduia Andrei. Comitetul de partid județean a luat măsura să se taie bucata de film în care apărea Duduia Andrei, deoarece jurnalul urma să fie rulat și la Hunedoara. Bucata de film respectivă a fost trimisă Comitetului Central.”²⁷ „Cine controlează prezentul controlează trecutul”; era doar începutul acestui sistem al retușărilor, al rectificărilor, al secvențelor tăiate efectuate de un ubicuu *Minister al Adevărului* care își făcea simțită prezența și la nivelul lumii filmului.

Astfel de incidente politice au sporit vigilența structurilor ideologice și cenzoriale asupra nou creatului Studio de filme documentare „Alexandru Sahia”,

²⁴ V. detalii la Paul Călinescu, *Proiecții în timp. Amintirile unui cineast*, București, 1982, p. 91–105.

²⁵ ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar nr. 127/1949, f. 2.

²⁶ O evidență a filmelor de ficțiune din intervalul 1949–1954, însoțită de sublinierea preluării servile a modelului sovietic, v. la Aurelia Vasile, *Le film de fiction sous le régime communiste: potentiel et perspectives d'une nouvelle recherche en Roumanie*, în vol. *Quelle est la place des images dans l'histoire*, ed. Christian Delporte et al., Paris, 2008, p. 204.

²⁷ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 4/1950, f. 11.

care era împărțit în 14 servicii și avea ca obiect de activitate producția de documentare, jurnale de actualități (dar și jurnale cu teme agrare și sportive), precum și sincronizarea în limba română a filmelor provenite din străinătate. În primii ani, Studioul Sahia a fost condus de Silvia Armașu, care s-a afirmat ulterior ca regizoare și scenaristă, și de Asea Moraru – cadru didactic și director de studii la Institutul de Cinematografie²⁸, soția ideologului Nicolae Moraru; între cele două directoare ale Studioului au existat mai multe tensiuni, fapt ce a condus la îndepărtarea lor de către SPA²⁹. Dincolo de „mahalagisme”, celor două li s-a imputat și numărul mic al producțiilor documentare pe teme agricole (un singur jurnal în ianuarie 1952 și doar două în februarie 1952) într-o perioadă când se urmărea „lămurirea” țăranilor care șovăiau să adere la GAC-uri și la întovășiri, precum și în plină campanie de pregătire a însămânțărilor; de altfel, rechizitoriul care îi viza pe cei de la Studioul Sahia menționa următoarele: „faptul că în lunile ianuarie și februarie [1952] au fost pregătite numai trei filme cu teme agricole, deși în trimestrul I a fost prevăzută realizarea a nouă filme cu această problemă ne arată că Studioul a neglijat una din problemele centrale: popularizarea campaniei însămânțărilor de primăvară și Hotărârea Guvernului și a CC [al] PMR cu privire la întovășiri. Cinematografele satești au fost lipsite astfel de o seamă de jurnale cu teme agricole tocmai în lunile de iarnă, în perioada cea mai prielnică pentru intensificarea muncii politice la sate.”³⁰ Din perspectiva propagandei comuniste, jurnalele agrare au căpătat o importanță însemnată mai ales începând din martie 1949, debutul campaniei de colectivizare a agriculturii, moment în care caravanele au împânzit lumea satelor și au proiectat astfel de jurnale, precum și filme documentare privitoare la succesele cooperativizării în URSS. Încă de la începutul anului 1949, E. Mezincescu își susținea pledoaria pentru facilități fiscale acordate cinematografelei tocmai invocând rosturile propagandei prin film în succesul procesului de colectivizare în mediul rural: „Difuzarea pe o scară cât mai largă a filmelor artistice și documentare sovietice – preciza ministrul Artelor într-un raport trimis DPA –, precum și dezvoltarea în raport cu capacitatea actuală de producție a producției (*sic!*) naționale de filme artistice și documentare reprezintă mijloace puternice la dispoziția Partidului și a Guvernului în cadrul acțiunii de agitație și propagandă în mase, în raport cu sarcinile mari legate de îndeplinirea primului Plan de stat și cu punerea bazelor transformării socialiste în agricultură.”³¹

Uneori, din diverse motive (pentru a evita rularea acelorași filme, pentru a combina folosirea autocamionului caravanei, potențialul propagandistic al artelor plastice și vizuale cu cel al muzeisticii etc.), caravanele cinematografice se transformau în *caravane de agitație*, moment descris de Ofelia Manole, adjuncta șefului de Secție de la *Agitprop*, într-un document din 12 ianuarie 1952: „la

²⁸ Gherasim Domide, *Convorbiri cu actorul Ion Săsăran*, [Baia Mare], 2003, p. 7.

²⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1950, f. 119.

³⁰ Ibidem, f. 118–119.

³¹ Ibidem, dosar nr. 87/1949, f. 6.

sfârșitul lunii decembrie [1951] și-a început activitatea în regiunea București prima caravană de agitație. Caravana a acționat până acum cu rezultate bune în comunele cu perspectivă de gospodării agricole colective din raionul Vidra și Giurgiu. A fost transformată una din caravanele cinematografice a Comitetului regional de partid în caravană de agitație. Pe autocamioanele caravanei cinematografice au fost făcute două picturi în culori, reprezentând aspecte de la gospodăriile colective din regiune și o caricatură mare reprezentând demascarea chiaburilor. Tot pe autocamion au fost scrise cifre în legătură cu recoltele și câștigurile obținute în vara aceasta de colectivizării din regiune, precum și lozinci ce îndeamnă țăranimea muncitoare să se unească în gospodării colective. Caravana de agitație este înzestrată cu o mică expoziție alcătuită din 12 panouri cu fotomontaje și fotografii. Fotografiile reprezintă aspecte din viața fericită a colhoznicilor sovietici, aspecte de muncă din colhozurile din Uniunea Sovietică ... Caravana posedă și o mică bibliotecă cu broșuri ce tratează probleme agricole și un număr de broșuri spre difuzare. Pe autocamion este instalat un electrofon cu amplificare. Caravana este aprovizionată și cu două-trei filme din viața colhozurilor sovietice și a gospodăriilor colective din țară, câteva jurnale și un număr de plăci cu muzică mobilizatoare.”³²

Comitetul pentru Cinematografie. Odată cu reorganizarea structurilor de partid, în 1950, regulamentul de funcționare a SPA reconfirma prerogativele Secției de control al executării hotărârilor partidului de către Ministerul Artelor și Comitetul pentru Cinematografie (denumit îndeobște într-o formă prescurtată *Comitetul Cinematografiei*)³³, instituție pentru care pleda și Gheorghiu-Dej – într-o ședință a Secretariatului – încă de la finele lui 1949³⁴. Secția de Propagandă și Agitație coordona principalele elemente de politică cinematografică, avizând atât planurile cu privire la difuzarea filmelor, fie ele documentare, fie artistice, cât și proiectele de „mobilizare” a spectatorilor – așa-numita *organizare a frecventării spectacolelor*. Inițial, supravegherea ideologică se desfășura prin intermediul Sectorului de Literatură și Artă, care avea și o subdiviziune care se ocupa de cinematografie. În statele de serviciu ale SLA exista și „responsabilul Sectorului pentru cinematograful”³⁵. Nomenclatura SPA din 1950 îi cuprindea pe componenții SLA: Pavel Țugui, șeful Sectorului, instructori: Gheorghe Gonda, Maria Ursu, Virgil Pop, Andrei Strihan, Ion Beu, Vasile Bălan³⁶. Din anul 1953 va exista un Sector de Cinematografie, separat de SLA. În plus, nomenclatura CC al PMR de care se ocupa SPA îi includea și pe directorul societății Romfilm și pe directorul ei artistic³⁷. Romfilm, societatea de stat producătoare de filme condusă de Natalia Scurtu, fusese tutelată de Ministerul Artelor și intra în coordonarea Comitetului pentru Cinematografie.

³² Ibidem, dosar nr. 1/1952, f. 6.

³³ Ibidem, dosar nr. 3/1950, f. 33.

³⁴ *Stenogramele ședințelor Biroului Politic*, vol. II, p. 604.

³⁵ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 3/1950, f. 55.

³⁶ Ibidem, f. 61.

³⁷ Ibidem, f. 69.

CpC a fost creat în anul 1950, în iunie, printr-un decret al Prezidiului MAN; era o nouă structură instituțională – de astă dată guvernamentală –, funcționând pe lângă Consiliul de Miniștri; CpC a preluat atribuțiile privitoare la industria filmului de la Ministerul Artelor (transformat în *Comitetul pentru Artă* la 12 iulie 1950³⁸). Primul președinte al Comitetului pentru Cinematografie a fost Niculae Bellu, secondat de Pavel Constantinescu și de regizorii Victor Iliu și Dinu Negreanu (vicepreședinți); din Comitet mai făceau parte, ca membri: Aristid Moldoveanu, Vasile Ungureanu, Edgar Elian, Silvia Armașu și Elisabeta Luca³⁹, soția lui Vasile Luca, eliberată din funcție în 1952, odată cu „devierea de dreapta”. Comitetul pentru Cinematografie mai avea în coordonarea sa o orchestră simfonică, Studioul „C. Nottara”, cu obiectivul principal de a pregăti actorii pentru film, Studioul „Ion Creangă” pentru producția de diafilme și Întreprinderea de Stat *Tehnocin*, creată în 1950 și specializată în fabricarea și importul de tehnologii sau piese de schimb necesare producției de film, inclusiv aparate de proiecție, instalații de sunet și lumini. *Tehnocin* asigura reparațiile și întreținerea dispozitivelor cu care erau dotate cinematografele și caravanele. În 1951 au fost puse în funcțiune primele aparate de proiecție fabricate în țară⁴⁰. Comitetului i se subordona și Sectorul de Cercetări ale Cinematografiei, care a luat ființă în 1950 și era format din trei laboratoare⁴¹.

La 30 octombrie 1953, odată cu înființarea Ministerului Culturii, Comitetul Cinematografiei se transformă în departament al Ministerului, luând numele de *Direcția Generală a Cinematografiei*, dar Niculae Bellu a continuat să fie titular până la sfârșitul anului 1955. Comitetul edita și o revistă, „Probleme de cinematografie”, care în 1955 a luat numele de „Film”. În timpul lui Niculae Bellu s-au înființat mai multe unități de învățământ: Școala medie tehnică pentru cinematografie, o școală de specializare cu durata de un an pentru operatori, regizori și scenografi; o școală profesională de trei ani; două școli profesionale de doi ani; o școală de calificare de opt luni și o școală medie serală. Pe de altă parte, în intervalul 1949–1952, au fost trimiși 35 de studenți să se specializeze în URSS la Institutul de Cinematografie, la secțiile regie, scenografie și operatorie⁴².

Planificarea în domeniul creației și producției de film. Încă de la început, Comitetul pentru Cinematografie a supervizat și crearea unei școli superioare de film, separată de Institutul de Teatru, ceea ce a condus la înființarea, chiar în septembrie 1950, a Institutului de Artă Cinematografică, cu 30 de locuri pentru

³⁸ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 – până în zilele noastre – 1999*, ediția a II-a rev. și adăug., București, 1999, p. 166.

³⁹ Pavel Țugui, *Niculae Bellu și cinematografia română*, în vol. *Niculae Bellu. De la stânga politică la stânga culturală*, coord. Vasile Morar, București, 2005, p. 218–219.

⁴⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 286.

⁴¹ Manuela Gheorghiu, Constantin Pătrășcoiu, *Temeliile cinematografiei naționale. Structuri și perspective*, în vol. *Cinematografia românească 1948–1975*, coord. I. Cantacuzino, M. Gheorghiu, p. 31–32.

⁴² ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 287.

actori, 20 pentru regizori și 30 pentru operatori. Conform planului de recrutare anuală, au fost selecționați tineri din 25 de centre ale țării. Adoptarea legii planului cincinal de dezvoltare a economiei naționale (1951–1955) – la finele lui 1950 – a avut implicații și asupra domeniului cinematografic. În contextul în care mașina de propagandă comunistă clama faptul că refacerea economică s-a încheiat, întrucât volumul producției industriale l-a depășit pe cel din 1938, în ianuarie 1951 a fost lansat la Comitetul Cinematografiei primul jurnal cinematografic al cincinalului; erau prevăzute să fie realizate 490⁴³.

SLA veghea, între altele, și la îndeplinirea acestor norme ale planului cincinal. O nouă lozincă suna astfel: „pentru o producție mărită de filme cu un înalt nivel ideologic și artistic, pentru realizarea Planului Cincinal Cinematografic!”⁴⁴. Documentele care consemnau succesele și eșecurile se numeau tot *planuri*. Planul de muncă al SLA pe anul 1951, din 11 ianuarie 1951, prevedea în ceea ce privește chestiunile ce țineau de cinematografie: controlul realizării de către Comitetul pentru Cinematografie a trei filme artistice și a 15 filme documentare; controlul activității CpC în legătură cu construirea studiourilor și organizarea teatrului și a orchestrei cinematografice⁴⁵. Planul menționa și alte sarcini: „1. se va întocmi o informație scrisă despre activitatea și metodele de muncă folosite de Comitetul de Cinematografie; 2. controlul pregătirii filmului documentar *Pentru pace trainică, pentru democrație populară*, a filmelor artistice: *Viața învinge* și *Noaptea din iunie*; 3. vom ajuta Comitetul Cinematografiei în pregătirea scenariilor: *Momente din lupta Partidului Comunist Român*, de Stela Moghioroș și Mihail Davidoglu și filmul *Filimon Sârbu*, de Petre Iosif; 4. controlul difuzării filmelor la cinematografele căminelor culturale și la caravanele cinematografice din regiunile Constanța, Timișoara și Galați (îndeosebi în gospodăriile agricole colective și de stat). (...) Se va dezbate în ședința cu responsabilii sectoarelor de artă din aceste regiuni; 5. controlul executării jurnalelor speciale pentru sate de popularizare a agriculturii sovietice și a succeselor gospodăriilor agricole colective din țara noastră. (...) Se va ține o ședință cu Comitetul de Cinematografie; 6. vom controla felul cum Comitetul Cinematografiei organizează teatrul și orchestra de la cinematografie; 7. se va controla organizarea de către Comitetul Cinematografiei, în colaborare cu Uniunea Compozitorilor, a unei discuții asupra muzicii filmelor documentare (*Pentru industrializare, pentru socialism*, de Gh. Dumitrescu, și *Canalul Dunărea – Marea Neagră*, de Mendelsohn).”⁴⁶

Conținutul și temele filmelor artistice și documentare ce urmau să fie realizate și/sau se aflau în pregătire erau puternic dependente de contextul politic-

⁴³ Ioan Lăcustă, *1948–1952. Republica Populară și România*, București, 2005, p. 150 și 156.

⁴⁴ Angelo Mitchievici, *Când viața învinge, răsună valea*, în Paul Cernat, Angelo Mitchievici, Ioan Stanomir, *Explorări în comunismul românesc*, vol. III, Iași, 2008, p. 10.

⁴⁵ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 6/1951, f. 2.

⁴⁶ Ibidem, f. 8.

ideologic, de discursul luptei de clasă și de necesitățile propagandistice de nuanță totalitară pe care le implica procesul de construire a socialismului. Asocierea unor ilegaliști comuniști pentru definitivarea scenariilor – precum Stela Moghioroș (născută Estera Radoșovețki⁴⁷, căsătorită apoi cu Alexandru Moghioroș) și Petre Iosif – asigura o dată în plus puritatea ideologică și „acuratețea” creațiilor artistice realist socialiste. Dar Stela Moghioroș, pe lângă sarcina de a-l sprijini pe dramaturgul Mihail Davidoglu la scenariul filmului *Momente din lupta Partidului Comunist Român*, putea fi consultată și chemată să ofere detalii – în calitatea sa de delegată a PMR pe lângă revista Cominform-ului⁴⁸ – și pentru documentarul *Pentru pace trainică, pentru democrație populară*, numele organului de presă al Biroului Informativ al Partidelor Comuniste și muncitorești; redacția revistei Comintern-ului se afla la București și era condusă de Mark B. Mitin, unul dintre principalii doctrinari staliști, apropiat de Gheorghiu-Dej, pe care se pare că l-a sprijinit în lupta contra grupării Ana Pauker. Tentativa de a face aceste filme cât mai atractive, inclusiv prin cooptarea unor compozitori cunoscuți (Gheorghe Dumitrescu, Alfred Mendelsohn), care să asigure fundalul muzical, s-a accentuat, mai ales că însuși Niculae Bellu era nevoit să admită – cu ocazia unei ședințe desfășurate la SLA la 20 ianuarie 1951 – că multe săli de cinematograf duc lipsă de spectatori. Președintele Comitetului pentru Cinematografie a dat ca exemplu „filmele cu un înalt conținut ideologic”, care au puțini spectatori. Pe lângă documentarele ideologizate în cel mai înalt grad, Bellu oferea ca exemplu „minunatul film *Marele cetățean* [care] atât în capitală, cât și în provincie a fost vizionat de un număr mic de spectatori. De exemplu, la Timișoara, într-o săptămână, acest film a fost vizionat de numai cinci mii de oameni. În general, în anul 1950, de abia 48% din posibilitățile cinematografelor au fost folosite.” Pornind de la constatarea că festivalurile filmului sovietic au atras un număr mai ridicat de spectatori, N. Bellu a propus organizarea cu o frecvență mai mare a acestor manifestări, precum și „intensificarea muncii de agitație în jurul filmelor, crearea de legături strânse între cinematografe și uzine, controlul permanent al activității cinematografelor de către Comitetele de partid regionale și raionale, intensificarea muncii de popularizare a filmelor prin presă și reviste”⁴⁹. După un an și jumătate, N. Bellu era criticat însă din nou într-un document al SPA, datat 28 iunie 1952: „Lipsa de preocupare a Comitetului Cinematografiei față de munca cinematografelor face ca acestea să nu simtă marea răspundere ce o au față de filmele sovietice. Așa s-a putut întâmpla ca, la cinematograful *Scala* din București, filmul *Marele cetățean* să nu aibă public.”⁵⁰ La

⁴⁷ Pentru detalii privind cariera sa politică interbelică v. Stelian Tănase, *Clienți lu' Tanti Varvara. Istorii clandestine*, București, 2005, p. 227 și urm.

⁴⁸ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași, 2005, p. 167.

⁴⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 6/1951, f. 9–10.

⁵⁰ Ibidem, dosar nr. 12/1952, f. 227.

puțin timp, ARLUS tipărea scenariul cinematografic al peliculei *Marele cetățean* (r.: Fr. Ermler) și îi asigura o largă distribuie, îndemnându-i în același timp pe cititori – adică potențialii spectatori – să trimită impresiile către editor (în speță, *Cartea Rusă*)⁵¹.

În 1952, la o ședință de analiză a situației din cinematografie – reuniune prezidată de Ofelia Manole – mai erau identificate și alte curențe în ceea ce privește mobilizarea spectatorilor la filmele cu mesaj ideologic: în mai multe regiuni din țară nu se prezintă spectacole de teatru și cinematograf; foarte des cinematografele sindicale le sunt repartizate numai filme documentare care, în plus, sunt și uzate (aceeași situație fiind întâlnită și în cinematografele din provincie); în general, prețurile stabilite pentru un spectacol de cinema sunt ridicate; în întreprinderi există responsabili culturali la sindicate cu un „nivel politic scăzut”, care nu sunt în stare să desfășoare o muncă de popularizare a pieselor și filmelor; la unele cinematografe din capitală este dezordine, murdărie, ceea ce îndepărtează publicul. Ofelia Manole a fost și cea care a tras concluziile – problemele trebuie să fie discutate în birourile organizațiilor de partid, mai ales „modul cum trebuie folosite spectacolele de teatru și cinematograf” și „în acest sens [birourile trebuie] să alcătuiască un plan de muncă care să conțină o serie de măsuri concrete pentru a mobiliza din ce în ce mai mulți spectatori la teatre și cinematografe”⁵².

Planurile de muncă ale SLA de la începutul deceniului șase indică preocuparea recurentă pentru „controlul pregătirii” filmelor artistice și documentare, precum și verificarea atentă a scenariilor⁵³. Când întârzierile și modificările frecvente erau evidente, Sectorul ideologic era constrâns să își facă severe autocritici, cum este și cea din 12 aprilie 1951, cuprinsă într-o Informație asupra îndeplinirii planului de muncă pe trimestrul I: „s-au controlat filmele artistice *Viața învinge* și *Noaptea din iunie* (parțial) și scenariul *Momente din lupta Partidului Comunist Român*. (...) La Comitetul Cinematografiei n-am studiat metodele de muncă ce se folosesc. Nu s-a controlat executarea jurnalelor pentru sate. De asemenea, dezbaterile asupra muzicii filmelor a fost amânată.”⁵⁴ Planul de muncă al SLA pentru perioada 1 iulie – 30 septembrie 1951, datat 13 iunie 1951, cuprindea următoarele puncte în ceea ce privește controlul asupra CpC: „1. vom face propuneri pentru constituirea Consiliului Artistic al Cinematografiei și modul lui de funcționare; 2. controlul pregătirii filmelor documentare *Republica Populară Română* (tehnicolor), *Baia Mare*, *Despre pionieri și tineret pentru Festivalul de la Berlin* și *Cimentul*; 3. controlul pregătirii filmelor artistice *Mitrea Cocor* și *Nicolae Bălcescu*; 4. se vor controla scenariile *Filimon Sârbu* și *Glasul gornistului*; 5. se va controla difuzarea

⁵¹ Mihail Bleiman, Manuel Bolșințov, Fridrikh Ermler, *Marele cetățean: scenariu cinematografic*, București, 1952. Pentru succesul de public de care a beneficiat regizorul Fr. Ermler în URSS, v. Denise J. Youngblood, *Cinema as Social Criticism. The Early Films of Fridrikh Ermler*, în vol. *Red Screen. Politics, Society, Art in Soviet Cinema*, ed. Anna Lawton, London, New York, 1992, p. 67 și urm.

⁵² ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 6/1951, f. 10–11.

⁵³ Ibidem, f. 30–31.

⁵⁴ Ibidem, f. 33.

filmelor la sate și popularizarea filmului artistic *Viața învinge* în regiunile Teleorman, Bacău și Bihor. Se va pregăti o informație cu privire la caravanele cinematografice la sate; 6. vom asigura numirea unui director de cadre la Comitetul pentru Cinematografie; 7. vom studia activitatea Direcției de cadre și învățământ din Comitetul Cinematografiei.”⁵⁵

Trebuie precizat că unele filme, dintre cele enumerate, nu au mai fost terminate. *Nicolae Bălcescu* (apoi *Bălcescu*) – menit să celebreze împlinirea unui centenar de la moartea cunoscutului militant pașoptist – nu a fost finalizat; la Arhiva Națională de Film au mai rămas doar probe cu actori (Clody Bertola, Emanoil Petruț ș.a.)⁵⁶. Aceeași soartă a avut-o *Filimon Sârbu*. Alte filme au suferit modificări la nivelul scenariului, fiind schimbat inclusiv titlul: *Glasul gornistului* a devenit *Nepoții gornistului*, iar *Noaptea din iunie* a primit numele *În sat la noi*. Nuvela *Noaptea din iunie*, de Petru Dumitriu, scenarizată tot de cunoscutul romancier, a fost regizată de Jean Georgescu și Victor Iliu⁵⁷. Filmul *Viața învinge* (regia: Dinu Negreanu) a avut premiera la sfârșitul anului 1951; intelectualului care rămâne fidel vechiului regim și se află aproape inevitabil în serviciul agențiilor de spionaj ale imperialismului i se opune intelectualul de tip nou, cu adevărat patriot și dedicat profesiei sale – profesorul Dan Olteanu (interpretat de George Vraca). Filmul – deși a avut o distribuție formată din mari actori (George Vraca, Irina Răchițeanu, Gh. Ciprian, A. Pop Marțian, Fory Etterle) – nu a putut să înlăture schematismul rolurilor și al scenariului (realizat de dramaturgul Aurel Baranga împreună cu Dinu Negreanu)⁵⁸, în fapt o ecranizare după piesa *Iarbă rea*, de Aurel Baranga⁵⁹.

Dacă *Viața învinge* surprindea realitățile industrializării, cu tentativele de sabotare a descoperirilor tehnice autohtone, *În sat la noi* reprezenta primul film artistic despre colectivizarea agriculturii și despre rezistența chiaburilor față de transformarea socialistă a lumii rurale. Filmul regizat de Jean Georgescu și Victor Iliu îi avea ca actori principali pe Constantin Ramadan, George Manu, Nucu Păunescu, Aurel Ghițescu și Liviu Ciulei (care debuta ca actor)⁶⁰. *În sat la noi* a cunoscut numeroase proiecții, mai ales la cinematografele rurale, și a fost distins la Festivalul Internațional al Filmului de la Karlovy Vary, din 1952, cu Premiul pentru cel mai bun scenariu de film⁶¹. O Informație a SLA din 16 septembrie 1952

⁵⁵ Ibidem, f. 46–47.

⁵⁶ <http://www.cinemagia.ro/filme/balcescu-27394/>, accesat la 26 ianuarie 2010.

⁵⁷ Angelo Mitchievici, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁸ Călin Căliman, *Istoria filmului românesc (1897–2000)*, București, 2000, p. 149–150.

⁵⁹ http://www.videofil.ro/film.php?id=3393&mai_mult=1, accesat la 26 ianuarie 2010. Aurel Baranga, *Iarbă rea*, București, 1949. În 1951, CpC a mai apelat la Baranga și pentru un alt scenariu, achitându-i în avans importanta sumă de 80.000 de lei. În iulie 1952, SLA consemna faptul că dramaturgul „nu a scris nimic”; ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 279.

⁶⁰ Călin Căliman, *op. cit.*, p. 150.

⁶¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 293–294.

consemnează câteva date privitoare la proiecțiile de care a beneficiat pelicula începând de la lansarea sa: „Comitetul Cinematografiei a întocmit un plan special pentru difuzarea filmelor *În sat la noi* și *O viață nouă* la căminele culturale și GAC. Astfel, filmul *În sat la noi* a fost difuzat până acum în 516 cămine culturale și GAC, iar filmul documentar *O viață nouă* a fost prezentat la 561 de cămine culturale și GAC. În acest an au fost create și difuzate încă 6 jurnale agricole cu teme legate de activitatea GAC și a întovărășirilor agricole. Ele au fost prezentate la 237 cinematografe satești din GAC și cămine culturale.”⁶²

Filmul Mitrea Cocor. Dar un film mult mai important, ca miză propagandistică, a fost *Mitrea Cocor*, ecranizarea operei omonime sadoveniene publicate în 1949, un adevărat bildungsroman al realismului socialist⁶³, prima lucrare în care Mihail Sadoveanu adera plenar la proza propagandistică de tip jdanovist. Scenariul a fost semnat de Profira Sadoveanu și Valeria Sadoveanu, iar regia a fost asigurată de Marietta Sadova și Victor Iliu. Instanțele ideologice ale PMR aveau multe motive să vegheze mai atent la realizarea acestui film, îndeosebi pentru că era vorba atât de exploatarea numelui și a operei lui Sadoveanu, cât și de un scriitor (acum practic și „scenarist”) cunoscut și în URSS, țara „Luminii de la Răsărit”, căreia marele prozator îi închinase adevărate ode după 1944. În vara lui 1951 au început filmările la *Mitrea Cocor*, dar autoritățile cenzoriale au descoperit repede că „scenariul avea o serie de lipsuri serioase” și că „pentru interpretarea unor roluri principale au fost aleși unii artiști nepotriviți. Din aceste motive turnarea filmului a fost oprită trecându-se la refacerea scenariului.” Inițial, în rolul lui Mitrea Cocor a fost desemnat Octavian Cosmuță, însă în cele din urmă s-a renunțat la el și a fost ales Septimiu Sever⁶⁴. Dar controalele au continuat și inclusiv SLA a trebuit să își facă o severă autocritică, lucru care se vedește într-o Dare de seamă semnată de instructorul Gheorghe Gonda, datată 20 decembrie 1951, cu privire la îndeplinirea planului de muncă pe anul 1951: „În activitatea Sectorului [SLA] au fost și cazuri de lipsă de vigilență. Nu s-a controlat turnarea filmului *Mitrea Cocor*, ceea ce a cauzat statului pierderi însemnate.”⁶⁵

Pelicula a fost finalizată în prima parte a anului 1952, dar între timp situația politică s-a schimbat, fapt ce a determinat și înăsprirea condițiilor de apariție și de

⁶² Ibidem, f. 307.

⁶³ Eugen Negrici, *Rolul literaturii în campania de colectivizare*, în vol. *Țărâna și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)*, ed. Dorin Dobrinu, C. Iordachi, Iași, 2005, p. 165.

⁶⁴ <http://www.cinemagia.ro/filme/mitrea-cocor-3481/>, accesat la 22 ianuarie 2010. Atât actorul Septimiu Sever, cât și regizorul Dinu Negreanu, doi artiști pe care regimul comunist îi amintea la orice moment de bilanț, ca exemple de oameni de artă dedicați creației realist socialiste, au ales în anii 1960–1970 să emigreze în America (D. Negreanu în SUA; S. Sever în Canada), pe care o portretizau în culori atât de sumbre în anii 1950; Călin Căliman, *op. cit.*, p. 151 și George Filip, *Septimiu Sever*, în „Observatorul”, ediția on line (Toronto), 24.05.2007.

⁶⁵ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 6/1951, f. 89.

lansare în cinematografe a filmelor artistice. Practic, orice film terminat trebuia supus de Comitetul pentru Cinematografie aprobării Biroului Politic⁶⁶ (în noua lui componență, fără gruparea „deviaționistă” Ana Pauker). De un regim asemănător – în ceea ce privește avizarea ideologică la cel mai înalt nivel, superior SPA – mai „beneficiase” în epocă doar Imnul de Stat al RPR. În consecință, SPA decidea la 22 august 1952, prin Planul de măsuri pentru intervalul 1 iulie – 10 octombrie 1952, să supună filmul *Mitrea Cocor* aprobării Biroului Politic, ceea ce transforma acest organ al CC într-un fel de patron al cinematografeii care ar fi putut aspira la rolul similar jucat de Stalin în evoluția filmului sovietic⁶⁷. Hotărârea Secției ideologice mai prevedea și o amplă mediatizare a peliculei, care să culmineze cu un articol consistent chiar în „Scânteia”. Filmul a beneficiat și de o oarecare recunoaștere în cadrul Blocului sovietic, fiind recompensat la Festivalul Internațional al Filmului de la Karlovy Vary cu Premiul pentru progresul social⁶⁸. Acordarea distincției avea și o dimensiune politico-ideologică, nu doar una care ținea de estetică (fie ea realist socialistă). Au urmat mai multe recenzii, cronici și articole despre film și despre validarea sa „internațională”⁶⁹. Un Referat cu privire la critica și bibliografia în presă, datat 12 noiembrie 1952, consemna regimul mediatic special de care a avut parte pelicula regizată de Marietta Sadova și Victor Iliu: „În perioada 1 iulie – 10 noiembrie au apărut un număr mic de recenzii de film: patru în «Scânteia» și «Viața sindicală» și nouă în «România liberă»” și faptul că „filmul [în general] este de asemeni foarte slab popularizat. Din numeroasele filme care au fost prezentate pe ecranele noastre au fost recenzate un număr extrem de mic (17 filme în patru luni). Multe dintre recenziile de filme sunt la un nivel foarte scăzut. Recenzii mai bune au fost scrise despre filmele *Mitrea Cocor* și *Neuitatul an 1919*.”⁷⁰ În mod semnificativ, filmul românesc era pus alături de pelicula sovietică *Neuitatul an 1919* care proslăvea rolul lui Stalin din timpul războiului civil⁷¹. La un an distanță de la premieră apăreau și fragmente din scenariul regizoral *Mitrea Cocor*, semnat de Marietta Sadova și Victor Iliu⁷², publicate în periodicul „Probleme de cinematografie”, care începând din 1952 nu

⁶⁶ Încă din 21 iulie 1952, SPA propunea adoptarea unei HCM cu privire la unele măsuri pentru dezvoltarea producției de filme, hotărâre care să prevadă că: „orice film artistic nou va fi supus de către Comitetul Cinematografiei spre vizionare Biroului Politic al CC al PMR. Scenariile filmelor vor fi supuse de către Comitetul Cinematografiei Secției de Propagandă și Agitație. Scenariul va fi valabil numai cu aprobarea șefului Secției de Propagandă și Agitație sau a adjunctului său”; ibidem, dosar nr. 12/1952, f. 289.

⁶⁷ Sarah Davies, *Stalin as Patron of Cinema. Creating Soviet Mass Culture, 1932–1936*, în vol. *Stalin. A New History*, ed. Sarah Davies, James Harris, Cambridge, 2005, p. 202–225.

⁶⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 293–294.

⁶⁹ *Presa sovietică despre filmul „Mitrea Cocor”*, în „Probleme de cinematografie”, anul III, aprilie–mai 1953, nr. 4–5.

⁷⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1952, f. 156.

⁷¹ Filmul avea să fie denunțat chiar de Hrușciov în 1956; Richard Taylor, *Singing on the Steppes of Stalin: Ivan Pyrev and the Kolkhoz Musical in Soviet Cinema*, în „Slavic Review”, 1999, no. 1, p. 143.

⁷² Marietta Sadova, Victor Iliu, *Mitrea Cocor. Scenariu regizoral (fragmente)*, în „Probleme de cinematografie”, anul III, aprilie–mai 1953, nr. 4–5, p. 11 și urm.

mai era doar un buletin intern al CpC, ci o „revistă publică”⁷³. Dincolo de premiul obținut la Karlovy Vary, relevanța estetică și succesele externe ale filmelor românești sunt inferioare în raport cu creațiile din țările abia comunizate ale Estului european, dacă ar fi să amintim doar *Ostatni etap* (Ultima etapă) al regizoarei poloneze Wanda Jakubowska, realizat în 1948 și premiat la Festivalul de la Marienbad⁷⁴.

Demascarea „devierii de dreapta” și impactul asupra cinematografeiei. Revenind la intensificarea controlului asupra creației de film, la măsura vizionării producțiilor artistice chiar de către membrii Biroului Politic, trebuie spus că anihilarea de către gruparea Gheorghiu-Dej a așa-zisei devieri de dreapta a avut repercusiuni însemnate asupra vieții artistice și intelectuale, declanșând un nou val de epurări și demascări la nivelul instituțiilor culturale și al ministerelor care gestionau probleme artistice. Imaginea celor trei „deviaționiști” (Vasile Luca, Teohari Georgescu, Ana Pauker⁷⁵) fusese imortalizată în intervalul 1944–1952 în diverse fotografii, filme documentare, picturi și alte creații de artă plastică și vizuală. La rândul său, Elisabeta Luca („tovarășa Bety”) – în calitate de membru al Comitetului pentru Cinematografie – a cunoscut numeroși actori, regizori, precum și funcționari și activiști din domeniul creației și al producției de film. În 1952 Elisabeta Luca a fost arestată și supusă timp de doi ani mai multor interogatorii care aveau în principal scopul de a strânge probe incriminatorii în ceea ce îl privește pe Vasile Luca⁷⁶. Presiuni felurite s-au exercitat și asupra unor intelectuali și artiști care au participat în vreun fel la crearea unui cult al personalității în cazul celor trei potențai comuniști căzuți în dizgrație. În contextul „devierii de dreapta”, inclusiv Comitetul pentru Cinematografie și instituțiile din subordine au trecut prin epurări și anchete de partid, zguduirii care nu l-au ocolit nici pe Nicolae Bellu, asupra căruia s-au îndreptat mai multe critici. Într-un *Referat cu privire la activitatea Comitetului Cinematografiei* din 28 iunie 1952 se menționa că: „În ședința de prelucrare a articolului redacțional din «Scânteia» – *Pentru continua întărire a Partidului* –, un număr mare de salariați au criticat aspru metodele de comandă, de înăbușire a criticii de jos care s-a manifestat la tovarășul Bellu și la alți tovarăși din conducerea Comitetului și a Studiourilor [*București și Al. Sahia*]. În rândurile salariaților domnește o atmosferă de nesiguranță atunci când trebuie să ia poziție față de lipsurile conducerii Comitetului. Astfel, electricianul Roșu Eftimie, membru de partid de la Studioul

⁷³ Propunerea de renunțare la circuitul strict intern de circulație a revistei se regăsește într-un referat al SPA din 19 iulie 1952; ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 285.

⁷⁴ Boleslaw Michalek, Frank Turaj, *The Modern Cinema of Poland*, Bloomington-Indianapolis, 1988, p. 5. Pentru detalii despre filmografia Wande Jakubowska v. Ewa Mazierska, *Wanda Jakubowska's Cinema of Commitment*, în „European Journal of Women's Studies”, vol. 8, 2001, p. 221–238.

⁷⁵ Pentru devierea de dreapta, v. Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Iași, 2002.

⁷⁶ Lavinia Betea, *Ancheta soției „trădătorului” Vasile Luca*, <http://istoriacomunismului.blogspot.com/2005/05/ancheta-sotiei-tradatorului-vasile-luca.html>, accesat la 22 ianuarie 2010.

București, fiind întrebat de ce nu s-a înscris la discuții, a răspuns cam în felul acesta: «Tovarășe, eu am foarte multe de spus, dar din cuvântul tovarășilor Bellu și Pavel Constantinescu am înțeles că e mai bine să tac.»⁷⁷

Documentele *Agitprop* seamănă cu scenariile cinematografice scrise în epocă și îmbibate cu retorica obsesivă a luptei de clasă și a denunțării imperialismului. Acuzațiile care vizau de fapt anturajul Elisabetei Luca se apropie de cele formulate împotriva Anei Pauker, iar pactul celei din urmă cu legionarii (înfierat vehement de Dej et co.) pare să corespundă cu rechizitoriul îndreptat contra conducerii CpC, pigmentat cu învinuiri privitoare la tolerarea fasciștilor și legionarilor în instituțiile legate de cinematografie. Dintr-un *Referat* al SLA *cu privire la activitatea Comitetului Cinematografiei*, datat 19 iulie 1952, aflăm mai multe detalii despre proporțiile epurărilor din 1952: „de la înființarea sa, Comitetul Cinematografiei a întâmpinat mari greutăți în muncă, deoarece majoritatea cadrelor de specialiști proveneau din vechea cinematografie, moștenită de la regimul burghezo-moșieresc. Multe din aceste elemente au fost fasciști notorii, exploatare, agenți de siguranță, unelte ale diferitelor Legații imperialiste și au menținut în cadrul instituțiilor Comitetului Cinematografiei o atmosferă dușmănoasă față de regimul nostru, încercând să saboteze producția de filme artistice și creșterea de noi cadre cinstite.”⁷⁸ În continuare, documentul trecea și la unele nominalizări: „O serie din aceste elemente care nu erau specialiști și nu dețineau posturi de neînlocuit, ca de exemplu: Crivăț Vladimir – funcționar la Serv[iciul] Planificării – care a făcut școala militară în Germania și s-a reîntors în țară după 23 august 1944; Posmantir Tudor – funcționar la *Tehnocin* – proprietar, fostul bărbat al lui Lupeasca [*sic!* – Elena Lupescu, n.n.]⁷⁹, decorat de împăratul Japoniei; Petrescu Vladimir – asistent operator de vederi, fiul unui agent de siguranță; Visu Ioan – fost legionar, chiabur; Albuleț Maria, contabilă la Studioul „Alexandru Sahia” (soțul său lucrează la Legația Americană); și alții au fost menținuți până în anul acesta în serviciile Comitetului Cinematografiei. În urma măsurilor luate de către conducerea Secției de Propagandă și Agitație, conducerea Comitetului Cinematografiei a înlăturat din aparatul său peste 200 de elemente care s-au dovedit a fi ostile regimului nostru. În problema înlăturării unor elemente dușmănoase care nu erau absolut indispensabile producției de filme, până la apariția documentelor de partid, conducerea Comitetului Cinematografiei a

⁷⁷ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 228.

⁷⁸ Ibidem, f. 277.

⁷⁹ Tudor Posmantir, cineast militar, regizor, principal reporter cinematografic al Casei Regale în anii 1920. În 1945 a devenit director adjunct al ONC, iar în 1949 a fost numit tehnolog principal în proiectarea Studioului Cinematografic de la Bufta. Ulterior a lucrat la Întreprinderea *Tehnocin*. În 1952 a fost marginalizat și apoi admis într-o poziție inferioară, ca operator de imagine la Institutul de Mecanică Aplicată al Academiei RPR. S-a speculat faptul că lui îi poate fi atribuită intermedierea legăturii dintre Elena Lupescu și principele Carol. Pentru detalii despre cariera de operator și regizor a lui Posmantir v. Viorel Domenico, *Dicționarul cineaștilor militari*, în „Viața militară”, 2005, nr. 4, p. 52, <http://www.presamil.ro/VM/2005/4/50-53.pdf>, accesat la 22 ianuarie 2010.

manifestat o atitudine șovăielnică. În aparatul Comitetului Cinematografiei au fost încadrați în ultimul an o serie de elemente noi, muncitorești, absolvenți ai diferitelor facultăți, ai Școlii de Literatură «Mihail Eminescu» etc.”⁸⁰ Școala de Literatură și Critică Literară „M. Eminescu” tocmai furniza regimului primii absolvenți, în care autoritățile își puneau speranța că vor reprezenta o nouă generație de scriitori (dar și de scenariști). „Cadrele decid totul”, afirma Stalin, iar cei din jurul lui Gheorghiu-Dej s-au ghidat după această lozincă. Un document al SLA din iulie 1952 critica aspru Direcția Cadrelor din Comitetul pentru Cinematografie: „Comitetul nu s-a preocupat îndeaproape de a ajuta cadrele tinere în procesul de producție și [de] promovarea acestora în posturi de conducere. Direcția Cadrelor în frunte cu tov. Bordeianu, directorul adjunct, a dus o muncă birocratică, nepreocupându-se de ridicarea nivelului profesional al elementelor muncitorești.”⁸¹ Deci nu este exclus ca schimbarea directorului Direcției Cadre din CpC să fi pregătit valul de epurări din 1952.

Pe de altă parte, în documentele PMR este subliniat faptul că mediatizarea celor trei „deviaționiști” a eclipsat atât promovarea lui Gh. Gheorghiu-Dej în cadrul jurnalelor de actualități, cât și sprijinul popular de care se bucura secretarul general al CC al PMR: „Jurnalul în ediție specială cu subiectul *Alegerea tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej președinte al Consiliului de Miniștri* cuprinde câteva imagini sărace care nu oglindesc entuziasmul pe care l-au manifestat masele muncitoare cu prilejul acestui eveniment.”⁸² Referatul din care am citat făcea evident referire la înlocuirea lui Petru Groza din funcția de prim-ministru, la 2 iunie 1952 și la tendințele de a oculta meritele lui Dej și de a favoriza un cult al personalității pentru Vasile Luca, Teohari Georgescu și Ana Pauker. La rândul său, Dej se confrunta cu o serie de limitări în ceea ce privește promovarea propriei sale persoane, impuse în primul rând de sovietici⁸³.

Organizațiile de bază din instituțiile de artă. Probabil și din acest motiv, în loc să fie subliniat în primul rând rolul liderului, secretarul general al CC al PMR care combătuse acțiunea antipartinică, a avut loc o deplasare a accentului politic spre retorica privitoare la întărirea organizațiilor de partid, inclusiv cele de la nivelul instituțiilor de cultură și artă. Pentru îndreptarea activității CpC, după „devierea de dreapta”, au avut loc o serie de ședințe de analiză și de prelucrare a documentelor privind „devierea”, reuniuni care s-au desfășurat în principal la SPA, condusă de Leonte Răutu, dar nu numai⁸⁴. La fel ca și Chișinevschi, Răutu a fost de

⁸⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 277–278.

⁸¹ Ibidem, f. 278.

⁸² Ibidem, f. 279–280.

⁸³ *Dosarul Ana Pauker. Plenara Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român 30 noiembrie – 5 decembrie 1961*, ed. Elis Neagoe-Pleșa, Liviu Pleșa, București, 2006, p. 29.

⁸⁴ V. și Dactilograma ședinței din 27 iunie 1952 a uniunilor de creație din RPR, cu scopul prelucrării documentelor de partid privind devierea de dreapta, în vol. *Reconstituiri necesare. Ședința uniunilor de creație din România*, ed. Mihaela Cristea, Iași, 2005, p. 67 și urm.

partea lui Gheorghiu-Dej pe parcursul disputei sale din partid cu Ana Pauker⁸⁵, deși aparent era mult mai legat de aceasta din urmă, cu care împărtășise inclusiv exilul sovietic din intervalul 1940–1944⁸⁶. Linia politică trasată la aceste ședințe, ca și cu alte ocazii, a vizat *continua întărire a birourilor organizațiilor de bază* din CpC și din instituțiile subordonate Comitetului. De fapt, formula deriva din lozinca principală cu care a fost combătută „devierea”, aceeași cu titlul articolului redacțional din „Scânteia”: *pentru continua întărire a partidului*⁸⁷.

Într-un *Referat cu privire la activitatea Comitetului Cinematografiei* din 28 iunie 1952 se propunea: „organizarea la Secția de Propagandă și Agitație a unei ședințe de analiză a activității Comitetului Cinematografiei; (...) Comitetul orășenesc de partid București să însărcineze un instructor care să ajute la întărirea birourilor organizației de bază din întreprinderile Comitetului Cinematografiei.”⁸⁸ În urma mai multor verificări, descinderi și ședințe, instanțele ideologice au mai constatat următoarele: „Comitetul Cinematografiei nu acordă atenție suficientă ridicării nivelului politic și profesional al operatorilor și regizorilor de la Studioul Alex. Sahia, care creează filme documentare și jurnale. Mulți dintre operatori și regizori nu citesc nici ziarul „Scânteia”. (...) La ședințele de prelucrare a articolului redacțional a reieșit că tovarășii din conducerea Comitetului și a Studiourilor nu duc o muncă colectivă de dezbateră a problemelor de creație ca să ajute în felul acesta la ridicarea nivelului politic și artistic al filmelor. La unii tovarăși, îndeosebi cei din conducerea studiourilor, se manifestă birocratism, lipsă de grijă față de oameni și de stimularea inițiativei lor.”⁸⁹ Întărirea birourilor organizațiilor de bază era concluzia logică pentru îmbunătățirea vieții de partid și a creației artistice. Numai că multe dintre aceste birouri erau descompletate; verificările din partid, combaterea susținătorilor „devierii”, eliberările din funcție ale celor suspectați că ar fi fost complicitii grupării Luca – Pauker – Georgescu etc. au condus la diminuarea numărului de membri ai biroului. Probabil unele Comitete orășenești și raionale de partid ezitau să numească înlocuitori tocmai de teamă că acești succesori nu ar corespunde pe deplin criteriilor politico-ideologice ale taberei învingătoare. Această paralizie este surprinsă în decembrie 1952, într-un referat de bilanț al SPA: „Birourile org[anizațiilor] de bază de la o serie de instituții de literatură și artă sunt descompletate. Astfel, biroul org[anizației] de bază de la Comitetul Cinematografiei, care ar trebui să fie alcătuit din cinci tov[arăși], de câteva luni el funcționează cu un singur tovarăș; org[anizația] de bază din vreme propunerii pentru completarea biroului, însă Raionul Stalin până în prezent nu le-a dat niciun răspuns.”⁹⁰ Al doilea fenomen îl

⁸⁵ Chiar mai mult, Leonte Răutu s-a remarcat prin vehemența condamnării „abaterilor” Anei Pauker; G. Brătescu, *Ce-a fost să fie. Notății autobiografice*, București, 2003, p. 244.

⁸⁶ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, p. 162–163.

⁸⁷ *Pentru continua întărire a Partidului*, în „Scânteia”, anul XXI, 3 iunie 1952, nr. 2364, p. 2.

⁸⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 228–229.

⁸⁹ Ibidem, f. 280.

⁹⁰ Ibidem, f. 335.

reprezenta dezangajarea, evitarea implicării politice a unor artiști, tocmai din cauza atmosferei de teroare ideologică și a climatului de suspiciune generalizată: „Într-o serie de org[anizații] de bază din instituțiile de literatură și artă – continua referatul sus amintit – [există] un număr însemnat de membri de partid care nu participă la aplicarea în viață a sarcinilor ce stau în fața org[anizației] de bază respectivă. Astfel, în org[anizația] de bază a Comitetului Cinematografiei sunt un număr însemnat de membri de partid (15 membri de partid din totalul de 51) care nu au sarcini concrete; în afară de ședințe, nu participă la viața de partid.”⁹¹

Scenariile de film. O pătrunzătoare analiză privitoare la scenariile literare și regizorale din deceniul șase a realizat Angelo Mitchievici, cunoscut pentru studiile sale de istorie a literaturii și filmului în anii regimului comunist. Pornind pe urmele interpretărilor istoricului și criticului de film Valerian Sava⁹², Angelo Mitchievici consideră că în anii 1950 există o adevărată preeminență a scenariului asupra regiei de film propriu-zise și că textul constituie un fel de libret ideologic, adaptat doctrinei realist socialiste⁹³. Preocuparea aproape obsesivă pentru scenariu reiese și din conținutul documentelor de arhivă, care abundă în relatări despre convocarea unor ședințe de analiză, dezbateri etc. privitoare la rolul scenariilor de film și la colaborarea dintre prozatori, oameni de teatru și film (mai ales regizori) și activiștii CpC. Era vorba evident și de o cooperare interinstituțională, care implica Uniunea Scriitorilor, Comitetul Cinematografiei, Comitetul pentru Artă, SPA/SLA. Într-un *Referat cu privire la activitatea Comitetului Cinematografiei* din 28 iunie 1952 se propuneau: „organizarea la Secția de Propagandă și Agitație a unei ședințe de analiză a activității Comitetului Cinematografiei; Uniunea Scriitorilor și Comitetul Cinematografiei să organizeze o dezbatere cu scriitorii pentru crearea de scenarii de filme. Revistele și ziarele din București să deschidă în paginile lor o dezbatere asupra problemelor de bază care stau astăzi în fața scenariului de film; (...) [de asemenea, se impune] numirea unui tovarăș în funcția de vicepreședinte [al CpC] care să răspundă de problemele scenariilor de film.”⁹⁴ Așadar ultima funcție devenea aproape la fel de importantă ca aceea de director de cadre.

Pentru stimularea scriitorilor au fost puse la dispoziție resurse importante inclusiv materiale. Avem și o evidență întocmită în 1952: „în anul 1951, Comitetul Cinematografiei a încheiat contracte cu 24 de scriitori pentru crearea de scenarii de film. Marea majoritate din acești scriitori nu au reușit să prezinte nici până astăzi scenariile contractate, deși au primit din partea Comitetului Cinematografiei avansuri în valoare de 2 mil[ioane] de lei vechi. (...) Luca Ion a primit un avans de 220.000 de lei pentru scenariul *Contraplanul*, care nu prezintă nicio perspectivă de a fi definitivat; Puiu Maximilian și Felea A. au primit 350.000 de lei pentru scenariul *Melodia*

⁹¹ Ibidem.

⁹² Valerian Sava, *Istoria critică a filmului românesc contemporan. Cu o retrospectivă de la începuturi. Obsedantul deceniu*, [vol. 1], București, 1999.

⁹³ Angelo Mitchievici, *op. cit.*, p. 22–23.

⁹⁴ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 228–229.

zorilor care trebuia terminat încă la 15 ianuarie 1951; Răcăciuni Isaia și [Camil] Baltazar au primit 280.000 de lei. (...) Victor Eftimiu a angajat trei scenarii, n-a realizat niciunul și a primit 267.500 de lei ș.a. (sumele în lei vechi).”⁹⁵ Revista de profil a CpC dedica spații însemnate scenariilor literare și regizorale ale filmelor abia lansate sau aflate în fază finală. De multe ori acestea erau tipărite integral sau fragmentar în „Probleme de cinematografie”; între ele s-a numărat și *Nepoții gornistului*, rod al colaborării dintre Cezar Petrescu și Mihail Novicov, operă ce a apărut și separat, în volum⁹⁶. Autoritățile au acordat mult interes și multe resurse pentru cele două serii din *Nepoții gornistului*. Între figuranții care au populat secvențele ilustrând mulțimi ale acestui film s-a numărat și reputatul istoric Șerban Papacostea, pe atunci un tânăr cercetător rămas fără slujbă, care fusese internat la Canal (în 1950), iar apoi epurat de la Institutul de Istorie și Filozofie al Academiei RPR (în 1952). Fără surse de venit, tânărul Papacostea s-a prezentat la selecția organizată de producătorii peliculei⁹⁷, iar situația sa pare să corespundă cu cea a unor personaje din *Figuranții*, filmul de referință, din 1987, al regizoarei Malvina Urșianu.

Film profitabil versus producție ideologică. Cum am subliniat, autoritățile ideologice se confruntau cu o problemă recurentă: mobilizarea spectatorilor la filmele cu „înalt conținut ideologic”. Pe de o parte, filmele artistice care respectau împărțirea maniheistă a lumii, a societății, cu un puternic mesaj militant dogmatic, prosovietic, „pacifist” etc. nu se bucurau de o mare atenție a spectatorilor, care frecventau mai degrabă alt gen de spectacole de cinema (adică puținele filme de divertisment, occidentale – care primiseră viza ideologică –, austriece etc.). Pe de altă parte, aceleași autorități, dar mai ales organizațiile de partid și cele fiscale exercitau o intensă presiune asupra întreprinderilor cinematografice locale și a Direcției Rețelei Cinematografice de a face economii, de a obține câștiguri cât mai mari de pe urma difuzării filmelor în sălile de cinema pe care le gestionau⁹⁸. Ministerul de Finanțe se arăta mai puțin îngăduitor decât CpC în ceea ce privește facilitățile fiscale (impozite, taxe diferențiate în funcție de zona în care era plasat cinematograful) și cheltuielile privind difuzarea filmului. În aceste condiții, Direcția Rețelei Cinematografice și întreprinderile regionale au amânat sau au reprogramat mai multe filme cu mesaj propagandistic pronunțat, în general evitate de spectatori, preferând difuzarea unor lungmetraje de succes, filme de aventuri etc. care rula cu sălile pline și aduceau venituri sporite. A fost nevoie de un nou moment de bilanț al organelor *Agitprop* pentru a se reveni la „normalul” ideologic. Un document al SPA ne furnizează câteva statistici privitoare la audiențe: „filmul sovietic *Cavalerul stelei de aur*”⁹⁹ a fost vizionat de 142.000 de spectatori în 14 zile,

⁹⁵ Ibidem, f. 279.

⁹⁶ Cezar Petrescu, Mihail Novicov, *Nepoții gornistului. Scenariu cinematografic*, București, 1952.

⁹⁷ Interviu al autorului cu dl profesor Șerban Papacostea (17 iulie 2002).

⁹⁸ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 334.

⁹⁹ Filmul *Cavalerul stelei de aur* a fost realizat în 1951 de regizorul Iuli Raizman; Dmitry Shlapentokh, Vladimir Shlapentokh, *Soviet Cinematography 1918–1989. Ideological Conflict and Social Reality*, New York, 1993, p. 122.

pe când la reprezentațiile filmului *Tigrul Akhbar* – în 11 zile – au fost 200.000 de spectatori. Direcția Difuzării nu a folosit toate posibilitățile de propagare a filmului sovietic.”¹⁰⁰ „Filmul documentar sovietic *Suntem pentru pace* – continua documentul –, fiind insuficient popularizat, a întrunit un număr foarte mic de spectatori. Astfel, cinematograful *Lumina* cu o capacitate de 600 de locuri a avut în șapte zile, la spectacolele acestui film, numai 2.464 de spectatori. La toate cele trei reprezentații zilnice a întrunit o medie zilnică de 251 de spectatori. Comitetul Cinematografiei nu a întreprins o muncă puternică de popularizare a filmelor care au un conținut politic și care servesc la mobilizarea oamenilor muncii la lupta pentru pace. În loc să se fi sesizat imediat de această situație și să ia măsuri concrete de mobilizare a oamenilor muncii la spectacolele acestui film, s-a mulțumit ca, după șapte zile, acest film să fie scos din programul cinematografului *Lumina*. Comitetul Cinematografiei a dat mai multă importanță filmelor austriece *Copilul Dunării* și *Primăvara pe gheață* în loc să fie popularizate filmele sovietice.”¹⁰¹ În încheiere, instructorii de la SPA constatau că Direcția Rețelei Cinematografice „poartă o mare vină în ceea ce privește activitatea nesatisfăcătoare a unor întreprinderi regionale cinematografice. Unele din aceste întreprinderi merg pe o linie dușmănoasă de respingere a filmelor sovietice căutând «să motiveze» că aceste filme nu aduc public și ca atare nu pot să-și îndeplinească planul financiar. Așa s-a petrecut la Argeș, unde Direcția Regională a scos de pe afiș filmul *Lenin în Octombrie*, înlocuindu-l cu filmul austriac *Copilul Dunării*, iar la București raporta că a fost reprezentat filmul *Lenin în Octombrie*. Direcția Rețelei Cinematografice a alunecat pe linia unei economii strâmte și de neglijare a muncii politice pe care trebuia să o desfășoare cinematografele. La Direcția Rețelei se manifestă birocratismul. Activitatea instructorilor rețelei cinematografice nu a fost îndeajuns controlată ...”¹⁰² Evident, neprogramarea filmelor sovietice nu era un gest de sfidare politică, dar SPA a preferat să explice fenomenul printr-o lectură ideologică¹⁰³.

Ca o concluzie, se poate spune că, în general, cinematografia românească a primului deceniu stalinist a fost supusă unui sistem de cenzură similar cu cel din URSS¹⁰⁴, împrumutând și multe dintre temele filmelor sovietice¹⁰⁵: creații artistice

¹⁰⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 281. *Der Tiger Akhbar*, film produs în Austria (1951), în regia lui Harry Piel; <http://www.imdb.com/title/tt0143940/>, accesat la 31 ianuarie 2010.

¹⁰¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 12/1952, f. 281–282. *Copilul Dunării* (*Das Kind der Donau*), film austriac produs în zona administrată de sovietici (1950), primul film color de după război produs în Austria. Celălalt film austriac, *Primăvara pe gheață* (*Frühling auf dem Eis*), a fost realizat în 1951, de Georg Jacoby, fiind dedicat spectacolului de balet pe gheață de la Viena.

¹⁰² Ibidem, f. 282.

¹⁰³ V. discuția despre ideea de profit de pe urma proiecțiilor, costuri ale filmului și diseminarea mesajului ideologic la Birgit Beumers, *Soviet and Russian Blockbuster: A Question of Genre?*, în „Slavic Review”, 2003, no. 3, p. 441 și urm.

¹⁰⁴ Valery S. Golovskoy, *Film Censorship in the USSR*, în vol. *Red Pencils. Artists, Scholars, and Censors in the USSR*, ed. Marianna Tax Choldin, Maurice Friedberg, Boston, 1989, p. 117–126.

¹⁰⁵ Dmitry Shlapentokh, Vladimir Shlapentokh, *op. cit.*, p. 122–125.

„patriotice”, cu un mesaj antioccidental; de reconstituire istorică din perspectiva marxist-leninistă și a luptei de clasă, dar și filme despre construirea socialismului, industrializare și colectivizare. A existat o diferență de accent: filmele românești nu au avut anvergura scenariului antiamerican dezvoltat în creațiile unui Abram Romm (*Chestiunea rusă*, 1948; *Misiunea secretă*, 1950). În plus, ideea de patriotism care se degajă din lungmetrajele autohtone are un conținut oarecum diferit de cea sovietică; patriotismul sovietic este cel al unei mari puteri care manifestă la vârf o accentuată xenofobie. Din motive tehnice, dar mai ales politico-ideologice, cinematografia autohtonă a recurs și la un alt împrumut: infrastructura cinematografică s-a realizat prin importuri consistente din URSS. Mai mulți regizori, actori, tehnicieni s-au specializat în spațiul sovietic, între ei și Victor Iliu, un elev al cunoscutului Serghei Eisenstein. Pe de altă parte, zeci de specialiști, tehnicieni etc., cu o bună reputație, formați și afirmați înainte de 1944, au devenit victime ale epurărilor politice îndeosebi în anii 1951–1952. În acest context, având și o dotare tehnică inferioară celei din Germania de Est, Cehoslovacia și chiar Polonia, România comunistă a fost nevoită să ia în calcul trimiterea de tehnicieni, ingineri etc. la specializare în RDG. În plus, unele filme erau încă definitivate în studiourile și laboratoarele de la Praga. Mai grav s-a dovedit însă schematismul specific erei jdanoviste care s-a vădit la nivelul creației artistice. Totuși, dincolo de instrumentalizarea comunistă a lui Caragiale, ecranizările (mai ales *Lanțul slăbiciunilor* și *Vizită*) realizate de Jean Georgescu în 1952 – anul centenarului – rezistă, din punct de vedere estetic, trecerii timpului. Sunt probabil printre puținele reușite ale erei stalinismului integral.

ROMANIAN CINEMATOGRAPHY DURING STALINISM (1948–1953). IDEOLOGICAL CONTROL AND INSTITUTIONAL STRUCTURES

Abstract

The present paper analyzes especially the political actions of the Literature and Arts Sector (SLA) within the Propaganda and Agitation Department (PAD) regarding the control over Romanian cinematography using preeminently archival sources issued by the Communist Party's *Agitprop* during the first Stalinist decade. Relying mostly on documents recently de-classified and secondary literature the author tried to shed more light on both the imposition of socialist realism to motion pictures and the dynamics of the communist institutional structures which ruled over Romanian cinema during 1948–1953, that is during the nationalization of both all movie theaters and film industry, and the first cultural “thaw” following the death of Joseph Stalin.

The ideological guidance of the cinema was a part of the Communists' attempt to build a Soviet-type culture in Romania, and it was directed mainly by PAD, through the agency of SLA, which had the authority to recommend and even appoint

movie directors, scriptwriters, film critics, and members of the Committee for Cinematography (a governmental department created in 1950, in charge of film industry). The Committee exerted both the general management and censorship functions, and its first chair was Nicolae Bellu, a communist cultural activist. One of his main collaborators was Elisabeta Luca, the wife of Vasile Luca, a leading figure of the Romanian Workers' Party. In 1952 when Vasile Luca and Ana Pauker were expelled from the RWP's Secretariat and Politburo due to their "Right Deviation," Elisabeta Luca was fired, like other approximately 200 members of the Committee and subordinate institutions. Consequently, all party bureau and party cells' "right wing deviationists" and their associates within cultural agencies were purged.

One of the main characteristics of this period was the preeminence of the script over the film direction. Except few motion pictures based on the well-known playwright I.L. Caragiale's writings, Romanian feature films that came out between 1948 and 1953 were both very low in artistic merit and ideologically-oriented, being typical socialist realist movies and praising the socialist construction, collectivization and communist industrialization.

DISLOCAREA UNOR CATEGORII DE PERSOANE DIN ZONA DE FRONTIERĂ CU IUGOSLAVIA ÎN CÂMPIA BĂRĂGANULUI (1951–1956) (I)*

NICOLETA IONESCU-GURĂ

MĂSURI LUATE DE AUTORITĂȚILE ROMÂNE LA GRANIȚA CU IUGOSLAVIA PÂNĂ LA OPERAȚIUNEA DISLOCĂRII (1948–1951)

Declanșarea crizei sovieto-iugoslave, în primăvara anului 1948, a făcut regimul Gheorghe Gheorghiu-Dej, care urma politica Kremlinului în problema iugoslavă, să ia o serie de măsuri cu caracter antititoist în regiunile de graniță cu Iugoslavia. Dislocarea unor categorii de persoane din zona de frontieră cu Iugoslavia, din iunie 1951, a fost precedată de o serie de măsuri stabilite de conducerea partidului în plan militar, politic și administrativ.

* Pe această temă sunt publicate numeroase mărturii, documente și studii, v., spre exemplu, în ordinea apariției: Constantin Aioanei, Cristian Troncotă, *Drama dislocaților*, în „Magazin istoric”, 1994, nr. 5 și 6; „Anale Sighet”, 2, 1995; Viorel Marineasa, Daniel Vighi, Valentin Sămânță, *Deportarea în Bărăgan. Destine. Documente. Reportaje*, Timișoara, 1996; Smaranda Vultur, *Istorie trăită – istorie povestită. Deportarea în Bărăgan 1951–1956*, Timișoara, 1997; Rafael Mirciov, *Lăgărul deportării pentru familiile de bulgari din Banat 1951–1956*, Timișoara, 1998; Dumitru Andreca, *Dezrădăcinații. Mărturii ale deportaților mehediniți în Bărăgan*, vol. I, Turnu Severin, 2000; Ion Bălan, *Regimul concentraționar din România 1945–1964*, București, 2000; *Deportații în Bărăgan 1951–1956*, coord. Silviu Sarafolean, Timișoara, 2001; Silvestru Ștevin, *Desculț prin propriul destin*, ed. a II-a, Timișoara, 2004; Elena Spijavca, *Munci și zile în Bărăgan*, București, 2004; Florian Banu, „Dislocații” din regiunea Galați. *Aspecte ale vieții cotidiene din anul 1951 reflectate în documentele securității*, în vol. *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători. Pagini de istorie gălățeană: Lucrările colocviului științific – Galați, 19 mai 2005*, ed. Ștefan Stanciu, Costin Croitoru, Galați, 2005, p. 113–122; Smaranda Vultur, *Un trist bilanț: deportările din perioada stalinistă a comunismului românesc*, în vol. *Comunism și represiune în România: istoria tematică a unui fratricid național*, coord. Ruxandra Cesereanu, Iași, 2006; Vasile Calestru, *Martiraj în Bărăgan. Lățești. Drum spre un alt destin*, Iași, 2006.

Studiul de față este realizat, în principal, pe baza unor documente din arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Român de curând puse la dispoziția cercetătorilor la Arhivele Naționale ale României. Din arhiva CC al PCR au fost consultate fondurile: Cămară, Secția Agrară, Secția Relații Externe, Secția Organizatorică, Secția Administrativ Politică; Ministerul Agriculturii; Comisia pentru lichidarea bunurilor din Vest. A fost cercetat și fondul Documentar din Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: ACNSAS), dosarele: 55 (vol. 1–54), 172, 173, 185, 186, 187, 190, 191, 198 (vol. I).

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 31–55

După ajungerea Partidului Comunist la putere au fost luate măsuri de întărire a frontierei. La începutul lunii martie 1948, în „Monitorul oficial” apărea *Legea nr. 53 pentru stabilirea unor măsuri de siguranță în zona de frontieră*, care la articolul unu arăta că „paza și supravegherea granițelor se face atât pe linia de frontieră, cât și în interiorul țării, pe o adâncime de 25 km de la această linie”. Potrivit articolului patru, Ministerul Afacerilor Interne putea hotărî „în interesul siguranței statului sau economiei naționale, îndepărtarea din zona de frontieră, temporar sau definitiv, a persoanelor care încearcă, săvârșesc, organizează, favorizează sau tăinuiesc contrabanda sau trecerea frauduloasă peste frontieră”¹.

În 1948, la granița cu Iugoslavia, au fost trecute în proprietatea Ministerului Apărării Naționale „mari suprafețe de teren agricol, în vederea amenajărilor genistice necesare contracarării unui atac din partea acestui stat”²; în perioada 1950–1955 s-au executat lucrări de fortificații militare (garduri de sârmă ghimpată, tranșee, cazemate, puncte de observare), pe baza unui proiect conceput cu ajutorul consilierilor sovietici și aprobat de URSS³; s-au făcut aplicații cu trupe, executate de armata română, în comun cu trupele sovietice staționate în România, în regiunile Banat și Oltenia⁴ etc.

După consfătuirea Biroului Informativ din noiembrie 1949, conducerea Partidului Muncitoresc Român a elaborat un plan de acțiune în regiunile de frontieră cu Iugoslavia, cu scopul de a intensifica „lupta comună împotriva bandei lui Tito”. Planul de acțiune consta în măsuri politico-organizatorice pe linie de partid, măsuri cu caracter economic, care vizau îmbunătățirea aprovizionării populației din zona de frontieră româno-iugoslavă și măsuri speciale care urmăreau întărirea pazei și securității în regiunea de graniță cu Iugoslavia pentru a fi prevenite „încercări de pătrundere a agenților titoiști pe teritoriul RPR”⁵. O măsură specială a fost și dislocarea unor categorii de persoane din zona de frontieră cu Iugoslavia în Câmpia Bărăganului, în iunie 1951.

Măsurile luate pe linie de partid au fost: prelucrarea raportului și rezoluției Biroului Informativ intitulată „Partidul Comunist din Iugoslavia în mâinile unor asasini și spioni”⁶ în toate organizațiile de partid și de masă; atragerea în aparatul

¹ „Monitorul oficial”, 2 martie 1948, nr. 51, p. 1890–1891.

² Mircea Chirițoiu, *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța Războiului Rece*, Iași, 2005, p. 131.

³ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Cămară, dosar 77/1952, f. 1–28.

⁴ Mircea Chirițoiu, *op. cit.*, p. 84.

⁵ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar 132/1950, f. 1–14. V. pe larg *Directivele CC al PMR din iulie 1950 și Planul de muncă al CC al PMR cu privire la zona de frontieră cu Iugoslavia* apud Idem, fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dosar 15/1953, f. 33–59.

⁶ Textul raportului prezentat de Gheorghe Gheorghiu-Dej la consfătuirea Cominformului din noiembrie 1949 a fost pregătit de Comisia de Politică Externă a CC al PC(b) al Uniunii Sovietice, iar titlul său cunoscut mai multe variante: *Despre măsurile în lupta împotriva clicii lui Tito*; *Despre*

comitetelor județene și de plasă ale partidului a unor instructori speciali, care aveau legături cu populația de la frontieră și care vorbeau fluent limba sârbă; înființarea unor școli de cadre cu predare în limba sârbă „pentru ridicarea de cadre organizatorice și propagandistice specializate în lupta împotriva clicii fasciste a lui Tito”. În luna aprilie 1950 a fost deschisă o școală centrală de cadre cu durata de 6 luni, cu predare în limba sârbă, frecventată de 100 de elevi „condusă direct de CC al PMR”. La Editura PMR, care avea o secție specială pentru publicarea de broșuri și cărți în limba sârbă, au fost editate documentele Biroului Informativ, broșuri în zeci de mii de exemplare în legătură cu lupta împotriva lui Tito. Organizațiile de masă trebuiau să elimine „elementele dușmănoase și suspecte din organele de conducere și din masa membrilor lor”⁷.

Cetățeni români de origine etnică sârbă a căror activitate era contrară intereselor RPR au fost expulzați din țară. Direcția Generală a Securității Poporului a trimis, în 23 septembrie 1948, prin teleximprimator cifrat (nr. 122/45802), Direcției Regionale a Securității Poporului Timișoara (dlui lt. col. Ambruș – personal) următoarele: „Înaintați în termen de 48 ore, prin curier special, un tabel cu profesorii, învățătorii și cetățenii iugoslavi a căror activitate este contrară intereselor Republicii Populare Române. Tabloul va cuprinde: nr. curent; numele și prenumele, etatea, profesia și pe scurt activitatea fiecăruia pe a cărei bază să se poată trece la măsura expulzării. Nu se admite nici o întârziere”⁸.

Ministerele și alte instituții centrale trebuiau să revizuiască compoziția socială și politică a aparatului lor din regiunea de graniță cu Iugoslavia prin îndepărtarea „elementelor dușmănoase, transferarea elementelor slabe și necorespunzătoare și concentrarea în zona de frontieră a elementelor muncitorești, verificate, ridicate politicește și pregătite din punct de vedere profesional, care să constituie puncte de sprijin în lupta permanentă împotriva fasciștilor titoiști”⁹. De această activitate răspundea personal conducătorul ministerului. Au fost îndepărtați din posturi „medicii dubioși”. Ca urmare, în 1953, în raioanele Cujmir și Vânu-Mare din regiunea Craiova peste 70% din posturi erau vacante¹⁰.

Și în domeniul învățământului public au fost luate măsuri speciale, personalul pedagogic fiind selecționat după criterii politice. Pentru învățătorii și profesorii sârbi au fost organizate cursuri de pregătire politică, iar posturile libere au fost completate cu elemente noi, bine verificate. De asemenea, la conducerea comunelor, gospodăriilor agricole de stat, porturilor dunărene etc. din regiunile de graniță cu Iugoslavia au

clica burghezo-naționalistă Tito-Ranković; Despre lupta împotriva clicii burghezo-naționaliste a lui Tito-Ranković – Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Schisma roșie. România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948–1950)*, București, 2007, p. 41.

⁷ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar 107/1950, f. 4.

⁸ ACNSAS, fond Documentar, dosar 249/1949. Expulzările s-au făcut în baza art. 14 din Decretul-Lege nr. 238/1948 asupra regimului străinilor din RPR.

⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dosar 15/1953, f. 39.

¹⁰ Ibidem.

fost puse persoane membre de partid, bine verificate. Un număr însemnat de cetățeni din rândul minorităților naționale au fost aleși deputați în Sfaturile Populare sau au fost numiți în funcții de conducere în GAS, GAC, SMT, Cooperatie etc. Au fost electrificate și radioficate 132 de comune de-a lungul zonei de frontieră cu Iugoslavia pentru a combate propaganda titoistă, care încerca „să creeze o stare de nesiguranță și să submineze încrederea populației în regimul democrat-popular”¹¹, dar și pentru a îndoctrina populația din zonă cu ideologia marxist-leninistă. Comandamentul Regional de Miliție Timișoara transmitea, în 5 aprilie 1950, Direcției Generale a Miliției că „Miliția Caraș, cu nr. 243 din 1 aprilie 1950, ne raportează următoarele: în fiecare dimineață și în zilele de sărbători, se aude din orașul Grădiște-Jugoslavia, care se găsește vis-a-vis de satul Belobreșca-Caraș, difuzându-se la radio în limba sârbă și română că nu URSS a eliberat Jugoslavia, ci aceasta a fost eliberată cu ajutorul americanilor și că nu este bună munca în colectiv, ci individual. Populația din comuna Belobreșca și Susca, care lucrează aproape în fiecare zi pe malul Dunării și care ascultă aceste difuzări, ce au loc mai ales când se observă că pe malul românesc sunt mulți oameni la lucru, discută între ei această propagandă. Difuzările se aud foarte bine și clar”¹².

La 1 octombrie 1949, la indicațiile Moscovei, guvernul român a denunțat Tratatul de prietenie, colaborare și asistență mutuală cu R.P.F. Iugoslavia, încheiat la București în decembrie 1947, încetând orice relație de colaborare cu acest stat¹³.

Pentru a împiedica pătrunderea „agenților titoiști” pe teritoriul RPR a fost interzis accesul vaselor iugoslave în Canalul Bega, a fost denunțată convenția feroviară din 1946 și s-au impus restricții cetățenilor iugoslavi aflați în porturile dunărene. Căile de comunicație directă între cele două țări au fost închise în 1950, ele fiind redeschise în 1954, ca urmare a restabilirii relațiilor diplomatice la nivel de ambasadă (în perioada 1948–1954 la ambasadele din Belgrad și București au funcționat numai însărcinați cu afaceri).

A fost intensificată „lupta împotriva sectelor religioase și agenților Vaticanului”. Autoritățile de la București doreau „ruperea completă a bisericii ortodoxe sârbe de episcopatul de la Vârșeț și transformarea ei într-o biserică autocefalică”¹⁴.

Grănicerii, securitatea și miliția trebuiau să conlucreze pentru a contracara influența politicii lui Tito în România. Organele de miliție aveau sarcina de a

¹¹ Ibidem, f. 4.

¹² ACNSAS, fond Documentar, dosar 249/1949. Direcția Regională a Securității Poporului Timișoara a transmis, în 21 mai 1949, Direcției Generale a Securității Poporului, prin adresa nr. 12/12883, că în noaptea de 14/15 mai 1949 s-au găsit între pichetele Carnecea și Jamul Mare la o distanță de 300 de metri de frontieră broșuri și ziare de propagandă iugoslavă, trecute fraudulos peste frontieră. Broșurile conțineau programul și statutul PCJ, Declarația CC al PCJ în legătură cu rezoluția Biroului Informativ, Raportul Politic al CC al PCJ, Rezoluțiile și comunicările Congresului al V-lea al PCJ – ibidem.

¹³ Mircea Chiritoiu, *op. cit.*, p. 83.

¹⁴ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar 107/1950, f. 6.

cunoaște prin mijloace informative pătrunderea oricărei persoane străine în zona de frontieră, pe o adâncime de 25 km în sectorul de frontieră cu Iugoslavia și pe o adâncime de 7 km pentru restul frontierei. În zona de frontieră se putea pătrunde, în interes de serviciu, numai pe bază de autorizație eliberată de miliție cu avizul organelor de securitate¹⁵.

Conducerea PMR spera ca prin aceste măsuri „să se creeze o astfel de stare de spirit în populația muncitoare din această regiune, încât ea să devină o forță activă de luptă, un obstacol viu prin care să nu poată pătrunde agenții trimiși de Tito în RPR și să creeze o atmosferă imposibilă pentru existența și influența agenților titoiști camuflați, aflați pe teritoriul RPR”¹⁶.

În ședința din 19 aprilie 1949, Secretariatul CC al PMR a aprobat crearea în Republica Populară Română a Organizației emigranților politici comuniști din Iugoslavia și editarea ziarului acestei organizații intitulat „Sub drapelul internaționalismului”, avându-l ca redactor-șef pe Dușco Novacov. Ziarul urma să apară de două ori pe lună, primul număr fiind programat să apară „cel târziu la 15 mai” 1949. Iosif Chișinevski a fost însărcinat de Secretariatul CC al PMR să conducă această activitate, să întocmească un proiect de buget și să facă rapoarte informative periodice asupra activității organizației¹⁷.

„Emigranții politici revoluționari iugoslavi”, adică cei care fugeau de regimul lui Tito, au fost primiți în RPR și le-au fost puse la dispoziție toate posibilitățile de a se organiza, bineînțeles după ce au fost bine verificați¹⁸, de teamă ca regimul de la Belgrad să nu strecoare agenți în Republica Populară Română. Ei s-au putut exprima prin presă, radio, conferințe și diferite acțiuni culturale împotriva lui Tito. Unii dintre ei au fost încadrați în Partidul Muncitoresc Român. În anii 1949 și 1950, pe baza hotărârii Secretariatului CC al PMR, 21 de emigranți politici iugoslavi, „după o verificare serioasă și în urma comportării lor în munca practică de fiecare zi”, au fost încadrați în PMR¹⁹.

Din procesul verbal al ședinței de lucru din 11 martie 1949, ținută la cabinetul ministrului Afacerilor Interne, Teohari Georgescu, care a avut pe ordinea de zi *Poziția organelor MAI față de refugiații din Iugoslavia*, aflăm că începând din lunile septembrie–octombrie 1948 au început să treacă în RPR „elementele

¹⁵ V. pe larg Procesul-verbal din 13 decembrie 1949 al ședinței de la MAI, condusă de Teohari Georgescu, ministrul Afacerilor Interne, referitor la întărirea măsurilor de pază a frontierei în general și a celei cu Iugoslavia în special, la ACNSAS, fond Documentar, dosar 76, f. 206–214.

¹⁶ ANIC, fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dosar 15/1953, f. 61.

¹⁷ „Dosarele istoriei”, 2006, nr. 4, doc. nr. 8, p. 49–50.

¹⁸ Nu tuturor cetățenilor iugoslavi care cereau să vină în RPR li s-a aprobat intrarea. De pildă, Gastovici Ranco, la 15 octombrie 1950, a trimis o autobiografie prin care cerea să i se aprobe intrarea în RPR pentru a se încadra în emigrația iugoslavă. Însă în urma studiului autobiografiei și a verificărilor ce s-au efectuat nu i s-a aprobat primirea în RPR – ACNSAS, fond Documentar, dosar 202/1950, f. 43.

¹⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Organizatorică, dosar 41/1950, f. 7.

iugoslave”; că s-a aplicat „un regim preferențial unor oameni, care de fapt erau aceeași refugiați politici. Față de comuniștii cu funcții ne-am purtat altfel decât față de țărani și muncitori”. La început, emigranții politici iugoslavi erau văzuți de autoritățile române ca spioni, fiind reținuți de securitate, mult timp, pentru cercetări. În cadrul ședinței din 11 martie 1949 s-a luat hotărârea ca față de cetățenii iugoslavi care se predau autorităților de la graniță „să se aibă o atitudine civilizată și să li se acorde un tratament omenesc”. Ei nu trebuiau anchetați la graniță de organele de securitate, ci trimiși la „centru, la organele de securitate Timișoara și Craiova” și la București, găzduiți în condiții bune, iar „cercetarea nu va avea caracter polițienesc. Se va lua în mod tovarășesc autobiografia. Acei asupra cărora nu vor fi motive de suspiciune, peste cel mult trei zile vor fi predați organelor însărcinate cu grija refugiaților politici.”²⁰

Potrivit Directivelor CC al PMR din iulie 1950, „activitatea administrativă a emigrației revoluționarilor politici din Iugoslavia” trebuia să treacă în seama Crucii Roșii²¹. Un document din arhiva Secției Relații Externe a CC al PMR arată că, în vara anului 1955, în Republica Populară Română se aflau 113 emigranți iugoslavi, care își desfășurau activitatea în diferite întreprinderi și instituții din țară, de pildă: Editura de Stat, Editura Didactică, Direcția Generală Radio, Ministerul Comerțului Interior, Fabrica Semănătoarea, Uzinele „23 August”, GAS Voluntari, SMT Hagiești²². Au fost și români care în perioada crizei sovieto-iugoslave s-au refugiat politic în Iugoslavia, fiind atrași de modelul titoist de construire a socialismului.

Pentru readucerea Iugoslaviei în „lagărul socialismului”, Partidul Muncitoresc Român avea printre sarcini trimiterea de comuniști verificați și instruiți „pentru munca politică ilegală în Iugoslavia, prin canale bine organizate”²³, pregătirea și răspândirea de material antititoist în Iugoslavia. Materialul trebuia să ajungă „în mâinile oamenilor muncii din Iugoslavia, ca să fie folosit pentru răsturnarea regimului dictatorial fascist al lui Tito”²⁴. „Ca țară limitrofă, România a fost una dintre bazele de difuzare a literaturii de propagandă împotriva Iugoslaviei lui Tito”²⁵. După cum se arăta în *Expunerea informativă făcută la ședința secretariatului Biroului informativ despre rezultatele acțiunii partidului nostru împotriva bandeii titoiste de spioni și asasini*, în noiembrie și decembrie 1949, în Republica Populară Română au fost tipărite broșuri în 375.500 de exemplare conținând rapoarte și rezoluții ale Consfățuirii Biroului Informativ din noiembrie 1949, raportul lui Malencov de la 7 noiembrie 1949. În decembrie 1949 și ianuarie 1950 au fost tipărite alte broșuri, în 283.000 de exemplare, conținând articolele lui Molotov, Iudin, Rossi, Poptomov, Popivoda, Golubovici etc.

²⁰ ACNSAS, fond Documentar, dosar 76, f. 60–70.

²¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dosar 15/1953, f. 57.

²² Ibidem, f. 122–125. Tabelul conține numele și prenumele emigranților iugoslavi.

²³ Idem, fond CC al PCR – Cămară, dosar 107/1950, f. 7.

²⁴ Ibidem, dosar 132/1950, f. 14.

²⁵ Florin Constantiniu, Adrian Pop, *op. cit.*, p. 51.

În Republica Populară Română erau trimise pentru a fi răspândite în Iugoslavia și materiale tipărite în URSS: broșuri (rezoluțiile Biroului Informativ, actul de acuzare în procesul Traicio-Kostov), ziarul „emigranților politici revoluționari iugoslavi” din URSS intitulat „Pentru o Iugoslavie socialistă”, difuzat până la numărul 33, tirajul fiecărui număr fiind între 12.000 și 15.000 de exemplare. De asemenea, ziarul emigranților politici iugoslavi din Republica Populară Română, „Sub drapelul internaționalismului”, apărea în tiraje de zeci de mii de exemplare. „Moscova a purtat un război propagandistic și al nervilor împotriva regimului Tito, dar nu a împins vreodată lucrurile până la confruntarea armată. Occidentul nu se gândea de fel la război; dar nici URSS – după marile distrugerii și pierderi suferite în anii 1941–1945 – nu avea capacitatea de a se angaja direct în operațiuni militare de durată și ample.”²⁶

În perioada crizei sovieto-iugoslave (1948–1953), la granița dintre România și Iugoslavia s-au produs incidente²⁷. Acestea fiind, potrivit notelor de protest ale autorităților române adresate guvernului iugoslav, repetate violări ale teritoriului RPR de către „civili și militari iugoslavi, sub protecția grănicerilor iugoslavi”, violarea spațiului teritorial, fluvial și aerian²⁸ al RPR, „încercări de asasinare a grănicerilor români de către autoritățile iugoslave”²⁹. Guvernul iugoslav riposta prin acuzații asemănătoare la adresa părții române. Acte de provocare armată au fost organizate într-un timp scurt și la frontierele Albaniei, Bulgariei, Ungariei, după cum se arăta într-un articol din ziarul „Scânteia”, nr. 1843, din 21 septembrie 1950, intitulat *Locul clicii fasciste a lui Tito în planurile ațățătorilor la război*, semnat de B. Jirnov. Soldații din armata română care au murit în luptele de graniță cu „șpionii titoiști” au fost decorați post-mortem cu ordinul *Apărarea Patriei*. „Escalada campaniei anti-Tito a fost însoțită de măsuri represive (arestări, procese împotriva așa-zișilor agenți titoiști), care au culminat cu planul din 14 noiembrie 1950 privind deportarea celor considerați ostili regimului comunist aflați într-o fâșie de 25 km de-a lungul frontierei româno-iugoslave”³⁰.

²⁶ Dinu C. Giurescu, *Postfață la Constantin Rădulescu-Motru, Revizuri și adăugiri. 1950 și 1952*, ed. Gabriela Dumitrescu, București, 2001, p. 372.

²⁷ „Șirul de incidente de frontieră și de note de protest schimbate între București și Belgrad a scăzut simțitor odată cu moartea lui Stalin. Din vara lui 1953, comisii mixte de specialiști români și iugoslavi și-au reluat activitatea de reglementare pe cale pașnică a litigiilor de graniță, mai vechi sau mai recente, ivite între cele două state vecine” – Mircea Chirițoiu, *op. cit.*, p. 150.

²⁸ Direcția Generală a Securității Poporului, prin adresa nr. 39743 din 8 aprilie 1949, informa pe ministrul Afacerilor Interne că în ziua de 2 aprilie 1949 șase avioane iugoslave au zburat în direcția Vatiș spre Moravița, dintre care două s-au desprins de grup, pătrunzând pe teritoriul RPR în direcția Moravița, iar după ce grănicerii iugoslavi au lansat o rachetă roșie cele două avioane s-au întors în Iugoslavia – ACNSAS, fond Documentar, dosar 249/1949.

²⁹ Mircea Chirițoiu, *op. cit.*, p. 149–150.

³⁰ Florin Constantiniu, Adrian Pop, *op. cit.*, p. 52.

DISLOCĂRILE DE PERSOANE ÎN MASĂ DIN ROMÂNIA CARE AU PRECEDAT-O PE CEA DIN IUNIE 1951

Dislocarea unor categorii de persoane de la frontiera României cu Iugoslavia, din vara anului 1951, este a treia mare dislocare în masă din România în perioada stalinistă, prima fiind cea a populației de etnie germană din ianuarie 1945 în URSS, iar a doua având loc în martie 1949, ca urmare a decretului 83, care expropria pe marii proprietari de pământ rămași de pe urma reformei agrare din 1945.

În martie 1949, au fost dislocați 6.992 de *moșieri* (din care 2.796 capi de familie și 4.196 membri de familie); 967 de *administratori de moșii* (519 capi de familie și 448 membri de familie)³¹. În total, în noaptea de 1 spre 2 martie 1949 au fost evacuate 7.959 persoane, tuturor acestora fiindu-le fixat domiciliu obligatoriu, pe timp nelimitat.

În URSS au fost trimiși la muncă forțată circa 69.000 cetățeni de etnie germană din România. „Cifra inițială, a spus reprezentantul sovietic, a fost de «aproximativ 80.000 de români-germani», dar 11.000 au fost totuși exceptați în urma unui raport special al guvernului român.”³²

La 6 ianuarie 1945, Comisia Aliată de Control solicita printr-o notă președintelui Consiliului de Miniștri ca în perioada 10–20 ianuarie 1945 să mobilizeze pentru muncă toți locuitorii germani apți de muncă, indiferent de cetățenia lor, bărbații între 17 și 45 de ani și femeile între 18 și 30 de ani. Femeile care alăptau copii până la un an nu erau mobilizate. Cetățenii mobilizați pentru muncă puteau să ia cu ei un bagaj de cca 20 kg, compus din îmbrăcăminte de iarnă, bocanci, cămăși și lenjerie de pat, cuțit, furculițe, obiecte sanitare și hrană pentru 15 zile. Aveau dreptul de a scrie și a primi colete poștale. Comisia Aliată de Control dădea șefului guvernului român posibilitatea ca unui cetățean de etnie germană să fie exceptați (patroni și conducători de fabrici, lucrători calificați indispensabili etc.). El trebuia să întocmească „o listă specială a celor care, deși intră în această categorie, potrivit statului român sau organelor locale, merită să fie scutiți”³³. Trebuie reținut că „măsuri similare pentru lucru în URSS au fost luate de autoritățile sovietice și în comunitățile germane din Ungaria și Iugoslavia”³⁴.

Regele Mihai, șeful statului român, guvernul Rădescu și liderii partidelor politice au reacționat la cerințele Comisiei Aliate de Control invocând împotriva măsurii rațiuni economice, juridice și umanitare. „Proteste au înaintat și diplomații Statelor Unite. (...) Dar bunele intenții ale autorităților de la Washington nu au depășit faza notelor diplomatice. În schimb primul ministru al Marii Britanii este de acord cu hotărârea Comandamentului Sovietic”³⁵.

³¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Agrară, dosar 34/1949, f. 33.

³² Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, București, 1996, p. 124.

³³ *Ibidem*, p. 119.

³⁴ *Ibidem*, p. 124.

³⁵ *Ibidem*, p. 123.

În 18 ianuarie 1945, când mulți cetățeni de etnie germană fuseseră ridicați de la casele lor și erau în drum spre URSS, în ziarul „Universul”, apare comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri: „Sunt ridicați din ordinul Înalțului Comandament Sovietic, spre a fi duși în locurile unde se simte nevoie de brațe de muncă, următoarele categorii de cetățeni de origine etnică germană: bărbați între anii 16–45; femeile între 18–30, afară de cele care au copii ce n-au împlinit vârsta de un an. După ce vor fi ajunși la locurile de destinație, familiile vor fi încunoștințate și autorizate și să le scrie și să le trimită pachete. Ridicarea are caracter provizoriu, întrucât este vorba de muncă necesară pentru nevoile războiului”³⁶. În practică s-au înregistrat numeroase abuzuri: limitele de vârstă nu au fost respectate în toate cazurile, au fost ridicate și persoane nevizate, mulți nu și-au putut lua lucrurile de strictă necesitate permise etc., după cum se consemnează în notele Serviciului Special de Informații (SSI), care funcționa pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri³⁷. Mulți nu s-au mai întors în țară, la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut, murind din cauza accidentelor din mină, a subalimentației sau a muncilor istovitoare. Economia țării a avut de suferit din cauza deportării etnicilor germani, întrucât „multe întreprinderi au trebuit să-și reducă sau chiar să înceteze producția, din lipsa muncitorilor calificați”³⁸.

În 1951, autoritățile comuniste au dislocat populația din zona de frontieră cu Iugoslavia în Bărgan ca o măsură de „securitate a țării noastre în această parte a frontierei, față de agenții imperialiștilor anglo-americiani, care e agentura titoistă”³⁹, după cum se exprima Alexandru Drăghici, ministru adjunct la Ministerul Afacerilor Interne, în ședința din 16 iunie 1951, ținută la Timișoara. Și în alte țări europene aflate în sfera de influență sovietică au avut loc dislocări de persoane de la frontierele cu Iugoslavia (Ungaria, Bulgaria), ceea ce ne indică faptul că decizia a fost luată la Moscova. „Cu o zi înaintea începerii deportărilor în Banat, Ministerul de Interne din Ungaria a făcut cunoscute deportările «foștilor exploatatori» (17 iunie 1951). Și în acest caz, mii de oameni au fost ilegal expropriați de locuințele și bunurile lor și în mare parte strămutați în pusta Hortobágy, unde în condiții subumane mai mult au vegetat decât au trăit”⁴⁰. Gheorghe Gheorghiu-Dej, secretarul general al CC al PMR, în ședința Biroului Politic din 10 aprilie 1953, afirma: „se pare că măsurile prevăzute pentru granița

³⁶ ACNSAS, fond Documentar, dosar 3960, f. 119.

³⁷ Pentru modul în care s-a realizat deportarea cetățenilor români de etnie germană din Brașov, București, Sibiu, Timișoara în URSS, în ianuarie 1945, potrivit documentelor din arhiva Serviciului Special de Informații (SSI), v. Nicoleta Ionescu-Gură, *La déportation en Union soviétique des citoyens roumains d'ethnie allemande. Documents des Archives du Service spécial d'informations (janvier 1945)*, în „Historical Yearbook”, vol. V, 2008, p. 101–112.

³⁸ Jean Schafhütl, *Krasnodon – Lagărul 1210*, în „Anale Sighet”, 2, 1995, p. 422.

³⁹ ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 109/1951, f. 60.

⁴⁰ Luzian Geier, *Referitor la dedesubturile, cauzele și contextul deportărilor din 1951 în stepa Bărganului*, în „Anale Sighet”, 6, 1998, p. 432.

iugoslavă (*din România – n.n.*) nu se deosebesc cu nimic de măsurile prevăzute pentru granițele RPU și RPB, cu toate că aici sunt sarcini cu absolut speciale”⁴¹.

ÎNTOCMIREA PLANULUI DE DISLOCARE

Măsura dislocării unor categorii de persoane de la granița română cu Iugoslavia s-a discutat la nivelul conducerii partidului în vara anului 1949. În ședința Biroului Politic al CC al PMR din 21 iulie 1949, care a avut pe ordinea de zi și *Intensificarea măsurilor politico-organizatorice în regiunile cu populație iugoslavă*, Gheorghe Gheorghiu-Dej, secretarul general al CC al PMR, arăta: „Va trebui întocmit un plan de muncă și luate măsuri speciale de intensificare a muncii politice organizatorice și luate unele măsuri cu caracter economic. Tito a luat măsuri de îmbunătățire de-a lungul graniței pentru a momi populația de acolo. Trebuie să ne ocupăm sistematic de această populație acum când Tito ia atitudine deschisă antisovietică și când s-au intensificat acțiunile agenților lui”. Vasile Luca propunea „ca între măsuri să ne gândim și la curățirea pe o anumită distanță de elementele dușmane banditești”⁴².

La începutul anului 1950, în ședința din 30 ianuarie ținută la Comandamentul Trupelor MAI⁴³, a fost discutată evacuarea suspectilor din zona de 7 km de la frontiera cu Iugoslavia și întocmirea unui plan general de căutare a informațiilor în zona de frontieră pentru grăniceri, securitate și miliție. Generalul-locotenent Drăgănescu Victor, comandantul Trupelor MAI, a arătat că „numărul suspectilor care prezintă un pericol imediat în zona de 7 km de la frontiera cu Iugoslavia este de 225, care împreună cu membrii lor de familie totalizează 732 persoane”⁴⁴. Direcția Generală a Miliției (DGM) a fost însărcinată cu întocmirea planului de evacuare a acestora, pe care trebuia să-l prezinte Ministerului Afacerilor Interne la 10 februarie 1950. În caz de aprobare, planul urma să fie pus în aplicare la data de 15 februarie 1950. La ședință s-a hotărât să se întocmească, până la 1 aprilie 1950, tabele cu suspecti pentru zona de 7 km de la frontiera cu Iugoslavia extinsă și pentru partea corespunzătoare de frontieră din județele Dolj și Arad, precum și pentru restul frontierelor „întrucât și pe celelalte frontiere avem elemente care

⁴¹ ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 26/1953, f. 30. Ședința Biroului Politic al CC al PMR, din 10 aprilie 1953, a avut la punctul trei al ordinii de zi *Măsuri în situația de la granița iugoslavă*.

⁴² *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PMR*, vol. II 1949, București, 2003, doc. nr. 53, p. 300.

⁴³ La ședință au participat: general-locotenent Drăgănescu Victor, comandantul Trupelor MAI, general-locotenent Cristescu Pavel, directorul general al Miliției, general-locotenent Comișel Pantelimon, comandantul trupelor de grăniceri, colonel Filoteanu Gheorghe, subșef de Stat Major al CTMAI, colonel David Gheorghe, șeful Secției I din CTMAI, lt. col. Rey Valentin din CTMAI, lt. col. Diaconu Leonida, șeful Secției a II-a din CTMAI, maior Bogdan din DGSP și maior Mureșanu din DGM.

⁴⁴ *România. Viața politică în documente. 1950*, București, 2002, doc. nr. 12, p. 52–55.

periclitează securitatea frontierelor, care în trecut au comis infracțiuni de frontieră, iar în prezent necesită o supraveghere specială⁴⁵. De asemenea, s-a hotărât ca până la 1 mai 1950 să se întocmească, cu caracter informativ, tabele cu elementele suspecte din zona de 25 km de la frontiera cu Iugoslavia. Tabelele urmau a fi întocmite de Miliție, cu avizul securității și grănicerilor, „luându-se și avizul discret al organizațiilor de partid respective”⁴⁶.

Dislocarea unor categorii de persoane din zona de frontieră cu Iugoslavia apare, în 1950, în *Directivele CC al PMR* din iulie 1950 și în proiectul de *Hotărâre în vederea întăririi luptei PMR împotriva clicii fasciste a lui Tito și a agenturii ei* la litera B: „Măsuri politico-organizatorice pe linie de stat”, punctul șapte: „Se va curăța un teritoriu de cel puțin 25 de km de la granița iugoslavă de toate elementele dăunătoare și suspecte: chiaburi, titoiști, hitleriști, legionari, macedoneni suspecti, șoviniști unguri, sioniști, sectanți, ofițeri reacționari deblocați, funcționari comprimați”⁴⁷.

În 1950, Alexandru Moghioroș, secretar al CC al PMR, a fost însărcinat de Secretariat să ia contact cu realitățile de pe teren în problema iugoslavă în județele Timiș-Torontal și Severin. În urma deplasării, Alexandru Moghioroș a întocmit un raport în care cerea „intensificarea mai mult a măsurilor în spatele graniței”. Al. Moghioroș constata că exista o lipsă de preocupare din partea organelor de partid și a aparatului de stat în regiunea de graniță cu Iugoslavia în combaterea „bandei lui Tito” și că frontiera era slab apărată: „Atât la reședințele de plasă, cât și în comune nu există nici un fel de material care să oglindească dacă se duce de către organizațiile de partid vreo acțiune pentru demascarea lui Tito. Deși tov. de la județeană spun că au dat în aceste plăși foarte mult material ca (*sic*): caricaturi antititoiste – pe teren nu este afișat aproape nimic. Trebuie să cauți mult ca să găsești în vreun colț ascuns vreo lozincă sau caricatură. Tovarășii de la plăși și comune spun că materialul s-a dezlipit pentru că l-a bătut vântul. (...) Există un fel de oportunism în ceea ce privește atât munca organizatorică de partid, cât și lipsa de control a sarcinilor, caracterizată sub o puternică pasivitate, care se resimte mai ales jos, unde elementele titoiste, care fără îndoială că există pe teritoriu și își fac de cap. (...) În ceea ce privește securitatea frontierei, în afară de grăniceri ea este foarte slab organizată și mai ales unde este, oamenii nu-și fac datoria. Miliția lucrează foarte slab, am umblat cu mașina în Timiș-Torontal 3 zile și nu am fost legitimat decât o singură dată, de o grupă a miliției călare. M-am apropiat mult de graniță, am fost în comuni pe graniță și miliția a rămas pasivă. Dacă eu mergând cu mașina am fost legitimat o singură dată, atunci ce se întâmplă cu oamenii care umblă pe jos, pe câmp sau pe cărări ocolite – țină cineva evidența acestora? Avem aici o mulțime de elemente dușmănoase ca: agenți titoiști, basarabeni, hitleriști, chiaburi și alții. Cred

⁴⁵ *Ibidem*, p. 54.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar 107/1950, f. 5.

că sub aspectul supravegherii acestora din câte am observat stăm slab, de aceea cred că este necesară intensificarea mai mult a măsurilor în spatele graniței.”⁴⁸

În raportul din 27 aprilie 1953 semnat de Ion Vințe și Matei Ștefan asupra îndeplinirii Directivelor CC al PMR din iulie 1950⁴⁹ cu privire la zona de frontieră cu Iugoslavia se arată că măsurile hotărâte de conducerea partidului, în 1950, au vizat îmbunătățirea culturală și materială a cetățenilor români din zona de frontieră cu Iugoslavia și întărirea securității granițelor împotriva „agenturii titoiste de la Belgrad”.

O măsură luată de autorități pentru „întărirea securității frontierei de stat cu Iugoslavia titoistă” a fost și dislocarea persoanelor din această zonă, care prin originea etnică, situația materială și socială prezentau pericol pentru regimul democrat-popular, întrucât puteau simpatiza cu politica guvernului iugoslav. Pentru conducerea partidului vecinătatea cu Iugoslavia titoistă pe o întindere de 554 km de graniță constituia o primejdie, fiind agravată prin următoarele aspecte: compoziția multinațională a populației din zona de graniță și existența unui număr deosebit de mare de „elemente chiabure”. În raportul din 1953 se arăta că atunci când conducerea partidului a hotărât dislocarea unor persoane de la granița cu Iugoslavia, a avut în vedere că în această zonă, pe lângă cei 370.913 români, se aflau 8 minorități naționale cu un număr de 170.421 de persoane, dintre care 31.250 sârbi „cu legături de rudenie și pământ peste graniță”, 76.920 germani, „care în 1944–1945 au fost total expropriați de bunurile mobile și imobile, fără deosebire de clasă și sunt nemulțumiți de starea lor materială, ceea ce poate constitui o bază favorabilă pentru activitatea dușmanilor republicii”⁵⁰.

ETAPELE DISLOCĂRII DE PERSOANE DIN IUNIE 1951

În ziua de 6 martie 1951, la Ministerul Afacerilor Interne, a fost discutată „problema dislocării unor categorii de elemente periculoase sau care pot deveni periculoase, din zona de frontieră cu Iugoslavia pe o adâncime de 25 de km”. La ședință au participat Teohari Georgescu, ministrul Afacerilor Interne, și cei patru miniștri adjuncți: Gheorghe Pintilie, Alexandru Drăghici, Burcă Mihail și Jianu

⁴⁸ Ibidem, dosar 243/1950, f. 2–5.

⁴⁹ La 25 noiembrie 1952 a fost trimisă o brigadă de control formată din 121 de activiști de partid și de stat, condusă de Vințe Ion, ajutat de Matei Ștefan, inspector al CC al PMR, pentru a controla raioanele de graniță cu Iugoslavia asupra îndeplinirii Directivelor CC al PMR din iulie 1950. Activiștii de partid au verificat activitatea organizațiilor de bază din raioanele de graniță. Până la 5 aprilie 1953 a fost controlată activitatea a 749 organizații de bază din șapte raioane: Timișoara, Deta, Moldova Nouă, Oravița, Vânu-Mare, Cujmir și Turnu-Severin. Cei trimiși din partea celor 22 de ministere au controlat unitățile din subordine din 458 comune și sate din șapte raioane de graniță cu Iugoslavia – Idem, fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dosar 15/1953, f. 2–15.

⁵⁰ Ibidem, f. 2–3. Potrivit recensământului din 1948, în Republica Populară Română trăiau 44.828 sârbi, croați și sloveni, din care 32.895 numai în regiunea Timișoara și 10.593 în regiunea Arad – ibidem, f. 116.

Marin. Operațiunea dislocării a fost stabilită pentru a doua jumătate a lunii aprilie 1951, însă s-a realizat aproximativ două luni mai târziu, în 18 iunie 1951, în dimineața zilei de după Rusalii. Operațiunea dislocării a început „duminică spre luni, la ora două și jumătate”⁵¹, în zona de frontieră a regiunilor Timișoara, Severin, Gorj și Dolj (potrivit împărțirii administrative a teritoriului din septembrie 1950).

În procesul verbal al ședinței din 6 martie 1951 de la MAI se arată că dislocarea urma să se facă în trei etape, conform Directivei CC al PMR, „întrebuințându-se pentru fiecare etapă mijloace diferite”. În *prima etapă* trebuiau dislocați „cetățenii statelor imperialiste și ai Iugoslaviei, precum și persoanele cărora aceste state nu le mai recunosc cetățenia”, funcționarii epurați, militarii deblocați și liber-profesioniștii excluși din colegii, încadrați sau neîncadrați în câmpul muncii, care nu erau originari din această zonă de frontieră. Măsura trebuia aplicată individual, nefiind luată și împotriva membrilor familiei lor care erau cetățeni ai RPR. Pentru cei vizați în prima etapă, măsura de dislocare era executată astfel: în 48 de ore trebuiau să părăsească zona de frontieră și să se stabilească în alte localități, fără a avea dreptul de a se muta în centre aglomerate sau în alte localități din restul zonei de frontieră⁵². Semnau o declarație prin care se obligau ca în termenul fixat să părăsească domiciliul din zona de frontieră, indicând și localitatea unde urmau să se stabilească. Le-au fost ridicate actele de identitate, eliberându-li-se adeverințe, valabile opt zile, pentru a ajunge la locul ales. Pentru a nu reveni în zona de frontieră, în buletinul de identitate, deasupra ștampilei „mutat” s-a făcut mențiunea „Mutat conf. Dec. MAI 200/1951”⁵³. Cei dislocați în prima etapă puteau să-și ia cu ei toată averea mobilă.

În a *doua etapă*, dislocarea s-a făcut forțat, într-o singură zi, în întreaga zonă de frontieră, pe o adâncime de 25 de km. Așadar ce s-a petrecut în noaptea de 18 spre 19 iunie 1951 a fost etapa a doua a planului, când au fost dislocați în Câmpia Bărăganului, din zona de frontieră cu Iugoslavia, cetățenii din RPR, împreună cu familiile lor, care erau originari din Basarabia, „care au venit la noi în țară fugind de regimul sovietic”, macedonenii, „colonizați de 7–8 ani”, persoane de naționalitate germană⁵⁴, „elementele care au făcut parte din unitățile germane SS”,

⁵¹ Idem, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 109/1951, f. 55.

⁵² Ei nu aveau voie să se stabilească în: București, Orașul Stalin, Cluj, Galați, Ploiești, Timișoara, Oradea, Iași, Constanța, Reșița, Hunedoara, Cugir, Brăila, Arad; în raioanele Ploiești, Câmpina, Târgoviște, Voinești, Petroșani, Reșița, Caransebeș, Hațeg, Hunedoara, Deva, Brad, Orăștie, Baia de Aramă, Baia Mare; în orașele: Turda, Câmpia Turzii, Cavnic, Berneziu, Târnăveni, Mediaș, Ucea de Sus, Ucea de Jos, Făgăraș, Beiuș, Tulcea, zona Canalului Dunăre-Marea Neagră, de-a lungul frontierei, pe o distanță de 25 de km de la frontiera iugoslavă, 25 de km de la frontiera de vest cu Ungaria și 7 km de la restul de frontieră – ibidem, f. 52.

⁵³ ACNSAS, fond Documentar, dosar 55, vol. 46, f. 8.

⁵⁴ Multe familii de cetățeni români de origine etnică germană, abia reîntoarse din deportarea din URSS, au fost dislocate în Câmpia Bărăganului în iunie 1951. Din „Raportul nr. 34 al Comisiei MAI de verificare a dislocaților cu domiciliu obligatoriu în comunele noi” aflăm, de pildă, că în comuna Rubla, raionul Însurăței, regiunea Galați, au fost dislocate familii de cetățeni români de

„elementele de vârf din Grupul Etnic German”, „elementele suspecte titoiste, contrabandiști și călăuze pentru treceri frauduloase peste frontieră, rudele acelor care au fugit din țară, trecând fraudulos frontiera și s-au stabilit în Iugoslavia sau în țările imperialiste”⁵⁵, chiaburii, funcționari epurați, militari deblocați și liber-profesioniști excluși din Colegiu încadrați sau neîncadrați în câmpul muncii, originari din zona de frontieră, cu activitate „dușmănoasă” cunoscută de securitate, foști comercianți care au lucrat cu străinătatea, indiferent de ocupația pe care o aveau atunci, foști industriași.

În a *treia etapă* au fost dislocate „elementele care au executat o condamnare pentru o infracțiune politică sau trecere frauduloasă a frontierei și care după eliberare s-au stabilit în această zonă” și „elementele care au executat o condamnare de drept comun pentru o infracțiune gravă (sabotaj economic, delapidare, tâlhărie)”. Pentru cei din etapa a treia, măsura de dislocare era executată imediat după etapa a doua. În 6 ore trebuiau să părăsească zona de frontieră, pe cont propriu, și să se stabilească în alte localități, însă nu în centre aglomerate sau în alte localități din zona de frontieră. Măsura era aplicată individual, ca și în prima etapă, și nu atrăgea dislocarea întregii familii⁵⁶.

CINE A REALIZAT-O ȘI CUM A DECURS OPERAȚIUNEA DISLOCĂRII

Dislocarea populației a fost executată de miliție ajutată de trupele de securitate. Ministerul Afacerilor Interne a întocmit tabele nominale cu persoanele ce urmau a fi dislocate în cele trei etape și a organizat operațiunea dislocării, care s-a făcut cu aprobarea conducerii partidului. Pentru executarea operațiunii, la MAI, s-a format o Comisie centrală de conducere a operațiunii de dislocare, compusă din cinci membri: Alexandru Drăghici, Marin Jianu și Mihail Burcă, care erau miniștrii

origine etnică germană, care fuseseră la muncă forțată în URSS în perioada 1945–1948. În această situație se afla, de pildă, Kremling Ioan (dislocat cu soția), născut la 4 octombrie 1900 în Bulgăruș, fiul lui Antoniu și Eva, agricultor. În documentele din arhiva fostei securități apare că „a posedat 25 hectare teren arabil, 5 vite mari și inventar agricol. A exploatat muncă salariată. A avut și servitori permanenți. Din 1945 până în 1948 a fost la muncă în URSS. A fost dislocat din comuna Bulgăruș” – *ibidem*, dosar 55, vol. 40, f. 18. În 1955 lucra la GAS Rubla. Un caz similar era cel al lui Laub Ignacz (dislocat cu doi membri), născut la 30 octombrie 1901 în Vinga-Timiș, fiul lui Matei și Eva, morar. A posedat 3 hectare teren arabil, ½ moară sistematică cu 4 valțuri și 3 salariați, care a fost naționalizată în 1948. Din 1945 până în 1948 a fost la muncă în URSS. A fost dislocat din Periam. A lucrat tot la GAS Rubla – *ibidem*, f. 21.

⁵⁵ Au fost numeroase cazuri de militari în termen care efectuau serviciul militar la unități de grăniceri și au fugit în Iugoslavia. Familiile acestora au fost dislocate în Câmpia Bărăganului. De pildă, Alecu Călin, născut la 11 iunie 1893 în com. Galbenu-Făure, agricultor, posesor a 8 hectare teren arabil, 3 vite mari și inventar agricol, în anul 1951 a fost dislocat cu 4 membri în comuna Brateș, regiunea Galați, pentru că fiul lui, Alecu Stancu, în anul 1950, în timp ce făcea armata la grăniceri, a fugit în Iugoslavia. A lucrat la GAS Brateș ca muncitor ziler – *ibidem*, dosar 55, vol. 43, f. 1.

⁵⁶ ANIC, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 109/1951, f. 9–11.

adjuncți în cadrul MAI, general-maior Vladimir Mazuru și general-locotenent de miliție Pavel Cristescu⁵⁷. Comisia, condusă de Alexandru Drăghici, a întocmit planul de dislocare, în baza directivelor primite de la conducerea partidului, a stabilit necesarul de trupe, care urmau să fie trimise în zonă sub motivul că execută manevră. Planul de dislocare, întocmit de MAI, a avut două faze: o fază de verificare în teren a evidențelor întocmite de Direcția Generală a Miliției (DGM) și Direcția Generală a Securității Statului (DGSS) și faza de execuție propriu-zisă a operațiunilor de dislocare.

Comisia de la MAI, care și-a stabilit comandamentul la Timișoara, avea în subordine colectivele din raioanele unde urma a se face dislocarea. DGM și DGSS au ales câte cinci ofițeri de miliție și securitate, care au primit sarcina de a conduce operațiunea în fiecare raion. De asemenea, au fost aleși 205 ofițeri de miliție, precum și 100 ofițeri de securitate, dintre membrii de partid, care au avut sarcina să verifice în teren tabelele întocmite de Direcția Generală a Miliției și Direcția Generală a Securității Statului, apoi să conducă operațiile de dislocare în fiecare comună. Tabelele au fost întocmite între 31 mai și 7 iunie 1951, operațiunea de verificare făcându-se din casă în casă, sub pretextul „controlului eliberării Buletinului Populației”⁵⁸. Ofițerul cerea buletinul de identitate tuturor persoanelor ce locuiau în imobilul respectiv și totodată cerea informații asupra vecinilor și altor persoane care îl interesau. Datele culese erau confruntate cu evidențele existente la sfaturile populare, miliție și cu datele furnizate de organele securității. Cei care nu erau găsiți acasă trebuiau să se prezinte seara la posturile de miliție, „fiind convinși că este vorba numai despre buletinele de identitate”. Totuși, spre sfârșitul fazei de verificare a tabelelor, când au început să sosească în gări vagoane, în unele comune (Săcălatz, Banloc, Invanda, Percosova, Șemlacul Mare, Rudna, Peciul Nou, Berzasca, Slatița, Socol, Moldova Veche)⁵⁹ din regiunea Timișoara a apărut zvonul că va urma evacuarea unor categorii de persoane.

Tabelele verificate și completate de ofițerii de miliție și securitate au fost înaintate de comandanții de raioane Comisiei centrale de conducere a operațiunilor de la MAI. În urma verificării tabelelor (de către Comisia centrală), Secretariatul CC al PMR a hotărât să fie exceptate temporar de la măsura dislocării următoarele categorii de persoane: preoții, care urmau a fi mutați pe linie administrativă de Ministerul Cultelor; membrii gospodăriilor agricole colective; președinții sfaturilor populare și secretarii organizațiilor de bază de partid din comune, urmând să se facă ulterior dislocarea lor. De asemenea, Secretariatul CC al PMR a hotărât ca militarii deblocați, originari din zona de frontieră, cu „atitudine dușmănoasă”, să fie dislocați de Ministerul Forțelor Armate.

În operațiunea dislocării au fost folosite trupele MAI pentru a înconjura comunele, a menține ordinea în comune și a-i supraveghea pe dislocați până la

⁵⁷ Ibidem, f. 17.

⁵⁸ Ibidem, f. 63, 65–67.

⁵⁹ Ibidem, f. 66–67.

locul de îmbarcare; pentru a efectua patrularea comunelor și a lua măsuri față de cei care nu se supuneau măsurii; pentru asigurarea pazei la locul de adunare și însoțirea trenurilor cu dislocați. Plecarea trupelor de securitate în zona Banat s-a făcut cu toate cele necesare unei manevre militare (alimente, bucătării etc.). Încartiruirea trupei s-a făcut în localurile școlilor, posturilor de miliție, sfaturilor populare, gospodăriilor agricole de stat. A fost întrebuințat un efectiv de 20.271 militari, din care 10.042 pentru blocare și rezerve și 10.229 pentru ridicarea și însoțirea eșaloanelor îmbarcate până la destinație⁶⁰.

Direcția Generală a Miliției a deplasat în zona de frontieră cu Iugoslavia un număr de 2.700 de oameni proveniți din școlile de miliție. Aceștia au fost repartizați în fiecare comună în care urma a se face dislocarea, în proporție de un milițian la patru familii de dislocați. Au fost deplasate și 12 grupe de miliție călare, cu un efectiv de 84 de milițieni, care au avut sarcina să patruleze în permanență pe șosele pentru a menține ordinea. Posturile de miliție din zonă au fost „întărite”, prin trimiterea de milițieni de la alte posturi de miliție, câte 2–3 la fiecare post, totalizând 475 oameni⁶¹.

În 16 iunie 1951, Comisia centrală de conducere a operațiunii, care-și stabilise comandamentul la Timișoara, a prelucrat cu ofițerii de miliție și de securitate responsabili de raion și comandanții militari ai raioanelor planul de dislocare. După aceasta a urmat înmânarea plicurilor speciale, care conțineau ordinul de misiune cu arătarea efectivelor puse la dispoziție, pentru blocare și ridicare, fiecărui comandant militar de raion și deplasarea tuturor, începând din după-amiaza zilei de 16 iunie 1951, în raioanele respective. La rândul lor, comandanții militari de raion împreună cu ofițerii de miliție responsabili de raion au prelucrat ordinul de misiune cu cadrele, au ținut ședințe cu agitatorii, cu organizațiile de partid și UTM pe companii, plutoane și grupe, au organizat transportul detașamentelor pentru fiecare localitate, în funcție de distanță, au citit Ordinul de zi dat de Teohari Georgescu, ministrul MAI, în care se arată scopul operațiunii și sarcinile ce le reveneau autorităților. Colectivele de la comune au primit de la conducătorul raionului, care era ofițer de miliție, tabele nominale pe categorii cu cei care urmau a fi dislocați, extrase din decizia MAI nr. 200/1951 prin care se hotăra dislocarea.

Felul în care trebuia să decurgă operația de dislocare este descris în procesul verbal din 6 martie 1951 al ședinței conducerii MAI: „Conducerea colectivelor de comandă raională convoacă ofițerii și sergenții de miliție și securitate care au

⁶⁰ Militarii proveneau din batalioanele de intervenție ale securității, școlile regimentare, centrele de instrucție securitate, școlile de ofițeri de securitate din Radna și Deva, școala de ofițeri politici de la Oradea, școala de ofițeri grăniceri Oradea, ostași de la regimentele de grăniceri și centrul instrucție grăniceri Bârlad, instructorii de la Centrul Instrucție Pompieri orașul Stalin, ofițeri de la școala de cadre medii Periș (pentru comandanți militari în gările de îmbarcare), ofițeri de la Comandamentul Trupelor de Securitate pentru organizarea Statelor Majore la Timișoara și Turnu Severin și pentru controlul în teren – ibidem, f. 86.

⁶¹ Ibidem, f. 69.

alcătuit echipele de verificare și pe comandanții unităților militare din fiecare comună cărora le arată sarcina și îi instruește temeinic asupra modului de a o duce la îndeplinire. În același timp le comunică tabelele nominale ale celor ce urmează a fi dislocați, locurile de adunare și gările de îmbarcare. (...) În ziua fixată se pune în vedere celor ce urmează a fi dislocați în prima etapă că trebuie să se mute din zona de frontieră în termen de 48 de ore. La expirarea acestui termen se începe operațiunea de dislocare forțată a categoriilor prevăzute în etapa a doua. În acest scop comandantul unității militare dispune ca trupa să intre în dispozitiv, iar ofițerii (sau sergenții) de miliție sau securitate, care conduc operațiunea în comuna respectivă comunică misiunea și modul de îndeplinire celor care sunt însărcinați ca să disloce fiecare trei familii. Fiecare din aceștia, însoțit de 1–2 ostași pentru fiecare familie care urmează a fi dislocată, merge la fiecare în parte și le pune în vedere decizia MAI, comunicându-le ce bagaje au voie să transporte. Le ridică actele de identitate și le comunică în cât timp trebuie să împacheteze. La fiecare gospodărie unde s-a comunicat decizia, rămâne unul sau doi ostași pentru a supraveghea ca cei în cauză să nu distrugă bunuri, să nu incendieze sau să nu dispară. La ora fixată pentru părăsirea gospodăriei, întreaga familie va fi însoțită până la locul de îmbarcare în trenuri, unde vor fi predați comandantului trenului. Trenurile vor avea un ofițer, comandant de eșalon, ajutat de un număr de sergenți și de ostași, care vor însoți toate trenurile până la gara de debarcare. Comandantul eșalonului răspunde de cei dislocați până la predarea lor în gara de debarcare. În gările de debarcare cei dislocați vor fi preluați de cei care sunt însărcinați cu supravegherea lor și duși cu orice mijloace de transport în localitățile de destinație fixate de comisie. După ce dislocații vor fi așezați, cei care sunt însărcinați cu supravegherea lor, le vor preda actele de identitate, pe care se va face mutația respectivă, vor întocmi evidențe nominale de cei dislocați, își vor crea rețea informativă între ei, în general vor duce munca de miliție.”⁶²

Dislocarea categoriilor de persoane considerate de autorități ca fiind periculoase pentru securitatea statului a început în dimineața zilei de 18 iunie 1951 „de-a lungul zonei de frontieră cu Iugoslavia, de la raionul Sânnicolaul-Mare, până la raionul Vânu-Mare și Plenița, regiunea Dolj”. Familiile vizate pentru dislocare au avut la dispoziție câteva ore pentru a împacheta lucrurile. Ele trebuiau scoase din sate înainte de a se înnopta. În cazul în care gările erau departe de sate, au fost duse în afara comunei sub pază. Pentru evacuarea acestor familii au fost rechiziționate mașinile și căruțele din sat de către miliție pentru a-i duce în gări. Unde nu existau căi ferate au fost folosite mașinile RATA pentru evacuare. Miliția (un milițian pentru 4 familii) a comunicat familiilor vizate de dislocare Decizia MAI nr. 200/1951 de a-i muta într-o altă regiune, în interiorul țării „din motive superioare de stat”⁶³, ce bunuri aveau dreptul să ia la plecare și le-a ridicat actele de

⁶² Ibidem, f. 16–17.

⁶³ Familiilor vizate de dislocare nu li s-a spus în ce localități vor fi duse, ci doar că sunt mutate în altă regiune, în interiorul țării.

identitate. După ce au fost scoși din sate, tot milițienii au avut sarcina să predea casele și bunurile rămase în case și curți sfaturilor populare comunale. Predarea s-a făcut pe bază de proces-verbal întocmit în trei exemplare, din care unul s-a predat sfatului popular, iar celelalte comandantului comunei⁶⁴ și comandantului raional. La plecarea din casele lor, proprietarii au fost puși să semneze o declarație în care să arate că au avut posibilitatea să-și ia cu ei lucrurile așa cum a fost stabilit de autorități, cu excepția celor vândute sau rămase pe loc din diferite motive (lipsă de spațiu pentru transport, vite trimise la pășune etc.).

Potrivit Directivei CC al PMR, cei dislocați puteau lua cu ei toate alimentele pe care le aveau, întreaga rufărie, toate lucrurile de îmbrăcăminte, covoarele, în general toate țesăturile pe care le posedau, toată mobila și toate obiectele de uz casnic, uneltele manuale (cazmale, lopeți, secere etc.), banii și lucrurile de valoare, cărțile, patefoanele, aparatele de radio și instrumentele muzicale, cu excepția pianelor. Cei care dețineau inventar viu puteau lua cu ei din acesta: doi porci, doi cai, o pereche de boi de muncă, o vacă, două oi și o căruță⁶⁵. În practică, cei dislocați nu și-au putut lua toate bunurile mobile prevăzute în directivă, înregistrându-se numeroase abuzuri din partea comisiilor. Unele comisii au permis celor dislocați să imbarce în vagoane pluguri și unelte agricole mari, în schimb alte comisii nu le-au permis să ia nici obiectele mici (biciclete, mașini de cusut etc.).

Potrivit Directivei CC al PMR, cei dislocați de la frontiera cu Iugoslavia puteau să vândă, cu excepția terenurilor și a caselor, bunurile pe care nu le puteau lua cu ei. Vânzarea se făcea numai unor colective organizate de Comisia Centrală. Bunurile erau cumpărate la prețuri fixate de stat, ținându-se seama de uzură, însă sumele achitate nu erau aceleași pentru țăranii săraci, mijlocași și chiaburi. „Acolo unde va fi greu de

⁶⁴ Comandantul comunei era un ofițer de miliție.

⁶⁵ În stenograma ședinței ținută la Timișoara în ziua de 16 iunie 1951 de către miniștrii adjuncți ai MAI, Alexandru Drăghici, Marin Jianu și Mihail Burcă, se arată ce bunuri puteau lua cu ei cei dislocați. După Alexandru Drăghici familiile celor dislocați aveau dreptul să ia cam ce intra într-un vagon de tren, iar restul bunurilor puteau să le vândă, adică „o vacă, 2 boi sau 2 cai, o căruță și micile unelte necesare pentru munca câmpului. Restul uneltelor mari pentru munca câmpului, tractoare, semănătoare etc., acestea nu se iau, acestea rămân pe loc și cetățenii le pot vinde la comisii, care au sarcina specială de a se deplasa în această regiune și care pot cumpăra aceste bunuri. Comisia va plăti pe loc, la prețul oficial, suma respectivă cetățeanului dislocat. Aceste comisii, care au sarcina de a cumpăra – și depinde mult de operativitatea cu care vor lucra – trebuie să termine întreaga operație în termenul fixat, de dimineață până seara. (...). Vom avea cazuri când cu toate eforturile făcute – poate din cauza anumitor greșeli, pe care trebuie să le evităm – vom fi nevoiți ca după ce am scos familiile din sat, să stăm cu ele în gară o zi sau poate și mai mult, pentru că numărul vagoanelor de la gări nu ajung. Având în vedere că fiecare cetățean are drept până la un vagon, ne trebuie un număr de vagoane egal cu numărul celor dislocați. Vor fi cazuri când o serie de persoane nu vor avea ce să bage într-un vagon și atunci nu mergem mecanic pe linia aceasta că neapărat fiecare să aibă un vagon, ci vom băga mai multe familii într-un vagon. Prin aceasta nu înțelegem că depinde acum de noi câte vagoane dăm, ci sarcina rămâne în vigoare că fiecare are drept la un vagon, dar aceasta numai dacă are nevoie de un vagon” – ibidem, f. 47–48.

stabilit diferența între unii mijlocași și chiaburi – se arăta în Directiva CC – comisia de cumpărare va plăti, după evaluare, numai 75% din prețul de stat.”⁶⁶

Pentru inventarierea și cumpărarea bunurilor pe care cei dislocați nu le-au putut lua cu ei, cu excepția caselor și terenurilor, s-au format comisii compuse din trei membri (delegatul Gostatului, delegatul sfatului popular și un student) pentru zece familii, din cuprinsul aceleiași comune, care trebuiau să lucreze în așa fel încât toate operațiunile să fie desăvârșite în 24 de ore. Aceste comisii se ocupau de inventarul viu (animale de toate categoriile), produsele agricole, mașinile și uneltele agricole pe care nu le-au putut lua la plecare cei vizați de dislocare. Comisiile aveau sarcina ca, pe baza *Listei de prețuri* întocmite de Comitetul pentru Prețuri, anexată la Instrucțiunile nr. 000932 privind inventarierea, evaluarea și plata bunurilor ce se preluau prin cumpărare de la dislocați, să plătească contravaloarea bunurilor cumpărate. Plata se făcea de un casier al gospodăriei agricole de stat. Pentru manipularea sumelor necesare plăților a fost numit un casier pentru fiecare comună, iar acolo unde numărul comisiilor, pe aceeași comună, trecea de 15, a fost numit un al doilea casier, socotindu-se un casier la maximum 15 comisii. Plățile se efectuau după ce comisia stabilea valoarea bunurilor, dându-și viza prin formula „Bun de plată pentru lei ...”. Sumele necesare plăților erau asigurate prin sucursalele și agențiile Băncii RPR din comuna sau raionul respectiv. „Pentru îndrumarea și supravegherea bunei desfășurări a acțiunii”, șeful Secției Agricole de la Sfatul popular raional a fost numit responsabil pe raion. De asemenea, în fiecare comună a fost numit un responsabil cu supravegherea inventarierii bunurilor cumpărate de gospodăriile agricole de stat.

În evaluarea bunurilor de către comisii s-a aplicat principiul luptei de clasă. Prețuri întregi au primit țăranii săraci, 75% din preț – țăranii mijlocași și 50% din preț – „chiaburii”, adică țăranii înstăriți ai satelor⁶⁷. Clasificarea în țăranii săraci, mijlocași și chiaburi nu o făceau comisii de cumpărare a bunurilor, ci organele de miliție sau Sfatul Popular.

Inventarierea bunurilor imobile (case, dependințe, terenuri agricole) și a mobilierului din case „a privit direct Sfatul Popular”. Terenurile arabile, cu tot cu recoltă, au fost luate în primire de către responsabilul pe comună, de la o comisie formată din delegatul Sfatului Popular și delegatul Cadastrului, fiind date gospodăriilor agricole de stat pentru întreținerea culturilor și pentru recoltarea lor (GAS primind fonduri necesare în acest scop). Recoltele de cereale s-au predat comisiilor de colectare, sumele trecându-se în contul Ministerului de Finanțe⁶⁸.

⁶⁶ Ibidem, f. 4.

⁶⁷ V. pe larg Instrucțiunea nr. 000932 privind inventarierea, evaluarea și plata bunurilor ce s-au cumpărat de la dislocați *apud* Idem, fond Ministerul Agriculturii. Comisia Operativă pentru Lichidarea Bunurilor din Vest, dosar 1/1951, f. 12–15.

⁶⁸ Ibidem, f. 13.

După cum se arăta în *Raportul asupra operațiunii de evacuare a elementelor dușmănoase din zona de frontieră cu Iugoslavia*, „În majoritatea comunelor nu s-a putut începe imediat transportul în gările de îmbarcare deoarece aici au intervenit comisiile însărcinate cu cumpărarea bunurilor de la dislocați. Munca acestor comisii, care nu a fost făcută în bune condiții, a îngreunat în cea mai mare măsură transportul la gări”⁶⁹.

La Arhivele Naționale ale României se găsește un raport care arată cum s-au constituit și cum și-au desfășurat activitatea comisiile de cumpărare a bunurilor pe care nu le-au putut lua cu ele persoanele dislocate din regiunea Timișoara: „Sfatul popular regional Timișoara a dat un tablou cu numele oamenilor care să facă parte din comisiile operative de întocmirea inventarului cu bunurile agricole ce urmau să fie cumpărate de la locuitori. Astfel, în ziua de 17 iunie a.c. s-au prezentat oameni din regiunea Timișoara, s-au luat studenți de la facultățile din Arad și Timișoara în număr de 650. Pentru regiunea Timișoara au fost necesare 750 de comisii, care trebuiau să fie compuse dintr-un delegat al GOSTAT-ului, un delegat al sfatului și un student. (...) La orele 18,30 s-a început instructajul în fiecare sală, care a durat până la orele 22,30. Instructajul s-a făcut de către delegații ministerului și 2 delegați de la Comisia de Stat pentru Aplicarea Legii Sfatului Popular pentru a acoperi cele 5 săli. Instructajul a fost urmat de întrebări și discuții. Starea de spirit a oamenilor a fost agitată până la începerea instructajului pentru că nu știau de ce sunt chemați și cât vor sta. În urma instructajului oamenii s-au liniștit. Totuși au fost câteva cazuri de anumiți oameni care au arătat neliniște, pentru că în situația acestei acțiuni se vedeau puși ei sau familiile lor. După terminarea instructajului oamenii n-au mai părăsit sala și s-a făcut repartizarea comisiilor pe comuni, dându-li-se delegații și materialul necesar pentru teren. La ora 2 noaptea a început plecarea camioanelor cu grupele de comisii spre comunele respective. Plecarea oamenilor s-a făcut cu întârziere pentru că toate mașinile au fost rechiziționate de miliție, iar repartizarea pe traseu s-a făcut cu întârziere. Tot la întârziere a mai contribuit și faptul că oamenii nu aveau autorizații de zonă de frontieră și în special cei veniți din alte regiuni care nu aveau nici acte. Sosirea oamenilor la comuni a fost, de asemenea, întârziată deoarece intrările și ieșirile la fiecare comună erau blocate de organele militare, care au avut dispoziții să înlănească trecerea comisiilor și a trebuit să controleze pe fiecare om în parte, să-i rețină 3–4 ore. Un alt fapt este acela că mașinile au transportat comisiile pe centre de comuni de unde oamenii au mers pe jos și au ajuns târziu la destinație.

Comisiile ajunse la comuni au luat legătura cu organele Sfatului Popular, care nu știau nimic despre această acțiune și nici nu au putut să-și facă un plan de lucru operativ, datorită faptului că organele miliției n-au vrut să dea numele locuitorilor ce trebuiau dislocați, spunând comisiilor să meargă în comună numai la casele unde este postat un milițian. În felul acesta comisiile s-au orientat foarte

⁶⁹ Idem, fond CC al PCR – Cancelarie, dosar 109/1951, f. 74–75.

greu, fiind străine de localitate și necunoscând comuna. Sfaturile nu au fost antrenate în această acțiune, organele miliției interzicându-le chiar să ia parte. Operațiunea de inventariere a bunurilor agricole a fost defectuoasă pentru că organele miliției au dat dispoziții ca evacuarea să se facă până la ora 13, comisiile neavând timpul necesar pentru operațiunea totală, fiind nevoiți ca după evacuare să fie aduși locuitorii din gară pentru a li se inventaria obiectele ce trebuiau să vândă. De asemenea, o greutate a fost aceea că numărul casierilor plători a fost mult prea mic neputându-se face față cu plățile la timp. Față de această situație au fost cazuri când locuitorii au plecat fără a primi banii. Într-o măsură s-a remediat acest lucru prin ducerea casierilor plători la gară unde au făcut plățile. Pentru cei care au plecat fără a primi banii s-au dat dispoziții să se țină o evidență prin organele statului și GOSTAT pentru a li se remedia situația prin dispoziții ulterioare. (...)

Sesizăm faptul că la unele GOSTAT a fost descompletată conducerea, cât și personalul de muncă prin evacuare. Aceasta atinge 50%. Exemplu Gospodăria Tomnatic, unde a rămas din conducere numai directorul adjunct și responsabilul cu cadrele. Aceeași situație la gospodăria Banloc, unde a fost evacuată conducerea și 150 de oameni dintre tractoriști, meseriași, muncitori etc. La fel sunt și alte gospodării. (...)

Au fost comisii care au interpretat greșit instrucțiunile făcând greșeli prin inventarierea obiectelor casnice sau limitând cantitatea de cereale ce aveau de luat. Față de aceasta s-au luat măsuri să se restituie aceste bunuri.

Oamenii care au făcut parte din comisiile de inventariere au lucrat până în ziua de 19 iunie, dând ajutor la adunarea bunurilor cumpărate și predându-le administratorului delegat pe comune. GOSTAT-ul a preluat bunurile strângându-le în locurile indicate de unde urmează să fie duse la gospodării. Nu s-au putut vizita animalele de către medicul veterinar imediat după acțiune datorită faptului că nu au avut voie să părăsească domiciliul.

Au mai fost cazuri când unii locuitori ce trebuiau să fie evacuați au părăsit domiciliul sau au refuzat să primească banii. Pe inventar s-a specificat «dispărut» sau «refuzat să primească banii».

Au mai fost cazuri când s-au făcut propuneri ulterioare de evacuare, după ce comisiile plecaseră și atunci inventarierea s-a făcut de către comisii locale, exemplu, comuna Tomnatic.

Inventarul a fost predat: 1 exemplar delegatului GOSTAT pe comună, al doilea exemplar casierului plătitor și al treilea a fost predat de comisiile de inventariere la sfaturile comunale sau raionale care le-a adus la regiune pentru centralizare.

Pentru identificarea suprafețelor de teren și pe culturi s-au luat măsuri ca delegatul GOSTAT pe comună, împreună cu organele sfatului comunal, să treacă imediat la identificare și să urmărească imediat întreținerea culturilor precum și măsurile necesare de recoltat.⁷⁰

⁷⁰ Idem, fond Ministerul Agriculturii. Comisia Operativă pentru Lichidarea Bunurilor din Vest, dosar 2/1951, f. 1–3.

Documentele de arhivă arată că membrii comisiilor și-au însușit bunuri de la cei deportați. De asemenea, se pot cita cazuri și din rândul ofițerilor de miliție și securitate. De pildă, sergentul Daneliuc Emilian de la postul de miliție Tolvădia și-a însușit „un pian, un aparat de radio și diferite mobile de la un chiabur dislocat”⁷¹. În activitatea comisiilor s-au înregistrat deficiențe. Spre exemplu, în comunele din raionul Moldova Nouă, comisiile au sosit în teren fără a avea formulare de cumpărare, în alte locuri aveau formulare, dar nu aveau bani. „În aproape toate raioanele nu s-au asigurat mijloace de transport necesare comisiilor să ajungă în comune la timp și a trebuit să fie transportați de comandanții de raioane pentru a-și îndeplini misiunea. În alte locuri s-au ascuns în grâu apărând numai atunci când i-au văzut pe dislocați adunați la marginea comunei.”⁷² Plata se făcea pe loc sau în gărilor de îmbarcare persoanelor vizate de dislocare. Însă au fost sute de cazuri printre cei dislocați cărora statul nu le-a plătit toate bunurile preluate. De pildă, cazul lui Gogu Stere evacuat din comuna Becicherecul-Mic, regiunea Timișoara, în comuna Perieții Noi, regiunea Ialomița. Pentru că a plecat cu primul tren și comisia nu începuse să facă plățile i-au rămas neplătite următoarele bunuri: „31 de oi și un berbec, un porc a 20 de kg, 20 de găini, 40 de pui și la cooperativa de consum 84 kg lapte de oaie cu nr. carnetului 605 stabilit de Comitetul Provizoriu, laptele fiind drept cotă”⁷³.

În *Raportul de activitate a Comisiei Operative pentru Lichidarea Bunurilor din Vest* se arată că „datorită timpului scurt fixat pentru plata inventarului de la cei plecați, cât și faptului că unii casieri plătitori ai bunurilor rămase, nefiind verificați din timp, în ziua preluării au fost ridicăți, au rămas conform tabelului anexă un număr de 800 de persoane a căror bunuri au fost inventariate și neplătite, în sumă totală de lei 20.190.898, iar dislocații, prin diferite cereri adresate Președinției Consiliului de Miniștri, solicită plata acestor bunuri”⁷⁴. Ca urmare, comisia propunea ca sumele să fie achitate celor în drept, pe bază de procese verbale, în comunele unde erau dislocați.

STĂRI DE SPIRIT, REACȚII ALE PERSOANELOR DISLOCATE

Îmbarcarea persoanelor vizate de dislocare a avut loc în zilele de 18–23 iunie 1951. Transportul în locurile stabilite de autorități s-a făcut cu trenul și autocamioanele puse la dispoziție de Ministerul Transportului. După cum se arată în *Raportul asupra operațiunii de evacuare a elementelor dușmănoase din zona de frontieră cu Iugoslavia*, întocmit de MAI, „Până la orele 17,00 în ziua de 18 iunie din toate comunele au fost scoși cei ce urmau a fi dislocați și transportați în locurile de adunare

⁷¹ Ibidem, f. 79.

⁷² Ibidem, f. 76.

⁷³ Ibidem, dosar 40/1951, f. 19.

⁷⁴ Ibidem, dosar 2/1951, f. 199.

fixate în prealabil pentru fiecare comună. Din aceste locuri de adunare, în comunele unde existau gări, se făcea direct îmbarcarea, iar în comunele depărtate de gară, aceste locuri serveau ca punct de plecare, în mod dirijat, spre gările de îmbarcare fixate”⁷⁵.

Raportul întocmit de MAI conține și reacțiile persoanelor vizate de dislocare și ale locuitorilor satelor față de acestea: „În Jimbolia un chiabur care a scăpat de sub supraveghere s-a spânzurat. În comuna Biled, regiunea Timișoara, doi bătrâni de 60–80 ani (soț și soție germani) – ce nu se încadrau în categoria celor ce trebuiau a fi dislocați – sperându-se au încercat să fugă din sat. Nesupunându-se la somațiile patrulelor din blocadă, s-a tras înspre ei focuri de armă răbindu-i ușor. S-a dispus scoaterea lor imediată și discretă din comună și transportarea lor cu camionul la spitalul din Timișoara. Au mai existat din partea unor chiaburi și acțiuni de agitație, ca de exemplu: chiaburul Raca Constantin din Beregsăul Mare, care s-a manifestat în mod fățiș ca simpatizant al agenturii titoiste, spunând printre altele: «Oh! Cum te-am așteptat Tito și nu ai venit.» Alt chiabur din Becicherecul Mic, tot din raionul Timișoara, a afirmat că dacă știa ce se întâmplă «ar fi mers de mult la Tito». S-au sesizat și unele manifestări de simpatie față de unii chiaburi dislocați, din partea unor țărani săraci și mijlocași și chiar din partea secretarilor de organizații de bază de partid și președinți de sfaturi populare. De exemplu: secretarul organizației de partid din comuna Obârșia Câmp, raionul Plenița, anume Poenaru, la plecarea chiaburului Nuță Ioan a ieșit cu toată familia și cu lacrimi în ochi i-a sărutat mâna. Președintele Sfatului Popular al comunei Podeni, raionul Turnu-Severin, anume Muică Ioan, cu ocazia dislocării, plângea la plecarea celor în cauză, arătând părere de rău și luându-și rămas bun de la ei. În comuna Bolovănești, președintele sfatului popular, după terminarea operațiunii din prima zi, întorcându-se de la o conferință a sfatului popular raional, a lansat zvonul că aceasta a fost numai prima parte a ridicărilor, ulterior vor fi mai multe. Acelaș zvon l-a lansat și secretarul organizației de bază de partid din satul Călineștii de Sus din comuna Bolovănești. În comuna Vrata, raionul Plenița, președintele Cooperativei, anume Popa C. Ioan, membru de partid (fost legionar) și cu Buturugă Gheorghe, membru de partid și deputat în sfatul popular, au lansat zvonuri alarmiste printre cei dislocați că vor fi trimiși în Siberia, începând să discrediteze atât organele de miliție care acționau, cât și decizia ministerială. De asemenea, în comuna Cușmir, raionul Plenița, la plecarea chiaburului macedonean Poliadis Minel, au venit două familii de țărani săraci, fini ai acestuia și i-au sărutat mâna plângând. Astfel de aspecte au fost multe și în regiunea Timișoara, raioanele Deta și Sântnicolau.”⁷⁶

În caz de rezistență, dispozițiile MAI erau: „să fie scoși imediat afară din sat și dați la acei care se ocupă cu blocarea satului”, adică pe mâna trupelor de securitate. „Dacă se va face uz de armă din partea populației vizate pentru evacuare se va

⁷⁵ Ibidem, f. 76–77.

⁷⁶ Ibidem, f. 72–73.

răspunde cu foc (natural la picioare), evitându-se lovirea femeilor și a copiilor. Dacă într-un sat se va încerca ca un grup să dezarmeze anumiți ostași, atunci imediat se va face regruparea unității pentru a înăbuși pe loc încercarea de revoltă.”⁷⁷

THE DISLOCATION OF SEVERAL CATEGORIES OF POPULATION FROM THE BORDER WITH YUGOSLAVIA TO THE BĂRĂGAN PLAIN (1951–1956) (I)

Abstract

The author addresses the dislocation of several categories of population from the border with Yugoslavia to the Bărăgan Plain in June 1951, seen as an anti-Titoist measure taken by the Romanian authorities during the Soviet-Yugoslav crisis. The study is the result of a first research effort based on documents from the archives of the CC of RCP and the Securitate.

The communist authorities in Bucharest are shown to have followed Kremlin's policy in the Yugoslav issue. The military, political and administrative measures taken at the border with Yugoslavia until the dislocation (1948–1951) are presented. A brief survey is made of mass dislocations in Romania before June 1951, namely the deportation of German ethnics to the USSR in January 1945, and the compulsory residence ascribed to landowners (the so-called *moșieri*), dispossessed in March 1949 on the basis of Decree no. 83.

The dislocation of the population living at the border with Yugoslavia was approved by the leadership of the RWP, and the measure was carried out by organs of the Securitate and Militia in three stages. In a first stage, the dislocation targeted “citizens of the imperialistic states and of Yugoslavia,” people whose citizenship had been withdrawn by these states, purged public servants, discharged military, and professional persons excluded from colleges, employed or unemployed, with places of origin other than this border region. The second stage was immediately followed by a third stage, in which dislocation addressed individuals who had served sentences for political offense or illegal crossing of the border, and who had subsequently taken up residence in that particular area, or common law sentences for serious offense (economic sabotage, embezzlement, burglary). In stages one and three, the measure of dislocation was applied to individuals, and not to entire families. Such individuals were required to leave the border area on their own, and take up residence elsewhere, except in large urban centers or other border settlements.

The dislocation of certain categories of population from the border with Yugoslavia to the Bărăgan Plain occurred during the second stage. It was made

⁷⁷ Ibidem, f. 50.

forcibly, in one day, from the entire border area, 25 km deep into Romanian territory. In the night of 18 to 19 June 1951, the authorities proceeded to the dislocation of citizens of the PRR from Bessarabia, together with their families, "who came to our country fleeing from the Soviet regime," Macedonians, "colonized for 7–8 years," people of German nationality, "elements who belonged to the SS German units," "top elements of the German Ethnic Group," "elements suspected of Titoism, smugglers, and guides assisting the illegal crossing of the border, relatives of individuals who fled the country, crossing the border illegally and establishing themselves in Yugoslavia or in the imperialistic countries," kulaks, purged public servants, discharged military, and professional persons excluded from the College, employed or unemployed, originally from the border region, with hostile activity known by the Securitate, former traders who had been in contact with foreign countries, no matter their current occupation, and former manufacturers.

Wealthy individuals from the border with Yugoslavia, considered hostile to the democratic people's regime, as they could have been won over by Tito at a time when the political regime introduced by Moscow had not yet taken solid root in Romania, were mainly dislocated to the Bărăgan Plain.

It is noteworthy that the dislocation of people from the border with Yugoslavia occurred in other European countries as well (Hungary, Bulgaria), which indicates that the decision had been actually taken in Moscow.

LEGISLAȚIE – REFORMĂ – EMANCIPARE

MIȘCAREA ABOLIȚIONISTĂ DIN PRINCIPATE ȘI IMPACTUL EI ASUPRA LEGISLAȚIEI DE DEZROBIRE (1849–1856)*

RALUCA TOMI

„Poporul român leapădă de pe sine neomenia și rușinea de a ține robi și declară libertatea ȝiganilor celor particulari. Cei ce au suferit până acum rușinea păcatului de a avea robi sunt iertați de poporul român, iar patria, ca o mumă bună, din visteria sa va despăgubi pe oricine va reclama că a avut pagubă din această faptă creștinească.”¹ Acesta era paragraful din *Proclamația de la Islaz* prin care revoluționarii din Țara Românească subliniau importanța unei reforme fundamentale: emanciparea robilor țigani. Dezrobirea țiganilor a fost prima reformă socială care a fost realizată în secolul al XIX-lea în țările române (ne referim aici la Moldova și Țara Românească), reformă care nu a fost impusă de presiunile puterilor europene și care s-a desfășurat în mai multe etape pe parcursul unui sfert de veac (1831–1856)². După eliberarea robilor statului (1843 în Țara Românească, 1844 în Moldova) și a celor mănăstirești (1844 în Moldova și 1847 în Țara Românească) se părea că în anul „primăverii europene”, 1848, se putea finaliza reforma. Guvernul revoluționar din Țara Românească, sub impulsul legiuirilor de eliberare a sclavilor din coloniile franceze adoptate în aceeași perioadă, a consfințit emanciparea robilor boierești. Înăbușirea revoluției a dus la abrogarea decretului revoluționar din

* Lucrare realizată în cadrul proiectului de cercetare „Problema țiganilor în România în secolul al XIX-lea. Instituția robiei, mișcarea aboliționistă și emanciparea țiganilor” (director dr. Viorel Achim), proiect finanțat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior, contract nr. 183/2007. Prima parte, *Aboliționismul românesc la 1848. Influențe, trăsături*, a apărut în „Revista istorică”, t. XX, 2009, nr. 1–2, p. 47–61.

¹ *Proclamația de la Islaz*, în vol. *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, ed. Cornelia Bodea, vol. I, București, 1982, p. 536–537.

² Din bogata literatură a subiectului amintim: Octav Gh. Lecca, *Istoria țiganilor*, Caransebeș, 1898; C.S. Popp Serboianu, *Les Tsigans. Histoire, ethnographie, linguistique, grammair, dictionnaire*, Paris, 1930; Marcel Emerit, *Sur la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie*, în „Revue historique du Sud-Est européen”, VII, 1930, nr. 7–9, p. 129–133; Th. Boris Scurtulescu, *Literatura juridico-economică a țiganilor din principatele române*, teză de doctorat, Iași, 1938; George Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, București, 1939 și ediția din 2002 apărută sub îngrijirea lui Mihai Dascălu; Ion Chelcea, *Țigani din România*, București, 1944; Viorel Achim, *Țigani în istoria României*, București, 1998 etc.

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 57–71

26 iunie 1848, iar robia va mai dăinui până în decembrie 1855 în Moldova și februarie 1856 în Țara Românească.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea sclavia fusese abolită în cea mai mare parte a țărilor din America Latină (în urma revoluțiilor de eliberare națională de la începutul secolului al XIX-lea), în coloniile britanice (în 1838, după un îndelungat proces reformist), în coloniile franceze (în urma unor răscoale ale sclavilor, ce au degenerat în războaie de eliberare națională, precum cea din Santo Domingo –, și în urma revoluției de la 1848). Însă sclavia mai era prezentă în principatele române, în Statele Unite ale Americii (va fi abolită în timpul Războiului de Secesiune)³, în Cuba (abolirea sclaviei se va face în perioada 1868–1886) și în Brazilia (1871–1888)⁴.

Mișcarea aboliționistă din principatele române, ivită în anii '30 ai secolului al XIX-lea, influențată de ideile revoluției franceze și mai ales de mișcările de emancipare din Franța, Anglia și SUA, se manifestă și după sfârșitul revoluției de la 1848–1849, într-un context deosebit. Impulsionați de abolirea sclaviei din coloniile franceze și britanice, în condițiile declanșării Războiului Crimeii, conflict ale cărui consecințe în modernizarea structurilor economico-sociale din Europa Centro-Orientală încă nu au fost în totalitate analizate, liderii mișcării naționale române vor gândi constituirea statului pe principii moderne. Din ansamblul reformelor, desăvârșirea procesului de emancipare a robilor se putea realiza cu ușurință. În anii în care se desfășura o puternică propagandă proromânească, emanciparea țăganilor demonstra Europei că dorințele de modernizare, manifestate prin memorii și declarații publice ale liderilor români din emigrație, erau reale. În acest context înțelegem fervoarea celor implicați în susținerea ideilor de emancipare a robilor, în anii imediat premergători legilor de dezrobire a țăganilor boierești. Dacă în perioada prerevoluționară influența aboliționismului francez era covârșitoare mai ales datorită contactelor directe dintre lideri, după 1848 aboliționismul american va marca mișcarea similară din principate. În continuare ne propunem să arătăm: cum a influențat curentul de emancipare a sclavilor din America de Nord

³ Literatura de specialitate dedicată subiectului este covârșitoare. Pentru articolul de față am folosit: Claude Pérotin, *Le courant abolitionniste dans la littérature américaine de 1808 à 1861*, thèse de doctorat, Lille, 1974; Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în țările române și primele lor relații cu SUA până în 1859*, București, 1977; James Brewer Stewart, *Holly Warriors. The Abolitionists and American Slavery*, New York, 1989; Claude Fahlen, *L'émancipation aux États-Unis*, în vol. *Esclavage, résistance et abolitions*, ed. Marcel Dorigny, Paris, 1999, p. 390–395; Alan Farmer, *Războiul civil american (1861–1865)*, București, 2004; Nelly Schmidt, *L'abolition de l'esclavage. Cinq siècles de combats (XVI–XX)*, Paris, 2005; Claudia Maria Radu, *Pagini de istorie americană*, București, 2005; Venera Achim, *Desființarea sclaviei în cele două Americi și în principatele române în secolul al XIX-lea. O paralelă*, în vol. *Europa și noi. Studii de istoria economiei*, coord. Maria Mureșan, București, 2005, p. 371–392 etc.

⁴ Emiliano Gil Blanco, *La politique espagnole en matière d'abolition de l'esclavage au XIXème siècle*, în vol. *Les abolitions de l'esclavage 1793, 1794, 1848 de L.F. Sonthonax à Victor Scholcher, Actes du colloque international tenu à l'Université de Paris VIII, les 3, 4, 5 février 1994*, Vincennes, 1995, p. 332–333.

mișcarea de eliberare a robilor din principate, în special ecourile în literatura aboliționistă; impactul relatărilor de călătorie și al scrierilor științifice apărute în Europa relative la problema țigănească asupra activității aboliționiste din principate; pozițiile liderilor politici români pro și contra emancipării robilor.

În anii '40 și '50 ai secolului al XIX-lea abolirea sclaviei devenea o problemă vitală pentru SUA, iar mișcarea aboliționistă căpăta consistență prin activitatea unor personalități remarcabile: Benjamin Lundy, William Lloyd Garrison, William Jay, Elizur Wright, la care se adăugau foști sclavi: David Walker, Frederick Douglass. Presa („Liberator”, „Emancipator” din New York, „Philantropist” din Cincinnati⁵) și literatura (nuvelele, romanele semnate de Fenimore Cooper, William Ellery Channing, Theodore Parker, Ralph Waldo Emerson și nu în ultimul rând de Harriet Beecher Stowe) au mobilizat conștiințele americanilor. Mișcarea aboliționistă nord-americană se radicalizează începând cu anii '30 ai secolului al XIX-lea, când încep să se organizeze numeroase societăți aboliționiste⁶. Una dintre cele mai importante va fi *American Anti-Slavery Society* din Philadelphia⁷, din rândurile căreia, alături de Garrison, Theodore Weld, James G. Birney, William Goodell, Joshua Leavitt⁸, vor face parte și femei, precum Marie Chapman și Lydia Maria Child. Renumele vestitei rețele *Underground Railroad*, prin care erau ajutați sclavii să fugă în regiunile din nord, va impresiona opinia publică de pe ambele maluri ale Atlanticului. Începând cu 1854, Partidul Republican includea în programul său abolirea sclaviei, lucru pus în practică în timpul președinției lui Abraham Lincoln⁹.

După anul revoluționar 1848, imaginea oferită de SUA pătrunde în spațiul românesc. Importanța *Declarației de Independență* subliniată de Simion Bărnuțiu în cursurile sale de drept din Iași, modelul regimului politic american, cel al statului federal, idee ce a stăpânit pentru o vreme cugetele liderilor români aflați în exil, sunt realități deja cunoscute în literatura de specialitate¹⁰. O semnificație aparte pentru demersul nostru are răsunetul mișcării aboliționiste americane. Acesta este vizibil în presa, literatura și scrierile din principate, unde paralela cu emanciparea robilor țigani devenea subiect constant. Astfel în „Gazeta de Transilvania” din 27 ianuarie 1849 se prezentau disputele din Congresul american în jurul sclaviei. Se remarcă faptul că regimul republican nu însemna automat recunoașterea libertății tuturor categoriilor sociale, arătându-se că în „unele provincii ce se țin de republica Statelor Unite din Nord-America, ... sclavia nu numai că a dăinuit de la începutul republicei până în ziua de astăzi, ci e tare teamă că va mai dăinui secolii întregi”. Erau prezentate apoi proiectul aboliționist al reprezentanților din New Mexico și cel care se pronunța

⁵ James Brewer Stewart, *op. cit.*, p. 62–69.

⁶ În 1840 aceste societăți numărau aproape 250.000 de membri, v. Venera Achim, *op. cit.*, p. 381.

⁷ Nelly Schmidt, *op. cit.*, p. 272.

⁸ Claudia Maria Radu, *op. cit.*, p. 70–71.

⁹ Nelly Schmidt, *op. cit.*, p. 276.

¹⁰ Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *op. cit.*, p. 130–131.

pentru menținerea sclaviei, depus de reprezentanții din „Karolina meridională”. Comentariul se încheia sugestiv: „Să te mai miri de boierii din Moldo-România cu sclavismul ȝiganilor săi.”¹¹

„Dumneavoastră sunteți mica doamnă ce a scris cartea care a declanșat războiul”, acestea sunt cuvintele cu care Abraham Lincoln o întâmpina pe Harriet Beecher Stowe, autoarea celui mai cunoscut roman ce dezvăluia grozăviile sclaviei. Tipărit inițial sub forma unui foileton în publicația „National Era”, în perioada mai 1851 – aprilie 1852, romanul în două volume apărea în 20 martie 1852 la modesta editură J.P. Jewett din Washington D.C., cu titlul *Uncle’s Tom Cabin* sau *The Man That Was a Thing*¹². Destinul românesc al cărții este aparte. Au apărut două traduceri în 1853. Cea mai cunoscută este cea a lui Theodor Codrescu¹³, *Coliba lui Moș Toma sau viața negrilor în sudul Statelor Unite din America*, ce a văzut lumina tiparului la Iași. Traducerea amintită devenea prețioasă prin introducerea semnată de Mihail Kogălniceanu, care făcea o lămuritoare sinteză a sclaviei asupra căreia ne vom opri în detaliu mai târziu. A doua traducere a fost făcută de Dimitrie Pop cu titlul *Bordeiul unchiului Tom sau Viața negrilor în America* și apărea la Tipografia Institutului Albina. Romanul a fost așteptat cu nerăbdare de publicul român, alcătuindu-se liste lungi de abonați în toate cele trei țări române¹⁴. Gheorghe Asachi scria despre succesul romanului în America și Europa cu următorul comentariu: „Moldo-românul va afla în unele episoade o nenorocită asemănare între soarta negrilor din America și a celor de la noi.”¹⁵

Tragismul personajelor a impresionat cercurile literare din principate, care încă din anii 1840–1848 au conturat figura „bunului ȝigan”, argument prin care se încerca sensibilizarea opiniei publice în scopul realizării emancipării robilor. Consecință directă a traducerii operei lui Harriet Beecher Stowe a fost publicarea în „Foiletonul zimbrului”, în perioada iulie–noiembrie 1855, a scrierii *Coliba Măriucăi, roman național*. Titlul lucrării, care din păcate nu va fi publicată în întregime¹⁶, este inspirat fără îndoială din romanul american. Acțiunea se desfășoară la moșia boierului Gorjăilă, aflată undeva pe lângă Piatra Neamț, în jurul anilor 1840. Măriuca era o ȝigancă bătrână și bolnavă, care trăia la marginea unei șatre de pe moșia boierului. Fusesse obligată să-l dea la curtea boierului, ca rob, pe băiatul său

¹¹ „Gazeta de Transilvania”, 27 ianuarie 1849, nr. 7, p. 26.

¹² Claude Pérotin, *op. cit.*, p. 476.

¹³ Theodor Codrescu avea o afinitate pentru civilizația americană. Mărturie în acest sens sunt și traduceri sale apărute în 1853 în volumul *Foiletonul cuprinzătoriu de felurite nuvele*, dintre care se remarcă *O întâmplare într-o câmpie a Americii*. Era o povestire despre viața primejdioasă, crudă, lipsită de speranță a indienilor.

¹⁴ Despre ecoul romanului v. Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *op. cit.*, p. 142–143.

¹⁵ Gheorghe Asachi, *Opere*, ed. N.A. Ursu, vol. II, București, 1981, p. 637.

¹⁶ Nu se cunosc motivele pentru care publicarea romanului a fost întreruptă. Putem numai să amintim că în noiembrie 1855 domnitorul prezintă Divanului ad-hoc din Moldova decretul de dezrobire a ȝiganilor boierești, iar subiectul nu ar mai fi prezentat interes pentru public.

Vasile. Tânărul țigan, personajul principal al romanului, este întruchiparea tuturor calităților: harnic, isteț, răbdător, respectuos. Refuză cu încăpățănare să participe la furturile organizate de vătaful moșiei și se dovedește a fi un fiu iubitor. În fiecare noapte, după munca istovitoare de peste zi, fugea la cortul mamei sale și o hrănea din porția sa de mâncare. Este prins de vătaf, care, pentru a se răzbuna, îl acuză de furtul unei monede de aur. Este osândit la bătaii crâncene și la tortură. Autorul romanului, V. Alessandresco, comenta comportamentul lipsit de omenie, ipocrizia stăpânilor de robi: „Astfel sunt cei mai mulți din boieri, acești pravoslavnici, care postesc toate posturile, merg în toate duminicile la biserică, dau liturghii, trimit colaci și colive ... Dumnealor citesc la biserică *Apostolul*, fac cruci lungi pe la toate icoanele, ca venind acasă să suduie pre acelea ale țăganilor sau să poruncească vătafului să dea atâtea și atâtea bice tâlharului celui de țigan pentru că nu au săcelat bine armăsarul ... sau să se sfătuiască cu cucoanița pre cutare țigan cu cine să-l însoare, pre cutare țigancă cu cine s-o mărite.”¹⁷ Personajele țăganilor se bucură de înțelegerea și compătimirea autorului. Le sunt subliniate calitățile, chiar și atunci când au manifestări la limita moralei. Scriitorul încearcă să le înțeleagă și să le explice prin lipsa de educație și de îndrumare. Acestea sunt: Măriuca – țigancă bătrână, blândă și iubitoare mamă; Vasile – tânărul rob al cărui caracter era mai elevat decât cel al stăpânilor săi; Floarea – țigancă vrăjitoare, care după o tinerețe marcată de desfrâu reușea să se impună celor din jur prin frica pe care o răspândeau vrăjile sale. Autorul descria un atelier de fierărie, unde munciau alături de părinți și copiii. În opinia sa țăganii sunt prezențe indispensabile în lumea satului. Sunt cizmari, fierari, cobzari, „fără a fi dați la învățătură sunt în stare să învețe orice lucru făcut de cei mai buni meșteri”¹⁸. Alături de țigani sunt prezente câteva figuri de țărani: pădurarul Elisei și Raluța, frumoasa sa fiică, îndrăgostită de Vasile, tovarășul ei de joacă din copilărie. În roman sunt conturate și figurile intelectualilor, care susțineau ideile de emancipare a robilor. Aceștia erau pedagogul francez, adus de moșier pentru a-l educa pe fiul său, răsfățatul Tăchiță – personaj desprins parcă din *Chirițele* lui Vasile Alecsandri –, și medicul Silvio, care nu făcea deosebire între statutul social al bolnavilor. Pedagogul încerca să-și educe elevul în spiritul ideilor egalitare din epocă, însă boierul Gorjailă îi explica fiului său că „țăganii nu sunt egali și frați cu boierii”¹⁹.

Ideea robului înzestrat cu aptitudini deosebite este prezentă și în lucrarea lui George Sion, *Emanciparea țăganilor*, scrisă în 1884, dar ale cărei evenimente se petrec în anii premergători dezrobirii țăganilor particulari. Povestitor neîntrecut, Sion narează episoade din viața țăganilor robi ai boierului Dumitrache Cantacuzino Pașcanu. Evocă figura țigăncii Maria, care din pricina frumuseții, hărniciei și nevinovăției sale a căzut pradă poftelor boierului. Rodul acestei legături a fost Dincă, un țigănuș isteț și drăgălaș, de a cărui educație se va îngriji coana Profirița.

¹⁷ *Coliba Măriucăi*, în „Foiletonul zimbrului”, 14 august 1855, nr. 30, p. 233–237.

¹⁸ Ibidem, 4 septembrie 1855, nr. 33, p. 259–264.

¹⁹ Ibidem, 7 august 1855, nr. 29, p. 225–232.

Dincă avea la curtea boierilor un tratament aparte. Va fi trimis la Paris, unde intra în contact cu ideile liberale ale epocii și simțea nemijlocit gustul dulce al libertății. Întors în Moldova a încercat fără rezultat să o convingă pe stăpâna sa să îl elibereze. Sion povestea că însuși domnitorul Grigore Ghica, nepotul boieroaicei, a încercat să obțină eliberarea robului. Povestea se încheia tragic: Dincă își ucide logodnica, se sinucide, iar stăpâna, întristată de moartea năprasnică a favoritului, se stinge încet. Sion zugrăvește viața cotidiană a Țiganilor la curtea unui mare boier din Moldova: „Boierul dispunea de robul său cu putere nemărginită: putea să-l supună la orice muncă și la orice pedeapsă; să-l bată, să-l închidă, să-l pună la coarne sau în lanțuri, să-l tortureze, să-l mutilizeze chiar; să-i ia orice va avea, chiar soția și copilul; să-l vândă, să-l schimbe, să-l dăruiască, să-l trimită chiar la ocnă, dar numai drept să-l spânzure sau să-l împuște nu avea.”²⁰ Tratamentul la care erau supuși robii părea un lucru firesc pentru boierii țării, care se îngrijeau de soarta lor așa cum se preocupau de cea a turmelor de vite. Pasajul în care se descrie ceremonia celor 50 de căsătorii silită dintre robi este edificator în acest sens. Boierul Cantacuzino Pașcanu își trimitea robii să învețe meșteșuguri folositoare pentru bunăstarea moșii sale, iar soția sa, Profirița, întreținea gospodăriile cu ajutorul roabelor, mândrindu-se cu țesăturile făcute de acestea la războaiele din casă²¹.

Operele literare apărute în preajma emancipării au pregătit opinia publică pentru acceptarea reformei. Grigore Serrurie în culegerea sa de *Poezii scrise în exil* includea un poem intitulat *La emanciparea Țiganilor*²², iar impactul dramaturgiei nu poate fi minimalizat în special în mediul urban. Amintim spectacolul *Mulatrul*, pus în scenă în 1847 de Matei Millo, precum și piesa *Țiganii* de Gheorghe Asachi, a cărei reprezentație a avut loc la 24 ianuarie 1856 pe scena Teatrului Național din Iași²³. Un alt reprezentant strălucit al începuturilor teatrale românești, Costache Caragiale, scria cu câțiva ani înainte impresionanta povestire *Robul*. Este de fapt un monolog al unui tânăr Țigan, care conștientizează condiția sa de sclav după ce aude, de la profesorul aflat la moșie, despre ideile de libertate și egalitate. Limbajul folosit de Caragiale este dur la adresa stăpânilor de robi, iar episodul despărțirii robului de bătrâna sa mamă este sfâșietor²⁴. În culegerea de poezii semnată de Vasile Alecsandri, apărută la Paris în 1853, *Doine și lăcrămioare*, era publicată și *Disrobirea Țiganilor*²⁵. Cercurile filoromâne din Paris cunoșteau astfel preocupările cercurilor reformiste din principate pentru dezrobirea Țiganilor.

²⁰ Gheorghe Sion, *Emanciparea Țiganilor*, București, 1925, p. 26.

²¹ *Ibidem*, p. 36–37.

²² Grigore Serrurie, *Poezii scrise în esiliu*, București, 1856, p. 63–66.

²³ Gheorghe Asachi, *Țiganii. Idilă cu cântece*, Iași, 1856; în secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române, A. 2902, se mai găsește o piesă de teatru intitulată *Robii*, avându-l ca autor pe N. Costache Caragiale. Acțiunea se petrece după eliberarea robilor și surprinde o poveste de dragoste între fiica unui boier și un tânăr rob abia eliberat. Probabil a fost scrisă la sfârșitul secolului, dar zugrăvește mentalități din etapa imediat următoare dezrobirii.

²⁴ Kostachi Karagiali, *Robul în Ochiri*, Iași, 1840, p. 4–50.

²⁵ Vasile Alecsandri, *Doine și lăcrămioare 1842–1852*, Paris, 1853, p. 188–189.

„Sclavii țigani sunt negrii acestor ținuturi”, astfel sintetiza statutul juridic al robilor din principate unul dintre cei mai străluciți ȋiganologi ai secolului al XIX-lea, Paul Bataillard, în studiul său apărut la Paris în 1849 intitulat *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens*²⁶. Autorul mărturisea că în alcătuirea acestui studiu a folosit documente oferite de către Nicolae Bălcescu²⁷, ceea ce i-a permis o mai bună înțelegere a originii acestei populații, a așezării sale în nordul Dunării și a statutului de robi. „Moldo-valahii cer Europei să fie repuși în posesia drepturilor lor. Au dreptate fără îndoială. Dar pentru a merita libertatea trebuie să o redea la rândul lor acelor care sunt născuți ca și ei pe același pământ”, scria Elias Regnault în 1855²⁸. Acesta se număra printre filoromânii care nu au cunoscut personal realitățile din principate²⁹, dar sesiza legătura dintre constituirea statului român, problemă ce se afla în dezbateră diplomăției europene, și modernizarea structurilor economice și sociale.

Chestiunea robilor din principate era în permanență reactualizată prin relatările de călătorie ale voiajorilor străini³⁰. Pe lângă pasajele dedicate aspectelor pitorești din viața țiganilor (înfățișare, îmbrăcăminte, descrieri de locuințe, alimentație, obiceiuri), călătorii privesc cu dezaprobare existența robiei. Cel mai adesea sunt șocați de vânzarea sclavilor. Geograful și literatul Adolphe Laurent Joanne menționa că țiganii boierilor erau vânduți „ca niște animale. Un cultivator se vinde cu 100 de franci, un fierar cu 70 de franci, pentru o familie întreagă se plătește de la 400 la 500 de franci.”³¹ La rândul său, profesorul Paul Körnbach menționa că în Moldova „țiganii sunt cumpărați și vânduți, moșteniți și de asemenea socotiți ca zestre”³², iar Henry James Skene scria că țiganii „sunt robi și sunt vânduți cu 10 lire fiecare”³³. Suferințele robilor sunt înfățișate în scrierile străinilor care au cunoscut nemijlocit, timp îndelungat, realitățile sociale din principate. Jean Alexandre

²⁶ Paul Bataillard, *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens*, Paris, 1849, p. 21. De același autor au apărut și studiile: *Sur l'apparition des Bohémiens en Europe*, în „Bibliothèque de l'École des Chartes”, 1844, 1849; Idem, *Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans l'Europe orientale*, în „Revue critique”, Paris, an V, 1872, nr. 1–2, p. 191–218 și 277–323; Idem, *Sur les origines des Bohémiens ou Tsiganes*, Paris, 1875; Idem, *Les Tsigans de l'âge de bronze*, Paris, 1876 etc.

²⁷ Idem, *Nouvelles recherches*, nota 3, p. 20.

²⁸ Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés danubiennes*, Paris, 1855, p. 344.

²⁹ Multe informații i-au fost oferite de Adolphe Billecocq, iar cele despre robii țigani de către J.A. Vaillant.

³⁰ Pentru imaginea robilor țigani în relatările de călătorie din prima jumătate a secolului al XIX-lea, v. Venera Achim, *Voyageurs étrangers de la première moitié du XIXème siècle. Relations sur les Tziganes des Principautés Roumaines*, în vol. *Vers l'Orient européen: voyages et images*, București, 2009, p. 179–196.

³¹ Relatarea lui Joanne în vol. *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, s.n., vol. V (1847–1851), ed. Daniela Bușă, București, 2009, p. 34.

³² V. relatarea călătoriei sale *ibidem*, p. 557.

³³ V. relatarea călătoriei sale *ibidem*, p. 612.

Vaillant evocă în lucrările sale bătăile la care erau supuși robii pentru cele mai neînsemnate neglijențe și descrie o vânzare publică a robilor boierului Știrbey, zugrăvind deznădejdea, durerea familiilor destrămate pentru totdeauna³⁴.

Din relatările de călătorie cititorul este informat despre emanciparea treptată a robilor. Adolphe Joanne amintește despre dezrobirea Țiganilor statului și ai bisericii, iar A. Sabatier³⁵ și Aurélie de Soubiran Ghica³⁶ scriau despre momentul revoluției de la 1848, când au fost emancipați temporar și robii boierilor. Momentele eliberării sunt relatate pe larg de J.A. Vaillant, martor al debutului curentului aboliționist în principate. El descrie episoadele din 1837 din Țara Românească, când Alexandru Ghica a eliberat 4.000 de robi ai statului, și 1844 din Moldova, când Mihail Sturdza a emancipat robii statului și ai bisericii. Martor al decretului din 1837, Vaillant comenta pe larg consecințele acestuia. Era impresionat de modul în care autoritățile din Țara Românească au adoptat o reformă prin care robii erau așezați în câmpie, își puteau construi bordeie, iar copiii lor puteau frecventa școlile. Era o metodă prin care treptat foștii robi puteau fi instruiți, fără a fi obligați să renunțe la limba lor și să le fie luați copiii. Dimpotrivă părinții puteau fi civilizați prin copii, care aveau acces la învățătură. Vaillant pune un accent deosebit pe învățământ, acesta fiind, în concepția sa, cel mai trainic mijloc de integrare socială. El însuși a inspectat o școală din Călărași, unde copii de 10–12 ani învățau să citească, să scrie, să socotească. Mai mult, la sfârșitul anului școlar, în cadrul pensionatului său, a recompensat cu premii doi copii romi cu rezultate deosebite la învățătură³⁷. În lucrarea sa sunt evocate figurile a doi boieri români, Ion Câmpineanu și Constantin Suțu, care au încercat să amelioreze destinul robilor de pe moșiile lor. Ultimul a înființat o școală pe moșia sa, unde învățau și copiii Țiganilor, pentru a demonstra că nu sunt mai prejos de ceilalți, iar primul și-a eliberat în 1834 robii. Vaillant a apreciat bunăvoința lui Câmpineanu, dar a subliniat singularitatea gestului său și cerea ca emanciparea să fie făcută „cu înțelepciune”, pentru ca cei eliberați să se poată integra cu ușurință în societate³⁸. În lucrarea sa sunt menționate primele manifestări ale curentului aboliționist: versurile lui Corradini, Cezar Bolliac, articolele lui Mihail Kogălniceanu, momentul emancipării robilor din timpul revoluției de la 1848³⁹. Aboliționist convins, filoromânul narează totuși în lucrarea sa episodul prin care a încercat să-l convingă pe un bucătar al său, Țiganul Ioniță, să se supună regulilor de igienă. A eșuat, fiind nevoit să îl concedieze⁴⁰. Este unul dintre exemplele prin care se arată cât de dificilă era integrarea socială a acestei populații, care renunța foarte greu la obiceiurile sale.

³⁴ J.A. Vaillant, *Les Rôms. Histoire vraie des vrais Bohémiens*, Paris, 1857, p. 334.

³⁵ „Primul act al guvernului provizoriu de la București a fost să proclame emanciparea lor și, la sfârșitul lunii septembrie 1848, deja 30.000 dintre acești nefericiți își primiseră libertatea”; v. relatarea lui A. Sabatier în *Călători străini*, vol. V, p. 296.

³⁶ V. relatarea de călătorie *ibidem*, p. 165.

³⁷ J.A. Vaillant, *op. cit.*, p. 340–341.

³⁸ *Ibidem*, p. 334.

³⁹ *Ibidem*, p. 342–351.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 329.

Dezbaterea publică în jurul emancipării robilor boierești va intra în etapa finală începând cu anul 1850, când în Țara Românească domnitorul Barbu Știrbey decide ca robii particularilor să fie răscumparați de către stat și că nicio familie de țigani nu mai putea fi despărțită prin „dar sau prin vânzare”⁴¹. Presa făcea publice aceste hotărâri. Astfel în „Gazeta de Transilvania”, după ce erau prezentate prevederile decretului domnesc, se adăuga: „Dacă un țigan este maltratat de către proprietar acela să fie răscumpărat imediat de casa statului.”⁴² Tot în publicația din Brașov se scria cu admirație despre un doctor britanic, Dross, care își făcuse renume în capitala Moldovei prin vindecările sale numeroase, prețurile modeste și prin eliberarea a trei țigani, cărora le dăduse și 96 de galbeni, pentru a putea supraviețui⁴³.

Prin articole de presă și broșuri, personalitățile politice și culturale ale principatelor își manifestau opiniile pro și contra emancipării robilor. În primul curent se remarcă Mihail Kogălniceanu, cel care din 1837 își exprimase deschis părerea aboliționiste. După participarea la evenimentele din 1848 și revenirea în Moldova, în 1849, s-a implicat în administrația statului, îndeplinind funcții importante – director al Departamentului de Lucrări Publice, apoi director al Departamentului din Lăuntru –, și a încercat să reformeze învățământul public, să introducă pe moșiile sale metodele unei agriculturi moderne⁴⁴. Preocupat de reformarea morală și a structurilor sociale din Moldova, Kogălniceanu își continua activitatea în sprijinul emancipării robilor. De referință rămâne introducerea la *Coliba lui Moș Toma*, intitulată *Ochire istorică asupra sclaviei*. Considerațiile asupra sclaviei din Antichitate (prezenta cauzele și răspândirea acesteia, precum și diferitele feluri de sclavie) și cele asupra șerbiei îi asigurau baza de discuție pentru sclavia din timpurile moderne. Concis și limpede reușea să explice apariția sclaviei negrilor în SUA: „La moderni, o instituție și mai monstruoasă și care face rușine civilizației a venit să se unească pe lângă cruzimile sclaviei vechi. Nevoia de a repopula țările de curând descoperite ale Americii și a cărora seminții băștinașe fuseseră decimate prin focul biruitorilor și focul predicatorilor și apoi greutățile agriculturii coloniale, sub o climă ucigătoare pentru europeni, au dat naștere la trata (comerțul cu sclavi – n.n.) negrilor, sclavie nouă care luă de pretext inferioritatea soiului african comparat cu soiul alb.” Încheia subliniind că țiganii din principate erau singurii sclavi din Europa creștină⁴⁵. Prima parte a studiului său va apărea în articolul *Sclavie, vecinătate și boieresc* din „România literară” din

⁴¹ „Buletinul oficial al Principatului Țării Românești”, 11 august 1852, nr. 69, p. 274; Viorel Achim, *op. cit.*, p. 96.

⁴² „Gazeta de Transilvania”, 20 martie 1851, nr. 26, p. 119–120.

⁴³ Ibidem, 30 iulie 1852, nr. 52, p. 228.

⁴⁴ Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu și Grigore A. Ghica (Note pe marginea unor manuscrise inedite)*, în „Revista Arhivelor”, vol. XXXV, 1974, nr. 4, p. 619–620.

⁴⁵ Mihail Kogălniceanu, *Ochire istorică asupra sclaviei*, în Mihail Kogălniceanu, *Opere*, ed. Alexandru Zub, vol. II, București, 1976, p. 484–485.

februarie 1855⁴⁶, cu numai câteva luni înainte de abolirea robiei în Moldova. Inițiativa domnului Moldovei, care în 28 noiembrie prezenta Sfatului Administrativ adresa prin care solicita emanciparea robilor boierești, a fost întâmpinată cu entuziasm de Kogălniceanu, care redă textul documentului în „Steaoa Dunării”, publicație al cărei redactor era. Una dintre motivațiile domnitorului de a grăbi emanciparea robilor boierești era limpede explicată în preambulul actului: „În momentul când Europa arată un interes atât de viu pentru principate și meditează regularea soartei lor este de datoria patriei noastre ca și ea să facă de la sine un pas înainte. Ani îndelungați sunt de când sclavia s-au rădăcit din toate staturile civilizate ale lumii vechi, numai principatele române au păstrat această urmă defăimătoare a unei societăți barbare.” Era timpul ca această plagă să dispară din societatea română⁴⁷. Fapta lui Grigore Ghica a declanșat o serie de luări de poziție față de robie, față de oportunitatea emancipării și modalitățile de îndeplinire a acesteia. Kogălniceanu trecea în revistă etapele reformelor din Moldova, începând cu ștergerea șerbiei din timpul lui Constantin Mavrocordat, eliberarea robilor statului și ai bisericii din timpul lui Mihail Sturdza, ideile anului revoluționar 1848. Scria fericit că i se împlinise „dorința cea mai vie a existenței mele”⁴⁸. În aceeași publicație comenta scrisoarea unui mare boier, Petru Rosetti Bălănescu, care renunțase la despăgubirea pentru robii săi. La temerile acestuia ca astfel de reforme să nu aibă consecințe nefaste asupra ordinii generale (se menționa pericolul ideilor comuniste și socialiste), Kogălniceanu răspundea: „Istoria contemporană ne dovedește îndestul că poporul român este cel mai puțin creat pentru visuri deșerte, pentru ideologii, să zicem cuvântul întreg, pentru socialism.”⁴⁹ Buna-credință vădită de Kogălniceanu este mărturisită de documente. Își eliberase robii înainte de decretul oficial, iar pentru a sprijini emanciparea donează suma care i se cuvenea pentru scutelnicii pe care îi deținea conform rangului de căminar. Iată ce scria Departamentului de Finanțe în 2 decembrie 1855: „Țigani, și anume câți i-am avut, atât ai mei, cât și ai familiei mele, de mult i-am emancipat, însă voiesc a contrebui la emanciparea sclaviei nu numai cu gura și cu pana, dar și cu punga.”⁵⁰ Mihail Kogălniceanu își lega numele alături de Petru Mavrogheni de legea emancipării robilor boierești din Moldova, fiind prima mare reformă socială la care a contribuit necondiționat.

⁴⁶ Idem, *Sclavie, vecinătate și boieresc*, în „România literară”, Iași, 1855, 6 februarie, nr. 6, p. 69–73, 13 februarie, nr. 7, p. 81–84 și 20 februarie, nr. 8, p. 96–98; Idem, *Opere*, ed. Dan Simonescu, vol. I, București, 1974, p. 592–603.

⁴⁷ „Steaoa Dunării”, 29 noiembrie 1855, nr. 26, p. 101.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 102.

⁴⁹ *Ibidem*, 13 decembrie 1855, nr. 32, p. 125.

⁵⁰ *Apud* Venera Achim, *Documente inedite despre Mihail Kogălniceanu și rolul său în dezrobirea Țiganilor*, în vol. *Națiunea română, idealuri și realități istorice. Academician Cornelia Bodea la 90 de ani*, ed. Alexandru Zub, Venera Achim, Nagy Pienaru, București, 2006, p. 472.

Costache Negri se dovedea a fi un aboliționist fidel convingerilor exprimate încă din 1844 cu ocazia eliberării robilor statului și a celor bisericești din Moldova. În *Strofe improvizate la 31 ianuar 1844. Ziua dezrobirii Țiganilor*, se declara mândru că era moldovean, „căci izvorul de robie azi în tine contenește”⁵¹. În toamna lui 1855, aflat în misiune la Constantinopol pentru a discuta problema mănăstirilor închinatelor, susținea adoptarea emancipării robilor boierești, pentru a demonstra diplomaților europeni buna-credință arătată de guvernul de la Iași în privința reformelor. În 31 ianuarie 1856 îi scria lui Vasile Alecsandri: „Dacă ar voi în sfârșit ai noștri să înțeleagă că e mai bine să mergi în întâmpinarea unor anumite reforme decât să vedem că ne sunt impuse din partea străinilor.”⁵² Peste o lună îl impulsiona să-i convingă pe boieri să renunțe la despăgubiri pentru robii emancipați: „Vorbește cu cei care așteaptă despăgubiri pentru robi și fă-i să întrevadă că au încă tot timpul ca onoarea renunțării la despăgubire să vină de la ei înșiși ... Toți acești domni așteaptă să ne vadă la treabă ca să înscriem în analele istoriei noastre un act de omenie și de înțelepciune politică provenind de la noi înșine.”⁵³ În aceeași perioadă îl aprecia pe Kogălniceanu că a sprijinit guvernul domnitorului Grigore Ghica în problema emancipării, chiar dacă relațiile sale personale cu acesta nu erau cordiale: „Cât despre concursul ce ai dat guvernului în chestiunea Țiganilor, e puternic, cu adevărat, și mă așteptam la aceasta, pentru că tu ești un om de elită.”⁵⁴

Alexandru Papadopol Calimah combătea robia în articolul apărut în „Foiletonul zimbrului”, intitulat *Desrobirea sclavilor*. Nedreptatea sclaviei era evidentă: „Ce drept are un om a vinde și a cumpăra o ființă cu totul asemănătoare lui? Ce drept are el de a considera pe un om ca o proprietate?”⁵⁵ Menținerea ei în „epoca speranțelor și a deșteptării popoarelor” i se părea anacronică. Aducea argumente din scrierile lui Alphonse de Lamartine, Voltaire, Rousseau, Joseph de Maistre, citând cuvintele ultimului: „Un popor care menține sclavia merită a fi pus în rândul popoarelor osândite.”⁵⁶ În anii în care știința făcea progrese vizibile, când distanțele se comprimau prin căile ferate și telegraf, a renunța la robie era un act de integrare în civilizație. Calimah face un scurt istoric al robiei „bieților Țigani”, începând cu domnia lui Alexandru cel Bun, comentează originea limbii lor și răspândirea lor în Europa⁵⁷. Cu alt prilej Papadopol Calimah descria obiceiul inuman de vânzare a Țiganilor: „Un mușteriu cumpăra de la mezat sau de la vânzare particulară pe tatăl familiei, altul pe femeia, altul pe o fată, altul un fiu și dacă

⁵¹ C. Negri, *Scrieri*, ed. Emil Boldan, vol. I, București, 1966, p. 21.

⁵² *Ibidem*, p. 151.

⁵³ *Ibidem*, p. 159.

⁵⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 193–194.

⁵⁵ Al. Papadopol Calimah, *Desrobirea sclavilor*, în „Foiletonul zimbrului”, 4 februarie 1856, nr. 5, p. 33.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 34.

⁵⁷ *Ibidem*, 11 februarie, nr. 6, p. 35–36.

mușterii erau din deosebite județe își duceau cumpărăturile fiecare la județul lui și așa bietele familiei de robi nu se mai vedeau în viața lor.” Exemplifica prin două vânzări din anul 1855: una se petrecuse în februarie, când au fost scoși la mezat 360 de robi ai lui Panaite Balș, prețul fiecăruia fiind de 3 galbeni, iar altă vânzare avea loc cu câteva luni înainte de legea emancipării: „În 8 octombrie 1855, Elena Șubin din Vaslui vinde 936 suflete robi, dintre care 605 suflete cu preț de 8 galbeni, iar 331 suflete câte 6 galbeni.”⁵⁸ Tabloul vânzărilor barbare de ființe umane și al schimburilor în natură – Calimah evocă un document în care un țigan era dat de stăpânul său pentru un porc – era completat de cel al urmăririi inumane a fugarilor robi, de bătaile la care aceștia erau supuși odată cu prinderea lor⁵⁹.

Emanciparea robilor ridica mai multe probleme, iar unii dintre aboliționiști au sesizat greutatea acestei reforme, ale cărei consecințe economice și sociale vor fi resimțite de către generațiile următoare.

Alec Russo, în articolul *Desrobirea robilor*, încerca să găsească soluții la problema despăgubirii foștilor proprietari de robi. Cu înțelepciune scria că „robia în pământul nostru este un drit al codului, și driturile nu se sting, nu se prefac fără oarecare tulburare a interesurilor materiale”⁶⁰. În opinia sa presa avea datoria de a lansa o dezbatere publică asupra problemelor financiare ale legii de emancipare: „În asemenea cazuri, presa are de datorie nu numai a lumina, a discuta, dar a consilia, a întări și a disvali aceea scânteie a sufletului oamenilor ce-i îndeamnă la fapte mari și la jertfe, și se zice mărinimie.” Scriitorul pune în discuție despăgubirea prin obligații lansate de către stat, model preluat din Franța și care ar fi avut consecințe benefice asupra finanțelor statului și asupra averii boierilor⁶¹.

Preocupările pentru soarta țăganilor eliberați sunt prezente în scrierile aboliționiștilor. Astfel într-un articol din „Zimbrul” se atrăgea atenția asupra implicării autorităților în integrarea socială a foștilor robi, care „din poziția sa cea apăsătoare și desperată să aruncă deodată în lumea liberă” și care vor trebui îndrumați să înțeleagă că „prin muncă i se sporește priceperea și îmbunătățirea materială”⁶². Lipsa de preocupare a statului față de numeroasele probleme ale țăganilor dezrobiți s-a reflectat în apariția a două fenomene: vagabondajul unor mase importante de țigani și dorința unora de a se reîntoarce la situația de robi spre a regăsi siguranța în tihna gospodăriilor boierești. Ultima variantă este pitoresc redată de Vasile Alecsandri, care evocă momentul eliberării țăganilor săi de la Mircești: „Surprinderea lor s-a manifestat printr-o exclamare sălbatică și bucuria lor printr-o mie de sărituri deșănțate, ca oamenii mușcați de tarantela. Vreo trei bătrâni au început a plânge și a-mi zice: «Stăpâne, stăpâne cu ce

⁵⁸ Idem, „Amintiri și istorie 1853–1888”, la Biblioteca Academiei Române, mss. rom. 864, f. 66.

⁵⁹ Ibidem, f. 67–68.

⁶⁰ Alecu Russo, *Desrobirea robilor*, în „Steaua Dunării”, 3 decembrie 1855, nr. 28, p. 109; Idem, *Scrieri*, ed. Petre V. Haneș, București, 1908, p. 154–160.

⁶¹ Idem, *Desrobirea robilor*, p. 110.

⁶² *Apud* Viorel Achim, *op. cit.*, p. 89.

ți-am greșit noi să ne urgisești astfel, păcătoșii de noi! Ne faci slobozi? Cine o să se îngrijească, cine o să ne îmbrace, cine o să ne cunune, cine o să ne îngroape?»⁶³

Gheorghe Asachi încerca să găsească soluții pentru integrarea foștilor robi, rezolvarea preconizată fiind educația acestora: „Trebuie să se deschidă, tinerilor țigani de ambele sexe, porțile instituțiilor de instrucție publică de arte și meserii și să fie adoptate măsuri eficace ... pentru ca țiganii să fie emancipați de viciile lor.”⁶⁴ Întâmpina cu bucurie legea emancipării și propunea în numele Institutului „Albina română” instituirea unei burse pentru un tânăr dezrobuit pentru a învăța arta litografiei: „Luând în considerație că la români mulți dintre cei emancipați, numiți liberti, au înclinații spre artele frumoase și literatură ... și cunoscând talentul și abilitatea emancipaților noștri ... am hotărât fondarea unei burse modeste pentru un tânăr emancipat, care ar fi dispus să învețe arta litografiei.” Tânărul în vârstă de 12 ani urma să fie ucenic timp de șase ani, iar pe lângă învățătura căpătată în școală deprindea, în cadrul Institutului, tehnica litografiei. Institutul se ocupa de întreținerea sa pe perioada stabilită⁶⁵. Publicistul îi îndemna pe boieri să renunțe la despăgubire: „Luând în privire nevoile publice, moldovenii vor adevăra aceste, eliberând sufletele nu pentru bani, ci pentru a lor proprie și a patriei mântuire și laudă.”⁶⁶ Numai prin ștergerea robiei spiritul românilor se va mântui, iar tinerii vor respira aerul pur al libertății: „Ce ne ajută a da fiilor noștri câteva oare de lecții în limbi străine și de moral teoretic, dacă după aceasta respirau în practică atmosfera cea necurată de care se aflau înconjurați în timpul zilei?”⁶⁷

Ca urmare a legilor de dezrobire, în Moldova și Țara Românească s-a declanșat o avalanșă de eliberări fără despăgubire. Publicațiile epocii consemnează zeci de nume de boieri care, impulsionați de ideile generoase ale epocii, au renunțat voluntar la sumele despăgubirii cuprinse în legi⁶⁸. Ne îngăduim să amintim acele renunțări care menționau și intenția foștilor proprietari de a se îngriji și în viitor de soarta emancipaților. Cea mai mare parte a celor care renunțau la despăgubire o făceau în numele legilor morale omenești și divine. Astfel era logofătul Grigore Sturdza, care trimitea „Zimbrului” o scrisoare prin care își mărturisea intențiile: „după o lungă călătorie, întorcându-mă în Moldova m-am văzut întâmpinat de o reformă, care cu drept cuvânt va ocupa cea mai frumoasă pagină din istoria noastră ... Mă lepăd de despăgubirea pentru 175 de familii, adică 900 de suflete, cu condiția ca țiganii să fie scutiți pe zece ani de dări sau lucrări publice.”⁶⁹

⁶³ Apud O.G. Lecca, *op. cit.*, p. 84–85.

⁶⁴ „Gazeta de Moldova”, 12 decembrie 1855, nr. 93, p. 390.

⁶⁵ Ibidem, 12 aprilie 1856, nr. 30, p. 128–129.

⁶⁶ Gheorghe Asachi, *Emanciparea țăganilor*, în Idem, *Opere*, p. 719.

⁶⁷ Ibidem, p. 720.

⁶⁸ V. listele din „Gazeta de Moldova”, „Zimbrul”, „Steaua Dunării”, „Buletinul oficial al Țării Românești”, din perioada decembrie 1855 – iunie 1856.

⁶⁹ „Zimbrul”, 10 ianuarie 1856, nr. 10, p. 1.

Majoritatea renunțărilor la despăgubire menționau această scutire a foștilor ȝigani de dările statului. O seamă de boieri, conștienți de consecințele economice ale reformei și dornici de a-și asigura forță de muncă, se angajau să le construiască locuințe pe moșiile lor, să le dea locuri de hrană, chiar vite, pentru a „fi deopotrivă cu locuitorii săteni”⁷⁰. Deosebită este mărturia unui astfel de proprietar, care demonstrează că cel puțin la nivel particular au existat încercări de integrare a foștilor robi: „Luând aminte că ei întrând în societate urmează a face parte și la sarcinile statului și că încă nedeprinși cu agricultura nu vor putea deodată a întâmpina și a lor trebuinți, am căutat mai întâi a-i pregăti pentru o așa poziție, pentru a putea să le dau o libertate reală, iar nu ideală. Pe moșia mea, Vorniceni, ținutul Ieși, le-am statornicit locuința, le-am dat pământ de hrană după pravila locuitorilor moldoveni.”⁷¹ Alți boieri își donau despăgubirea în scopuri filantropice, în folosul unor institute de binefacere⁷², de învățământ sau spitalelor.

Ecoul eliberării robilor a fost resimțit și la Paris, unde arhimandritul Iosafat a rostit un emoționant discurs în Biserica română din capitala Franței, în 27 ianuarie 1856⁷³, iar publicații din Constantinopol informau publicul din capitala Imperiului Otoman despre „emanciparea sclavilor din Moldova”. Se spunea în corespondența de la Iași apărută în „Presse d'Orient”: „Negreșit că sclavia nu avea pe țărmurile Dunării acel caracter hâd, care se lipește de această instituție sălbatică în colonii și în sudul Staturilor Unite ale Americii, dar tot era sclavie, adică o creatură umană vândută cu trupul și cu sufletul, ca un lucru, celui dintâi venit, fără a respecta legile omenirii, ale naturii, ale religiei.”⁷⁴

Legiurile de emancipare din principate au fost adoptate în 10/22 decembrie 1855 în Moldova și 8/20 februarie 1856⁷⁵ în Țara Românească și au fost primite cu entuziasm de majoritatea proprietarilor, dar au stârnit și critici, unele îndreptățite. Acestea nu erau îndreptate împotriva esenței legilor, ci priveau cu neîncredere modul de adoptare a lor și în special lipsa de interes a autorităților față de consecințele economice și mai ales sociale ale legilor. Nu excludem bineînțeles și disputele politice, care s-au acutizat în ultimii ani de domnie ai lui Grigore Ghica. Unul dintre contestatari a fost postelnicul Manolache Drăghici, care îl acuza pe domnitor că s-a grăbit să adopte legea „pentru a-și face un nume nepieritor”. Se critica faptul că reforma nu a fost discutată de către Divanul ad-hoc și a fost adoptată prin „decret hotărâtoriu ca

⁷⁰ Ibidem, 15 ianuarie 1856, nr. 14, p. 1. V. și exemplul Elenei Șubin, care și-a eliberat 400 de robi și le-a dat case și locuri de hrană, în „Steaoa Dunării”, an II, 26 ianuarie 1856, nr. 4, f. 32.

⁷¹ „Zimbrul”, 24 februarie 1856, nr. 42, p. 1.

⁷² Zoița Sion își cedează sumele Institutului pentru Orfani, iar spătarul Dimitrie Meleghe finanța o societate pentru învățătura tinerilor români săraci – „Steaoa Dunării”, 10 ianuarie 1856, nr. 4, p. 10. La rândul său, paharnicul Ioniță Sion își ceda drepturile „în folosul spitalului săracilor de la Galata” – ibidem, 14 ianuarie 1856, nr. 5, p. 14.

⁷³ „Zimbrul”, 31 ianuarie 1856, nr. 22, p. 1.

⁷⁴ „Steaoa Dunării”, 20 decembrie 1855, nr. 35, p. 142.

⁷⁵ Viorel Achim, *op. cit.*, capitolul *Legile de dezrobire*, p. 90–98.

autocrator”⁷⁶. Nicolae Istrati considera la rândul său că „actul a fost o farsă”⁷⁷. Personalitate remarcabilă a timpului său, care în 1847 devenea președinte al Institutului Africii din Paris⁷⁸, Nicolae Suțu își manifesta reticența față de lipsa de prevederi referitoare la viitorul celor eliberați. El afirma că trei cincimi dintre ȧigani erau mulțumiți cu soarta lor și nu erau pregătiți pentru noul statut social. O astfel de măsură trebuia înfăptuită cu prevedere⁷⁹. De remarcat că o corespondență din Constantinopol informa că 61 de boieri moldoveni au semnat o petiție împotriva politicii domnitorului, principala plângere fiind eliberarea robilor⁸⁰.

În final putem concluziona că, după revoluția de la 1848–1849, mișcarea aboliționistă din principate, influențată îndeosebi de curentul de eliberare a sclavilor din Statele Unite ale Americii, își definitivează scopul și programul. Remarcăm că este mai bine articulată în Moldova decât în Ȧra Românească, una dintre explicații fiind exilul liderilor munteni, împiedicați să revină în țară în timpul domniei lui Barbu Știrbei. Curentul aboliționist a fost impulsionat și de noul context european, de consecințele Războiului Crimeii. Protectoratul rus dispărea, problema românească devenea subiect de discuție pentru diplomația continentală, iar liderii români erau conștienți că singura reformă ce se putea înfăptui fără împotrivire din partea marilor puteri era cea a eliberării robilor. Trebuia demonstrat că poporul român avea capacitatea de a se delimita de instituția anacronică a robiei. Mai mult, legile de dezrobire au fost adoptate fără acordul Porții, reprezentând un act de autonomie.

THE ABOLITIONIST MOVEMENT IN THE PRINCIPALITIES AND ITS IMPLICATIONS ON THE EMANCIPATION LAWS (1849–1856)

Abstract

The abolitionist movement took a particular turn in the Principalities after the revolution of 1848–1849. The present paper shows how Romanian abolitionism was influenced by the related American movement, and by the writings of various scientists and foreign travelers. The ideas advocated by representatives of the abolitionist trend in the literature and press of the time, and their impact on the emancipation laws are addressed. The author concludes that the first social reform in the Principalities, undertaken with no advice or support from the European powers, was self-motivated and an act of autonomy.

⁷⁶ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, Iași, 1857, p. 251.

⁷⁷ Leonid Boicu, *Adevărul despre un destin politic, domnitorul Grigore Al. Ghica (1849–1856)*, Iași, 1973, p. 104.

⁷⁸ „Statele de serviciu ale beizadelei Nicolae Sutzou”, la Biblioteca Națională a României, fond Saint Georges, dosar LXI/2, f. 74.

⁷⁹ Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 104.

⁸⁰ „Gazeta de Transilvania”, 16 februarie 1856, nr. 14, p. 53.

REFORMA RELIGIOASĂ IUDAICĂ ȘI EMANCIPAREA POLITICĂ A EVREILOR DIN BANAT

VICTOR NEUMANN

Metamorfozarea societății evreiești din Banat – înțelegând cultivarea voluntară a legăturilor exterioare comunității, adică, afirmarea în plan cultural și științific, participarea intensă la viața economică, dar și interferențele multiple în sfera intereselor politice – nu poate fi îndeajuns înțeleasă fără descrierea și analizarea fenomenului cunoscut sub numele de emancipare. De fapt, este vorba de o luptă continuă de aproape un secol în cadrele istorice ale Imperiului Habsburgic și, mai apoi, ale Monarhiei Austro-Ungare, în scopul obținerii drepturilor cetățenești. Ea nu se desfășoară doar într-o provincie, tocmai de aceea am considerat utilă raportarea permanentă la ansamblul problemei privind emanciparea în Europa Centrală și Est-Centrală. Această emancipare avea să presupună modificarea stilului de viață, mutații mentale de anvergură, reforma religioasă; renunțarea la limba ebraică, respectiv, la limba idiș ca principale mijloace de comunicare și înlocuirea lor treptată cu limbile germană și maghiară. Tema a fost amplu dezbătută în mediile comunitare și politice, în cercurile intelectuale evreiești și neevreiești. Să fi fost vorba de ecoul dezbaterilor iluministe provocate de ideile cuprinse în operele cu un caracter reformatoare ale lui Moses Mendelssohn? Ceea ce știm este că în bibliotecile comunităților evreiești cărțile lui Mendelssohn erau interzise; în schimb, în cercurile protestante și catolice și mai ales în bibliotecile publice înființate în Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor fuseseră achiziționate lucrările sale: *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum*¹; *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Dasein Gottes*²; *Philosophische Schriften*³; *Philosophische Gespräche*⁴; *An die Freunde Lessings ... ein Anhang zu Herrn Jacobi. Briefwechsel über die Lehre des Spinoza*⁵; *Phaedon oder über Unsterblichkeit der Seele in drei Gesprächen*⁶; *Lettres juives du célèbre*

¹ Biblioteca Brukenthal Sibiu, cotele 11.603 și 12.684.

² Biblioteca Institutului Teologic Protestant Unic din Cluj, cota 4.721; Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș, Fond Teleki, cota 02.039 b4.

³ Biblioteca Brukenthal, cota VI 9.719.

⁴ Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, cota 28.249.

⁵ Ibidem, cota 30.440; Biblioteca Brukenthal, cota VI 13.579.

⁶ Biblioteca Brukenthal, cota VI 12.844.

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 73–93

*Mendelssohn*⁷. Trebuie precizat că ideile iluministului berlinez avuseseră un impact asupra cărturarilor maghiari, sași și șvabi din Ungaria, Transilvania și Banat și că ele vor contribui într-o oarecare măsură la conținutul și amplificarea discuțiilor pe marginea emancipării evreilor. De pildă, când Szécheny István și Eötvös József au scris sau au participat la dezbateri pe această temă, ei erau deja bine pregătiți la școala Iluminismului francez și a Aufklärung-ului german în interiorul cărora emanciparea primise un gen de rezolvare. Ceea ce interesează deopotrivă este când și în ce măsură se implică evreii, autoritățile lor religioase și administrative; în ce fel înțeleg rabinii și învățații comunităților din regiunile est-central europene – în cazul nostru aceia din Banat – să participe la un dialog având ca scop reforma. Mai cu seamă că ei nu fuseseră preocupați de opera lui Mendelssohn, ba chiar respinseseră *ab initio* lectura cărților și, deci, însușirea conceptelor sale. Așadar, rămâne să descriem și să explicăm dubla ipostază a vieții evreiești la începutul evului modern: reforma religioasă și, în corelare cu aceasta, fondul emancipării în sensurile ei cultural, social și politic.

Analiza istorică ne va arăta aspectele liniare ale trecutului evreilor din Banat, dar mai ales diferențele spectaculoase (incredibile, aproape) dintre orientările rabinilor și ale comunităților, uneori, în pofida vecinătății lor. Ne va înfățișa o altă fațetă (beneficiind de o lungă și densă controversă rabinică) a reformei religioase pornită la Hamburg și continuată la Praga, Buda, Szeged, Arad și Timișoara. Este mișcarea în care se va integra perfect rabinul de Arad, Chorin Aron. Spun o altă variantă reformistă ținând seama de nivelul, proporțiile ei, dar și de nuanțele ce se cer a fi făcute în raport cu renașterea propusă de Moses Mendelssohn.

Mai mulți exegeți consideră că literatura ebraică a secolului al XVIII-lea se încheie prin creația lui Chorin Aron. Într-o scurtă istorie a comunității evreiești din Arad, activitatea lui Chorin Aron este apreciată ca fiind cea mai importantă din punct de vedere religios pentru istoria comunităților din această regiune. Ea este recunoscută pentru impactul pe care l-a avut asupra enoriașilor și este așezată între acele încercări reformiste îndrăznețe care au provocat mari dispute în sânul iudaismului. Rabinul Chorin Aron a fost cea mai mare mândrie a comunității din Arad⁸, o mândrie justificată măcar și pentru faptul că a conferit notorietate obștii.

⁷ Ibidem, cota VI 12.467. N-am menționat decât câteva dintre titlurile operei lui Mendelssohn (toate, ediții princeps) care se află în vechile fonduri ale bibliotecilor din Transilvania. Acestea arată însă un interes constant pentru Mendelssohn în mediile intelectuale, în special protestante, dar și catolice din Europa Central-Estică. Mulțumim colegului nostru Eugen Glück pentru amabilitatea de a ne fi semnalat aceste cote. Să mai adăugăm că în cursul secolului trecut și în mediile ortodoxe creștine vor pătrunde scrierile lui Mendelssohn; este cazul celebrei cărți *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum*, aflată în fondul bibliotecii mitropolitului Nifon al Ungro-Vlahiei, astăzi în fondurile Bibliotecii Academiei Române din București.

⁸ *Az aradi izr. hitközség a XIX évszázadban*, manuscris redactat la 1902 pentru uzul intern al comunității. V. Arhiva Comunității Evreiești din Arad (în continuare: ACEA), dosar nr. 67, 1907/1911, f. 1–10.

Prin opera sa, evreii din Arad au atras atenția evreimii din întreg perimetrul Europei Centrale și Nordice. Cine anume l-a inspirat pe Chorin Aron în formularea reformelor? Probabil, Löw Lipot, rabinul de Szeged. Este unul din reperele posibile, dar nu și singurul. Între preocupările sale s-a numărat – cel puțin în prima fază a carierei – reconsiderarea personalității acestui cunoscut învățat și exeget al Torei. O parte dintre ideile lui Löw fuseseră provocatoare pentru gândirea lui Chorin Aron.

Într-o monografie relativ recentă privitoare la trecutul evreiesc din Transilvania, rabinul din Arad este numit inițiatorul mișcării de reformare a religiei în Banat și Transilvania. De asemenea, el este socotit un novator în domeniile limbii și științei ebraice moderne, discipol al celebrului rabin de Praga, Ezekiel Landau⁹. Implicat în marile dispute cu autoritățile rabinice ale veacului al XIX-lea care se opuneau răspândirii reformei¹⁰, Chorin Aron a propus și introdus înnoiri senzaționale pentru acea vreme în profesarea cultului: muzica de orgă; rugăciunea cu capul descoperit; reducerea săptămânii de doliu; călătoria în ziua de sâmbătă; combinarea meditației religioase cu aceea filozofică (pentru el cele mai importante legi sunt acelea care reglementează comportarea între oameni); schimbări în ordinea slujbei; îngăduința consumării peștelui „stierl” (cega), ce ar corespunde prescripțiilor biblice fiindcă are solzi și înotătoare¹¹.

Izvoarele documentare¹² arată că la 1819, într-una din ședințele comunității din Arad, s-a pus problema construirii primei sinagogi reformate. O hotărâre în acest sens s-a luat în anul 1828. Ea va fi pusă în practică începând cu anul 1831, construcția finalizându-se în anul 1834. Rezultă că un număr important de credincioși aderaseră

⁹ Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, București, 1994, p. 110; Ladislau Gyémánt, *Evreii din Transilvania în epoca emancipării. The Jews of Transylvania in the Age of Emancipation (1790–1867)*, București, 2000.

¹⁰ V. explicarea acestei dispute la Moshe Carmilly-Weinberger, *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History*, New York, 1977.

¹¹ Între lucrările semnate de Chorin Aron, având ca teme reforma, amintim: *Shirjon Kaskasim*, Prag, 1799; *Emek Hashaveh*, Prag, 1803; *Igeret Elsassaf oder Sendschreiben eines Afrikanischen Rabbi an seinen Collegen in Europa mit einem Vorworte*, Prag, 1826; *Davor Beito*, Wien, 1820; *Jeled Zekunim*, Wien, 1839. *Jeled Zekunim* este lucrarea în care Chorin povestește biografia sa și explică în ce constau (în viziunea sa) reformele religioase. Pentru atestarea muzicii de orgă în sinagoga neologă din Arad (unde profesase Chorin) v. cererea organistului Moricz Klein adresată comunității în vederea angajării sale la ACEA, dosar nr. 5, an 1845, f. 74.

¹² Ibidem, dosar nr. 67, 1902/1911, f. 1–10. În Arhiva comunității din Arad se păstrează numeroase cereri adresate Consiliului Regal Comitatens pentru construirea unei sinagogi; întotdeauna demersul este făcut în baza regulamentului de funcționare și cu asumarea obligativității respectării constituției statului – ibidem, dosar nr. 2, 1800–1829, f. 28–31 (copia documentului). În 1822, Consiliul Regal Comitatens Arad răspunde favorabil cererii de construire a sinagogii reformate – ibidem, f. 38–39; redactat în germană și latină, documentul e datat „Arad, 22 ianuarie 1822” și e semnat de Emericus Gombos din partea conducerii administrației comitatense. Într-un alt document se arată că în anii 1820–1821 fusese adunată suma de 9.512 guldeni (însemnând contribuția a 104 persoane) pentru construirea sinagogii neologe – ibidem, f. 44–51.

relativ repede la mișcarea reformistă. Ecoul pledoariilor lui Chorin Aron s-a făcut resimțit și în capitala Ungariei, la Pesta. Corespondența, ca și întâlnirile cu Ullmann Gábor, președintele comunității pestane, au pus bazele unei relații pentru o lungă perioadă, demonstrând existența unor influențe reciproce. Comunitatea israelită din Pesta a fost cea dintâi care a preluat noile practici religioase propuse de rabinul-șef al Aradului. Au urmat și altele. În ce constă rolul de mediator jucat de Chorin? Potrivit unor mențiuni cuprinse în amintitul manuscris privind istoria evreilor din Arad, rabinul a avut directe legături cu administrația imperială de la Viena. Se pare că Meternich însuși i-a acordat interes și ajutor pe parcursul activității rabinice. Probabil, așa se explică atașamentul lui Chorin Aron pentru împărat și pentru imperiu. El este cel dintâi rabin care, în 1827, înalță o rugăciune (în sinagogă) pentru împărat. Mai apoi, tot el dă tonul noului învățământ enciclopedic (în sensul integrării lui în structurile imperiale), având însă grijă să așeze în primă instanță erudiția în materie de rituri. Demersurile sale pentru o „schola universalis” datează din deceniul al III-lea al secolului al XIX-lea. Destul de numeroasa congregație israelită din vremea rabinatului său avea oameni pregătiți pentru a deschide o asemenea instituție de învățământ. Izvoarele amintesc pe fiul rabinului, Henric Chorin, dar și pe învățătorii Jacob Steinitzer, Joseph Leopold, Francisc Steinbach¹³.

Multe din inițiativele lui Chorin Aron consună cu tendințele imperiale. De pildă, înalta școală regală israelită ebraico-germană pentru disciplinele exacte (Real-Hauptschule¹⁴) preconizată la 1829 se regăsește aproape perfect în principiile de guvernare ale cancelariei vieneze. Este doar unul din cazurile în care putem compara decretele imperiale cu măsurile rabinului-șef de Arad spre a ne convinge de tendința asimilistă a comunității în cauză, după cum și de un gen de subordonare față de ceea ce propunea ori institua centrul de guvernare. La fel de adevărat este că tipurile de comunități create aici și activitățile organizate de ele demonstrează complexitatea vieții evreiești. Evoluția lucrurilor e asemănătoare la Lugoj, Timișoara, Reșița, Jimbolia, Vârșeț, Buziaș, aceasta pentru că legăturile zonale sunt foarte strânse. Comunitățile din Banat și din câmpia arădeană comunică între ele. Statutele lor sunt cvasiidentice, iar subordonările, la fel¹⁵. Riturile profesate se află sub

¹³ Ibidem, f. 43–45 (copia documentului redactat în limba latină).

¹⁴ Ibidem, f. 125–128; este un registru pe litere al comunității israelite din Arad, unde sunt menționate instituțiile și societățile evreiești.

¹⁵ Multe din izvoarele existente în arhivele comunităților de la Arad și Timișoara indică aspectul subordonărilor față de autoritățile locale, dar mai ales pe acela al conexiunilor intercomunitare pe toată suprafața regiunii Banat și a câmpiei arădene. De exemplu, statutele micilor comunități ce se află în arhivele de la Timișoara și Arad sunt concepute în acord cu *Landesrabbinatul* din capitala Banatului. Documentele amintesc și elementele de administrație din care reiese o dependență reciprocă sau măcar influențe; rabinii se întrunesc, alteori corespundea și iau măsuri religioase ori pur administrative de comun acord. Din consiliul comunitar lărgit făceau parte

coordonarea acelor rabini care dețin o mai mare influență. S-a întâmplat ca cei neologi să fie reperele principale atât pentru viața religioasă, cât și pentru comunicarea cu autoritățile. Prin urmare, când spun că la Arad cele șase tipuri de societăți organizate de comunitatea evreiască sunt primordiale în orientarea ideatică imprimată de Chorin Aron, atunci mă gândesc la extraordinara lor implicare în viața cetății, în problemele care confruntă colectivitatea umană în ansamblul ei. Pe un asemenea fond, intenția era una comună: construirea unei *bürgerliche Gesellschaft*, o *societas civilis* în sensul promovat în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în orașele Europei Centrale. Obiectivul primordial al politicii habsburgice era acela de a asigura un organism administrativ decent, multiple forme de comunicare socială și convergențele necesare conviețuirii marii diversități comunitar-lingvistice și religioase din imperiu. Un asemenea rol l-au jucat și micile instituții ale evreilor din Arad: „Heilige Bruderschaft”, „Humanitäts Verein”, „Frauen Verein”¹⁶. În timp, ele vor deveni importante repere pentru o organizare socială urbană în care trebuia să primeze reciprocitatea serviciilor făcute.

Faptul că era cu puțință o evoluție mai liberă a comunităților evreiești din Banat înseamnă absența formei clasice a ghetoului. În felul acesta s-a creat o rețea de disponibilități. Chorin Aron o exemplifică remarcabil prin complexul de idei pe care îl elaborează. Toate, însă, au presupus și inevitabilele compromisuri. Unul dintre ele – la care a subscris rabinul-șef al Aradului – a fost acela privitor la introducerea limbii maghiare ca limbă de cult în sinagogă. Folosirea limbii maghiare în viața culturală a fost cerută în mod expres de conducerea comitatensă. Într-un document din 1833, conceput de magistratura comitatului Arad, se recomandă ca alături de limba ebraică să fie introdusă și limba maghiară în practica

reprezentanții evreilor din comitatele: Arad, Timiș și Caraș-Severin. Începând cu 1888, acest consiliu se întrunea anual. V. de exemplu *Jegyzőkönyve hitközségeire kiterjedő*, Temesvár, 1901 (Consiliul era condus la acea vreme de Sternthall Salamon în numele întregii regiuni). Comemorările unor personalități reflectă nu numai întâlniri convenționale, ci și recunoașterea reciprocă. V. în acest sens ACEA, dosar nr. 3, f. 250, documentul (altminteri foarte important) datat 1859. Este vorba despre o sinteză edificatoare a discursurilor ținute cu ocazia înmormântării rabinului-șef David H. Oppenheimer de către rabini din Szeged, Arad, Lugoj, Theresiopol (Vinga). Documentul a fost pentru prima oară citat de Moritz Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865*, Szeged, 1890, p. 82–83.

¹⁶ ACEA, dosar nr. 2, 1800–1829, f. 125–128, an 1829. Documentul indică și detaliile privind organizarea. Pentru școală, ca și pentru societățile înființate existau statute financiare independente unele de altele. De exemplu, pentru școală: ea era amplasată în imediata apropiere a sinagogii, interferându-se doar cu activitatea acesteia. De aceea, sumele de bani preconizate pentru sinagogi erau folosite și pentru școală. Capitalul era gospodărit de un reprezentant al comunității, pe nume Moses Hirschl, la început beneficiindu-se de suma de 2.400 de florini. În cazul societăților, statutele specificau cine putea deveni membru, ce fel de obligații și ce fel de drepturi avea; care era suma ce trebuia depusă de fiecare membru pentru fondul unei societăți. Pentru administrarea societăților se alcătuiă o structură formată din: președinte, vicepreședinte, casier, secretar.

religioasă. Motivul invocat: „cea mai mare parte a populației evreiești nu știe bine această limbă”¹⁷. Din partea comunității, corespondența pe o atare problemă delicată a fost purtată de același Chorin Aron. Într-una din scrisorile adresate oficialităților comitatense, rabinul dă o replică formală (mai mult pentru justificarea situației), invocând nu numai necunoașterea limbii maghiare, ci și slaba însușire a limbii ebraice. Cert este că evreii din Arad vor trece destul de repede la utilizarea limbii maghiare. Majoră se va dovedi contribuția lui Chorin Aron, dar și a urmașului său, rabinul Jakab Steinhart.

În anul 1844, rabinul de Șimand¹⁸, Abraham Friedman, a publicat un caiet în limba maghiară intitulat *Az Izraelita Nemzetnek Védelmézésé* (În apărarea națiunii israelite). Tot el avea să predice în limba maghiară în anul 1845, discursul său fiind tipărit la Arad, sub titlul: *Egyházi Beszéd* (Cuvântare confesională)¹⁹. Dacă mai precizăm că Abraham Friedman devine rabin-șef al Transilvaniei până la 1879, vom înțelege de ce a fost esențială însușirea și practicarea cultului în limba maghiară. Vom cuprinde mai exact contururile geografice și istorice ale politicii identitariste din secolul naționalităților. Vom înțelege că a existat întotdeauna o cooperare între reprezentanții evreilor și oficialități în afara căreia era periclitată însăși existența religioasă (și nu numai religioasă) a comunităților. Era și un anume benevolat pe care l-am putut exemplifica prin reformismul profestat de Chorin Aron și de urmașii săi. În concluzie, dacă în vremea lui Iosif al II-lea se dispusese folosirea limbii germane în toate activitățile administrative și în relațiile cu autoritățile habsburgice, precum și obligativitatea școlarizării medii și superioare în aceeași limbă, iată că la mijlocul secolului al XIX-lea se produce a doua schimbare fundamentală pentru evreii din Banat: însușirea obligatorie a limbii maghiare ca limbă de comunicare, dar și ca limbă de cultură. Să înțelegem de aici că evreii au renunțat definitiv la limbile ebraică sau idiș? Că limba germană învățată în perioadele istorice anterioare a fost abandonată?

Trebuie să arăt că în câteva regiuni ale imperiului apare un fenomen nou, acela al plurilingvismului și al interculturalității care va marca profund și evreitatea. În Europa Central-Orientală, îndeosebi Banatul a fost reprezentativ din acest punct de vedere. Fenomenul este definitoriu pentru mediile germano-șvăbești, maghiare, române, sârbe, slovace și bulgare. Mediul cultural, conviețuirea comunităților multilingve și multiconfesionale favorizase o evoluție în care familiile evreiești au profestat două-trei limbi în mod curent. Limba de cult rămăsese ebraica, dar adeseori discursurile

¹⁷ Ibidem, dosar nr. 3, 1830–1839, an 1833, f. 125–126.

¹⁸ Șimand – localitate situată la 25 km nord de Arad; aici a fost înființată o comunitate evreiască pe toată durata secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea. După al Doilea Război Mondial, ea s-a dizolvat. Astăzi, nu există niciun evreu în această comună. La Șimand, s-a păstrat un cimetir evreiesc în condiții relativ bune. El este o mărturie a prezenței active a evreilor în micile localități ale regiunii.

¹⁹ Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria*, p. 126.

rabinilor de Arad, Timișoara, Lugoj erau rostite în limbile regionale. De exemplu, între 1870 și 1918 dominantă devenise limba maghiară. După unirea Banatului și Transilvaniei cu Vechiul Regat al României, alături de limbile maghiară și germană, evreii și-au însușit și limba română. În pofida reformismului și a contradicțiilor provocate de acesta, rabinii din Banat (din toată Europa Central-Orientală) n-au ignorat (nici atunci și nici mai târziu) studiile în limba ebraică. Cu toții au vorbit și au scris și în limba ebraică. Însuși Chorin Aron, când și-a expus tezele, folosisese, oral și în scris, mai multe limbi, între care și ebraica. Era un excelent exeget al Torei, ceea ce a presupus o temeinică stăpânire a limbii textelor religioase fundamentale. Se înțelege că nu a negat nicicând tradițiile, cum nu au făcut-o nici comilitonii săi.

În broșura intitulată *Igeret Elsassaf oder Sendschreiben eines Afrikanischen Rabbi an seinen Collegen in Europa mit einem Vorworte* (Scrisoarea unui rabin african către colegii săi europeni), editată la Praga în 1826, Chorin Aron își explică foarte clar intențiile: ca adept al reformelor dorea să înființeze atât școli cu un profil religios, cât și școli de meserii, de pregătire în variate domenii culturale și științifice. Motivul era acela de a integra enoriașii în viața cotidiană, în profesiile practicate atunci în industria ușoară, de a-i re-învăța cultivarea pământului. Niciodată n-a mers până într-acolo încât să nege ori să transforme shabbatul în ziua de duminică²⁰. Principala critică ce i-a fost adusă și care a pus sub semnul întrebării multe dintre argumentele invocate de el aparține liderului iudaismului ortodox din vremea aceea, rabinul Moshe Sofer²¹. Acesta afirmase că orice mișcare reformistă e periculoasă câtă vreme evreii se află în exil. Sofer nu era de acord cu eliminarea limbii ebraice din cărțile sfinte; nici cu instrucția morală a copiilor evrei pe baza cărților traduse și comentate de Moses Mendelssohn. Istoria n-a putut fi însă oprită, discuțiile contradictorii ilustrând o stare de fapt pe care istoricul e obligat s-o consemneze.

Ceea ce ar trebui să reținem este că odată cu apariția ideilor reformiste are loc și debutul modernizării vieții comunitare. Pe de altă parte se înregistrează prezența din ce în ce mai largă a limbii maghiare în mediile intelectuale evreiești. În perioada iluministă, cărțile de rugăciuni fuseseră traduse în limba germană. În anii dualismului austro-ungar ele aveau să fie schimbate cu acelea în limba maghiară. Prin urmare, lingvistic și cultural, se va petrece o mutație. Cunoscutul rabin și istoric Moshe Carmilly-Weinberger susține că o mare parte din absolvenții Seminarului rabinic de la Budapesta au consolidat viața religioasă a comunităților din Banat și din Transilvania. Și, tot ei, prin prelegerile susținute, au contribuit la

²⁰ V. în acest sens și explicația din Ujvári Péter, *Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, p. 170–171. În lexicoanele germane recente, Chorin Aron este considerat un partizan al reformei radicale – *Neues Lexikon des Judentums*, ed. Julius H. Schoeps, Gütersloh/München, 1992, p. 95.

²¹ V. documentatul studiu semnat de Moshe Carmilly-Weinberger: *Jewish Writers Confronted by Censorship in the Habsburg Empire and Romania in the 18th–19th Century*, în „Judaica”, Universitatea Babeș-Bolyai, vol. II, 1993, p. 30–31.

îmbogățirea limbii și culturii maghiare²². Activitatea lor în sensul emancipării va fi adeseori dublată de aceea a literaților, artiștilor, oamenilor de știință, dar și a burgheziei liberale. Am insistat asupra elementelor privind limba și cultura tocmai pentru faptul că emanciparea, ca și conservarea identității erau legate de dubla situație căreia trebuia să-i facă față evreul modern: civică și religioasă. În cea dintâi este vorba de dobândirea egalității în drepturi cu ceilalți. În cea de-a doua, de asigurarea prin reformă a racordării la noile paradigme politice ale Europei și de renașterea propriei spiritualități.

În Banat, în secolul al XIX-lea, tema emancipării se întrepătrunde cu aceea din Ungaria. Există și aspecte particulare, toate meritând a fi luate în considerare. Dezbaterile, ca și soluțiile sunt uneori asemănătoare. Aristocrația maghiară (cu mici excepții), la fel ca alte aristocrații din Europa Centrală și Oriental-Centrală, era ostilă emancipării evreilor. Lucrurile nu diferă prea mult în Europa de Sud-Est, unde intelectualitatea provenind din familiile înstărite era, la mijlocul secolului trecut, în curs de a-și formula teoria identității naționale. Numai că însăși categoria la care ne referim nu avea întotdeauna aceleași opinii. Pe de-o parte proveniența socială, pe de alta influențele liberale occidentale au făcut posibile diferențieri în expunerea punctului de vedere asupra emancipării. Preluând ideile Marii Revoluții Franceze, cărturari și politicieni precum Eötvös József în Ungaria, Döbrentei Gábor, Stephan Ludwig Roth, Anton Kurz și Gheorghe Barițiu în Transilvania, Nicolae Bălcescu și C.D. Rosenthal în Muntenia, Eftimie Murgu în Banat au fost atrași de idealul unei emancipări generale a popoarelor din acest areal, de unde și pledoaria lor pentru egalitatea grupurilor și a comunităților cultural-lingvistice și religioase.

Perioada de formare a conștiinței naționale nu coincide cu una a refuzului categoric de a veni în contact cu alți oameni, ceea ce explică prezența mai multor evrei în cultura și politica timpului. Un exemplu în acest sens este participarea unora dintre ei la revoluțiile pașoptiste din Polonia, Ungaria, Transilvania, Banat și Muntenia. Deformările în privința raporturilor dintre majorități și evrei intervin atunci când apar primele dificultăți majore pe calea emancipării naționale și statale. Din această cauză programele pașoptiste nu numai că nu pot fi puse în aplicare, dar vor intra, la scurtă vreme după formularea lor, în conflict cu naționalismul. Într-un anume context, o parte a intelectualității (cu deosebire aceea aristocrat-nostalgică) a devenit principala autoare a exacerbarii naționalismului²³. În genere, mediul intelectual era un teren în care germinau și se dezvoltau pe lângă ideea națională,

²² Idem, *Istoria*, p. 127. Autorul arată că mulți dintre ei au suferit martiriul împreună cu comunitățile lor în deportarea din 1944. Despre activitatea acestora vezi Idem, *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977*, New York, 1986. În ceea ce privește rabinii din Banat – spre deosebire de cei din Transilvania –, aceștia continuă să profeseze în mai multe limbi și în anii dualismului și în secolul al XX-lea. Între exemplele remarcabile amintim: rabinul de Arad, Ludovic Vagvölgy (1906–1941), și rabinul de Timișoara, dr. Miksa Drechsler (1910–1966).

²³ István Bibó, *Misère des petits États d'Europe de l'Est*, Paris, 1986.

deformările naționaliste, fie ale maghiarismului, fie ale românismului și care, uneori, alunecaseră în xenofobie și antisemitism²⁴. Emanciparea evreilor din Banat era legată în primul rând de maghiarizare. Așa se gândea în cercurile radicale ale învățaților, în acelea ale revoluționarilor de la 1848. Cum am văzut, rabini precum Choron Aron și Jakab Steinhardt au acceptat aceasta, fără să opună vreo rezistență. Comunitatea evreilor din Arad e aproape o excepție, în sensul că în cazul ei nu întâlnim repetate manifestări de răzvrătire. La Timișoara – fără a fi vorba de o opoziție explicită – rabinii au amânat introducerea limbii maghiare în sinagogă.

Într-un articol publicat în anul 1844 în „Pesti Hírlap”, Kossuth Lajos dădea expresie punctului de vedere al revoluționarilor. El cerea o reformă totală pentru evreii ortodocși, apreciind că aceasta ar fi o condiție prealabilă a emancipării²⁵. Liberalii din Ungaria solicitau reformarea instituțiilor social-administrative ale evreimii ortodoxe, adică a acelor organisme comunitare care rezolvaseră până atunci problemele de ordine interioară, dar și statutul religios și civic al fiecărui evreu²⁶. În fapt, cereau ca evreii să renunțe la vechile lor nume (același lucru care li se ceruse cu câteva decenii în urmă de către habsburgi), adoptând de data aceasta nume maghiare în locul acelor germane și înlocuind limba idiș cu limba maghiară. Ce însemnau aceste luări de poziție? Acopereau ele interese ideologice de moment sau erau puncte de vedere exprimând opinia învățaților timpului, gândirea și, deci, reflexele mentale ale populației? O judecată de valoare presupune problematizarea fenomenului social-politic. Momentul era greu și am arătat că și presiunile interioare (nu numai acelea exterioare) indicau o *criză de conștiință*.

Accentele xenofobe și antisemite care se manifestă la mijlocul secolului al XIX-lea pentru întâia oară în varianta lor modernă în micile regiuni central-est-europene se explică prin neputința intelectuală de a construi o ideologie națională fără a nega pe

²⁴ Într-un studiu teoretic am analizat cauzele antisemitismului în cultura și în politica României din a doua jumătate a secolului trecut: Victor Neumann, *Repere culturale ale antisemitismului din România secolului al XIX-lea*, în „Societate și cultură”, nr. 3 și nr. 4 din 1994. Studiul a fost reluat în volumul *Ideea care ucide. Dimensiunile ideologiei legionare*, București, 1994, p. 35–54.

²⁵ Apud Friedrich Gottas, *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära (1875–1890)*, Wien, 1976, p. 164. Pentru aceeași problemă a emancipării v. și Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története*, Budapest, 1922, p. 139.

²⁶ Am consultat și manuscrisul articolului semnat de istoricul William Marin (fost profesor la Universitatea de Vest din Timișoara), intitulat „Emanciparea civică a evreilor bănățeni și transilvăneni în secolele XVIII–XIX” (prezentat și sub forma unei comunicări științifice la sesiunea universitară anuală a Universității de Vest din Timișoara, 27–29 mai 1983). Mulțumesc aceluiși profesor pentru numeroasele repere documentare și bibliografice pe care mi le-a oferit cu generozitate. În câteva articole pe care le consider merituoase pentru documentarea lor, precum și în cartea *Unirea Banatului cu România*, Timișoara, 1978, William Marin a evidențiat aspecte necunoscute din trecutul evreilor din Banat. Rămân recunoscător acestui istoric și profesor pentru importanțele încurajări în anii regimului totalitar național-comunist și pentru recomandarea mea ca bursier al Fundației Friedrich Ebert din Bonn, ocazie în care mi-am îmbogățit informația și în legătură cu istoria evreilor din Banat.

cei ce purtau însemnele diferenței culturale și religioase. Este aceasta una din marile tragedii care va alimenta vreme de un secol și mai bine (inclusiv astăzi) teorii exclusiviste, doctrine ale partidelor extremiste, opțiuni radicale ale câtorva semnificative (uneori) segmente sociale. Să reluăm faptele. În sesiunile ei din 1839–1840 și 1847–1848, dieta ungară a respins cererile de emancipare. Cu toate acestea, într-un manifest elaborat în ziua de 17 martie 1848 de comitetul evreilor din Ungaria și Transilvania reiese sprijinul entuziast pentru cauzele revoluției. Printre semnatari se afla și un evreu din Banat (comitatul Torontal): S.D. Adler²⁷. Problema emancipării evreilor din Ungaria, Banat și Transilvania a fost pusă în Parlamentul ungar de deputatul Schnel Lajos. Kossuth a respins-o, motivând că nu este posibil așa ceva în împrejurările politice respective²⁸.

Pentru susținerea punctului de vedere al unei părți a evreilor, în special al celor integrați social, cultural și lingvistic în viața orașelor, a apărut, sub conducerea lui I. Einhorn, gazeta „Der ungarischer Israelit”. Ea milita pentru emancipare. Din primul ei număr, datat 15 aprilie 1848, aflăm că între tinerii care l-au eliberat pe Eftimie Murgu (principalul conducător al revoluționarilor români din Banat) din închisoarea Neugebäude din Pesta se aflau și evrei²⁹. Momentul reflectă existența

²⁷ Apud Bela Bernstein, *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*, Budapesta, 1898, p. 41.

²⁸ „Pesti Hírlap”, 7 aprilie 1848.

²⁹ „Der ungarischer Israelit”, 15 aprilie 1848. Știrea este reluată de „Temesvarer Wochenblatt”, 22 aprilie 1848, p. 136, fără menționarea participării evreiești și într-o transcriere greșită a numelui lui Eftimie Murgu (în loc de Eftimie a apărut Emanuel), de unde se vede că în mediile jurnalistice germane din Timișoara nu erau suficient de cunoscute nici mișcarea evreilor și nici personalitățile culturale și politice ale românilor. Ori pur și simplu erau ignorate evenimentele care nu conveneau oficialilor. Totuși, era un moment de cotitură, resimțit ca atare în întreg imperiul. Apariția unui număr mare de gazete facilitase o mai bună circulație a informațiilor. Pentru evreii din Banat, importante devin „Der Südungar”, care apărea la Timișoara, și „Der Patriot”, editată la Arad. Pentru activitatea revoluționarilor români desfășurată în comitatul Caraș (în sudul Banatului, atunci cu reședința la Lugoj) a se consulta studiul introductiv semnat de istoricul I.D. Suciu, la volumul Eftimie Murgu, *Scrieri*, București, 1969, p. 12–89. Anchetarea lui Murgu s-a făcut în cursul anului 1845, pentru ca în primele luni ale anului următor să fie trimis sub escortă la Buda și apoi încarcerat în închisoarea Neugebäude. Motivele invocate de autorități au fost acțiunile sale de tulburare a ordinii statale, lupta pentru egalitatea în drepturi a populației românești, propagarea unui curent de idei potrivnic aristocrației din dieta de la Pesta (aceeași dietă care respinsese și emanciparea evreilor). Trebuie să spunem că interferența problemelor în cursul anului 1848, ca pe tot parcursul secolului naționalităților, ne îndeamnă să fim mai reticenți față de o abordare excesiv și exclusiv pe criterii de identitate națională sau de apartenență la o naționalitate, abordare pe care mulți istorici din Europa Centrală și de Sud-Est o mai practică. Preferând propagarea stereotipurilor naționale, unii dintre ei neglijează ideile de egalitate și fraternitate socială, cu siguranță la fel de semnificative ca acelea naționale, precum și lupta pentru dreptul reprezentativității civile în forurile conducătoare. Emanciparea socială și economică, deși avea o pondere însemnată, este minimalizată de istorici în beneficiul emancipării naționale. Înclin să cred că istoriografiile din această parte a continentului ar putea să joace un rol important în schimbarea mentalităților în caz că vor abandona speculațiile național-naționaliste cu ajutorul cărora au servit regimurile autoritare și totalitare ale secolului al XX-lea. V. Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice*

țelurilor apropiate în cadrul revoluției de la 1848, contestarea structurilor sociale și politice din imperiu. Ieșirea lui Eftimie Murgu din închisoare indică un moment de vârf al luptei pașoptiștilor: eliberarea deținuților politici. Nu e o întâmplare că ea a produs entuziasm în rândul tinerilor revoluționari, fie ei maghiari, români, evrei sau italieni. Gazetele cu un caracter progresist aveau să se înmulțească. Unele dintre acestea vor relua cu și mai multe argumente cauza evreilor din Ungaria și Banat: de exemplu, „Der Südungar”, care apărea la Timișoara și al cărei editor a fost medicul evreu Davin Wachtel, sau „Der Patriot”, revistă redactată și tipărită la Arad sub conducerea pedagogului Leopold Jeiteles. Articolele și petițiile privind problema emancipării se înmulțiseră considerabil. Atmosfera era tensionată în mediile evreiești de la Arad, Timișoara și Lugoj. Oficialii preferau o poziție conservatoare. Ei nu vedeau lucrurile aidoma evreilor, în pofida faptului că dezbaterile intelectualității pe această temă avuseseră un oarecare ecou. În schimb, este de presupus că se raportau la *forma mentis* specifică propriei clase dominante. În sensul amintit, este sugestivă atitudinea ministrului de Interne, Bertalan Szemere, care se apăra în fața presiunilor declarând că parlamentul și guvernul nu dispun de timpul necesar elaborării și adoptării unei asemenea legi. Tot el avea să afirme că politicienii Ungariei susținuseră că o condiție prealabilă în emanciparea evreilor ar fi modificarea cultului religios³⁰. Considerațiile asupra situației evreilor în general³¹, dar mai ales asupra aceleia a evreilor din Ungaria și Banat³² nu oferiseră (până la 1848) soluții acceptabile ambelor părți. Dacă pentru unii intelectuali evrei reluarea tezelor iluministe gândite și formulate de Moses Mendelssohn reprezenta un maximum posibil în statornicirea punților de legătură, pentru evreii ortodocși acestea simbolizau marele pericol al asimilării, al pierderii identității religioase.

La Arad, ca o consecință a activității lui Chorin Aron, un număr relativ mare de evrei sunt dispuși să renunțe la o parte din prescripțiile religioase. Ei își fac publică opțiunea la 24 aprilie 1848³³. La 8 iulie același an, la Pesta se înființase *Ungarischer Israelitische Central Reformverein* (Asociația Reformistă Centrală a Israelitilor din Ungaria), care va conduce acțiunea de reformă religioasă și în Banat. În ultima ședință a dietei ținută la Szeged în ziua de 28 iulie 1849 (atunci când revoluția ajunsese în faza ei dramatică și când conflictele se multiplicaseră, luând turnura unui adevărat război civil) s-a adoptat o lege a emancipării evreilor, având însă formulată condiția aripiei lui Kossuth: „reforma religioasă mozaică în conformitate cu cerințele vremii”³⁴. Ideile mai moderate și diplomația lui Széchenyi

europene, ed. a II-a, București, 2005; Idem, *Conceptul de totalitarism în limbajele social-politice românești*, în „Timpul”, 2010, nr. 1.

³⁰ Bela Bernstein, *op. cit.*, p. 114–115 și 152–153. Informația a fost reluată și de W. Marin în *art. cit.*

³¹ Daniel Ehrmann, *Betrachtungen über jüdische Verhältnisse*, Pest, 1841.

³² Elias Oesterreicher, *Der Jude in Ungarn*, Pest, 1842.

³³ „Pesti Hírlap”, 3 mai 1848.

³⁴ Bela Bernstein, *op. cit.*, p. 259–260.

István păreau mai aproape de starea de spirit a intelectualității evreiești și a rabinilor reformiști. Grupând în jurul său câțiva dintre cei mai de seamă cărturari, Széchenyi aspira la obținerea independenței Ungariei prin instituirea unei culturi și a unei civilizații europene moderne. Idealurile iluministe se regăsesc în scrierile și activitățile sale politice. El prevedea un fericit viitor țării sale în cazul în care cărturarii și politicienii vor înțelege să cultive particularitățile de limbă, tradiție, religie și obiceiuri ale fiecărui popor în parte; în cazul în care vor înțelege să dezvolte raporturi flexibile, convergențe de idei cu toți vecinii. „Este o mare artă – observa Széchenyi István – aceea de a ști să cucerești inimile ... Dacă vrei să fii respectat, respectă-i tu mai întâi pe ceilalți.”³⁵

În accepțiunea învățatului pașoptist, noul ev trebuia să depășească toate limitele, să-și însușească imaginea unei familii naționale ideale. „Să ne imaginăm o familie națională constând fie chiar numai dintr-un milion de membri, în care ar fi acumulate atâta pondere intelectuală, virtute cetățenească, atâtea obiceiuri frumoase, atâta farmec al gustului, știință evoluată, înțelepciune a vieții, practică, tact și mai multe asemenea calități primordiale încât ar putea să dea în toate o mână de ajutor, o îndrumare corectă, un sfat înțelept ... pe scurt, pornind de la superioritatea ei intelectuală, s-ar putea spune despre ea: este poporul rațiunii. Și trebuie să admitem, dacă nu vrem să punem sub semnul întrebării însăși dorința de progres și perfecționare a omenirii, că într-un asemenea popor ideal ar trebui să se contopească cu încetul toți cei cu care ar avea contacte mai strânse.”³⁶ Am reprodus acest lung pasaj din celebrul discurs al lui Széchenyi ținut la Academia Ungară de Științe în anul 1842 spre a vedea modul în care gândeau unii dintre intelectualii timpului. Conceptual, Széchenyi István se baza pe lege, pe relații sociale întemeiate pe justiție. Chiar dacă era purtător al însemnelor nobiliare, el devenise un spirit conciliant, cu o atitudine reformatoare ce inspirase mediile științifice și culturale de avangardă ale timpului său. Idealul pentru care luptase Széchenyi a fost înțeles de un grup relativ restrâns dintre congenerii săi. Pledoariile în favoarea unei generale emancipări a națiunii și a regiunilor aflate în cuprinsul imperiului n-au avut în vedere o analiză specială a chestiunii evreiești. Széchenyi a fost neglijat de aripa liberală a revoluționarilor pașoptiști, aceeași aripă care se distinsese și prin atitudinea adoptată în problema reformării religiei mozaice.

În vreme ce Széchenyi fusese promotorul moderat al ideilor moderne, numele lui Eötvös József se leagă de poziția explicit contrară a intelectualității micilor

³⁵ Széchenyi István, *Közzjóra való törekedések*, ed. Benkő Samu, Bukarest, 1981, p. 213–231; Széchenyi István, *Discurs ținut la ședința solemnă a Academiei Ungare de Științe din 27 noiembrie 1842*, în vol. *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, ed. Cornelia Bodea, București, 1982, p. 199–211.

³⁶ Széchenyi István, *loc. cit.*; pentru o evaluare a gândirii sale politice și a interferențelor de idei și de probleme central-sud-est europene v. Victor Neumann, *Convergențe spirituale (Studii privind relațiile culturale și politice în Europa Centrală și de Sud-Est între 1750 și 1850)*, București, 1986, p. 84–101; Idem, *Tentația lui Homo europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, ed. a III-a, Iași, 2006.

popoare (aflate sub stăpânire habsburgică) față de centralismul Imperiului Austriac și de legislațiile conservatoare prelungind reflexele mentale înapoiate ale Evului Mediu. În cartea sa, *Das Nationalitäten Problem in der Habsburger Monarchie*, istoricul Robert Kann a evaluat o parte din multitudinea punctelor de vedere exprimate de Eötvös, socotindu-le cu atât mai demne de reținut cu cât se îndepărtaseră mult de ideologia aristocrației din care provenea publicistul și politicianul pașoptist. Eötvös se remarcase prin poziția cu totul aparte pe care o avea în privința emancipării evreilor. Opusculul intitulat *A zsidók emancipációja* (Emanciparea evreilor), tipărit și în limba italiană sub titlul *Dissertazione sulla emancipazione degli Ebrei*³⁷, reflectă o preocupare reală în legătură cu situația evreilor din regiunile Europei Est-Centrale. Ce cuprinde eseul gânditorului și cum anume provoacă acesta dezbaterea culturală și politică din mediile intelectuale de la mijlocul veacului trecut? Care au fost principalele argumente ale autorului atunci când a pus pentru prima oară în fața opiniei publice din această zonă a continentului problema acordării de drepturi egale evreilor alături de ceilalți din statele civilizate ale lumii?

Iată fraza care prefătează analiza, încercând să motiveze demersul: „Poporul care, în loc să se predea, supraviețuiește războiului de exterminare; poporul care, privat de propria-i țară sau de un centru ale cărui ruine rămăseseră sechestrare în întregime de alții și care ajunge să fie considerat dușman pentru totdeauna și străin în locul în care trăiește ...; poporul care nu găsește decât adversitatea altora și tot ceea ce riscă să fie mai mizerabil de când istoria umană poate fi povestită, un asemenea popor este poporul lui Israel”³⁸. Eötvös dezvăluie prejudecățile ce persistau la nivelul mării majorități a populației Ungariei timpului și aceasta pentru că sub numele de evreu oamenii continuau să identifice „străinul ce are inima tare și nu se atașează în mod curent de colectivitatea în mijlocul căreia trăiește decât în funcție de utilități”.

Falesele teorii în legătură cu evreii rezultate din interpretări nefondate ale textelor religioase îl determină pe autor să se întrebe: „Poate fi sfântă o religie de îndată ce se pretează la degenerare și cruzime?” Dumnezeu nu a decretat distrugerea, răspunde Eötvös și tot el observă că înțelegerea nefericitului popor al lui Israel depinde de accesul celor mulți la gândirea modernă a secolului. „Noi avem motive să sperăm că adevărata idee religioasă presupune acceptarea tuturor diversităților și aceasta pentru că Dumnezeu care este adorat la altar este Dumnezeul benedicției; avem speranța că va veni un timp în care oamenii vor

³⁷ V. și noua ediție în limba maghiară apărută sub îngrijirea lui Szigeti Gábor (Budapest, 1981).

³⁸ Giuseppe di Eötvös, *Dissertazione sulla emancipazione degli Ebrei*, Pest, 1842, p. 3. Facem trimitere la ediția italiană întrucât pe aceasta am avut-o la dispoziție prin bunăvoința lui Mihai Alin Gherman de la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj. Menționăm că tipărirea în limba italiană indică interesul autorului de a face publice ideile sale în problema emancipării evreilor și în afara cercurilor intelectuale maghiare.

găsi ca fiind mai bune alte doctrine decât acelea ale cărților noastre sfinte, doctrine prin care se vor apropia mai ușor de cerințele Domnului de a opri neînțelegerea prin dragoste și compasiune.”³⁹

Învățăturile nu acuza religia creștină, ci un mod de practicare a acesteia care a făcut posibilă formularea și răspândirea în Evul Mediu a ofenselor injuste cu privire la evrei. Religia nu poate fi cauza pentru care micile comunități lingvistice ori religioase din Europa Central-Estică persistă în negarea drepturilor omului pentru evrei. Eötvös era de părere însă că problema se va rezolva doar într-un mod rațional și că politicienii, întorcând spatele invectivelor, vor fi în măsură să elaboreze legea emancipării evreilor. Autorul disertației își justifică orientarea prin dorința intimă de a îi vedea pe semenii evrei drept cetățeni cu drepturi egale. E vorba de o conduită îndreptată spre recunoașterea celuilalt, în fapt, de acceptarea existenței unor forme sociale plurale care pot și trebuie să co-acționeze. De altfel, ideea de concurență care transpare din scrierea aceasta indică militantismul liberal, însușirea noului limbaj politic, ecou al cosmopolitismului iluminist.

De ce să nu le dăm pământ evreilor? – se întreba Eötvös. De ce să nu-i recompensăm pentru muncă? De ce să nu-i admitem în corporațiile meseriașilor și artiștilor, astfel încât să stimulăm concurența?⁴⁰ Astfel propusă, invitația la dezbatere a generat nenumărate confruntări ideologice, ele provocând întârzierea promulgării legii, dar și posibilitatea aflării argumentelor mai puțin pasionale. Chiar dacă evreii s-ar fi ocupat exclusiv de comerț – scrie Eötvös – acesta nu este un argument spre a te situa în postura de adversar al lor și al drepturilor lor umane. Și dacă acest comerț ar fi fost într-adevăr periculos pentru bunele tradiții și pentru morală, atunci trebuia ca lor să li se ofere și alte mijloace de subzistență. Nu trebuie să vedem pericole peste tot și să prigonim o întreagă populație din cauza unor indivizi care trăiesc din comerț – conchide, nu fără temei, autorul. Nu se poate nega faptul că evreii au practicat comerțul pentru că le-a fost interzis vreme îndelungată accesul la orice altă meserie din care să-și asigure existența. Înclinația pentru traficul de mărfuri, de unde unii presupuneau că pornea așa-zisa corupție, nu era specifică doar lor. Din cărțile religioase nu rezultă o asemenea înclinație. Totuși, dacă traficul practicat de evrei ar fi nociv moralei, atunci de ce nu se încearcă remedierea situației prin elaborarea și votarea legii emancipării?⁴¹ Eötvös pune astfel de semne de interogație fiind încredințat că rațiunea va învinge și că istoria convențiilor și reflexelor mentale medievale trebuie depășită. În accepțiunea sa, ameliorarea tuturor problemelor care priveau existența civilă a evreilor urma să producă o generală îmbunătățire a raporturilor sociale. Exemplul Olandei, Franței, Americii și Angliei este mereu invocat în sensul aprecierii importanței legii emancipării.

³⁹ *Ibidem*, p. 6.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 9.

⁴¹ *Ibidem*, p. 19–20.

Dacă se vor investiga mai mult și mai profund calitățile morale ale acestui popor – conchide autorul – nu se vor afla decât elemente ce merită considerația umanității. O comunitate religioasă care a rezistat inimicițiilor, făcând față persecuțiilor celor mai sângeroase cu scopul de a-și păstra credința intactă este o comunitate demnă de stimă. Remarcabil rămâne faptul că Eötvös elaborează un punct de vedere istorico-teoretic și politic în consonanță cu acela al intelectualității democratice occidentale. Demersul său este cu atât mai merituos cu cât – și aceasta în pofida numeroaselor contestări, a antisemitismului virulent de mai târziu – el a contribuit pentru întâia oară la abordarea, înțelegerea și recunoașterea evreimii din Europa Central-Estică drept o componentă a culturii și civilizației zonale. Analiza lui Eötvös indică o cercetare și o cunoaștere a cărților fundamentale ale iudaismului, consultarea unei bibliografii speciale asupra subiectului, o exigență menită să controleze veridicitatea afirmațiilor altor autori. Relația dintre iudaism și creștinism pe care o dezvoltă nu se bazează pe o simplă speculație sau pe invocarea criteriilor bunului-simț⁴². Ea pornește de la comentariile exegetilor medievali ori de la pildele oferite în cărțile celebrului filozof Moise Maimonide.

Care sunt motivele publicării acestui eseu extrem de incitant și greu asimilabil la mijlocul secolului al XIX-lea în mediile intelectuale din Europa Centrală și Est-Centrală? De ce Eötvös a găsit că este utilă expunerea cauzelor antisemitismului, a comentariilor răuvoitoare în luările de cuvânt parlamentare, în cărțile și broșurile publicate în limba maghiară în prima jumătate a secolului al XIX-lea? Eötvös milita pentru un tratament nediscriminatoriu, credea în proclamarea marilor idei care să contribuie la înnobilarea umanității⁴³. În intimitate, spera ca țara lui să nu rămână ultima din Europa care să acorde drepturi egale populației evreiești. Disertația sa conține o admirabilă pledoarie intelectuală în favoarea emancipării evreilor, în care își face loc o nouă înțelegere a temei, un mod înțelept de a gândi alteritățile care coabitau cu maghiarii și din care rezultă că rescrierea istoriei în momentele de tranziție presupune schimbarea paradigmei culturale. În cazul generației pașoptiste, depășirea prejudecăților părea că va fi posibilă și că odată cu ea se va reaseza setul de valori fundamentale al societății generând o *forma mentis* în acord cu progresul ideilor și științei promovate de secolul luminilor.

Am reținut că ideile lui Széchenyi privind cooperarea zonală au fost parțial receptate de politicienii veacului al XIX-lea. Pe de altă parte, argumentele lui Eötvös legate de acordarea drepturilor cetățenești evreilor nu primiseră acceptul multora dintre congenerii săi. În optica majorității reprezentanților societății ungare asimilarea era condiție *sine qua non* a emancipării. Fără a exagera, se poate spune că romantismul etno-naționalist din Europa Est-Centrală și de Est s-a împotrivit unei adevărate recunoașteri a celuilalt, a diversității lingvistice, culturale și religioase. În

⁴² *Ibidem*, p. 47–59.

⁴³ *Ibidem*, p. 70–73.

pofta faptului că legea emancipării avea să fie votată de parlamentul ungar la două decenii și jumătate după publicarea lucrării lui Eötvös, o analiză și o interpretare teoretică nepartizane vor întârzia încă un secol. Abia după Holocaust, tema va fi reluată cu luciditate în studiul lui Bibó István intitulat *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (Chestiunea evreiască în Ungaria după 1944). *Statul etnic ca substitut al statului național al cetățenilor a fost o piedică în calea mai grabnicei maturizări a vieții politice din regiunile de la est de Viena*. Sub influența literaturii romantice germane, acest aspect s-a manifestat ca formulă identitară pe care s-a bazat construcția statală în regiunile Europei Centrale și de Est și a contribuit decisiv la geneza și afirmarea sistemelor politice totalitare în secolul al XX-lea⁴⁴. Pe un asemenea fundal, Banatul secolului al XIX-lea a găsit resursele intelectuale interne pentru asigurarea comportamentului social echilibrat, respectiv pentru o coabitare pașnică a populațiilor regiunii. Chiar dacă în cazul evreilor nu a fost posibilă instituirea idealului formulat de Eötvös, comparativ cu alte regiuni ale fostului Imperiu Austriac structurile administrative din Banat au generat o mai mare libertate de expresie individuală și o mai bună comunicare între liderii grupurilor culturale și religioase.

După înfrângerea revoluției de la 1848, evreii din Banat fuseseră acuzați de către oficialități pentru participarea activă la susținerea propriilor lor revendicări. Drept consecință au fost obligați să plătească amenzi colective însumând 500 de mii de guldeni. În anul 1859, împăratul Francisc Iosif I a reluat dezbaterile asupra emancipării evreilor din Ungaria, Banat și Transilvania, convocând parlamentul pentru data de 2 aprilie 1861. Dizolvarea timpurie a forului legislativ avea să amâne din nou lucrurile. În anul 1866, reprezentanții evreilor din Transilvania s-au întrunit la Cluj în scopul analizării situației juridice a comunităților regiunii. Neînțelegerile cu oficialitățile în materie de practică religioasă erau evidente. Un an mai târziu, Uniunea pentru Apărarea Religiei – o asociație reunind evreii ce considerau ca inacceptabilă emanciparea cu prețul renunțării la preceptele iudaice – a înființat ziarul „Magyar Zsidó” (Evreul maghiar) în scopul apărării intereselor evreiești⁴⁵. În ziua de 25 noiembrie 1867, premierul Andrásy Gyula a prezentat parlamentului ungar proiectul de lege privind emanciparea evreilor. În zilele de 22 și 23 decembrie 1867, cele două camere ale forului legislativ din Pesta au adoptat legea nr. XVII privind emanciparea evreilor. Cu 64 de voturi pentru și 4 voturi contra, legea a intrat în vigoare imediat ce a primit semnătura împăratului.

⁴⁴ Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune?*, în special capitolele *Volk (Popor) și Sprache (Limba) în gândirea lui Herder. Teoria speculativă a etnonațiunii*, p. 47–85; *Neam și popor: Noțiunile etnocentrismului românesc*, p. 117–146; *Conceptul de națiune la români. O explicație teoretică*, p. 147–177; Idem, *Conceptul de totalitarism*, p. 14–16.

⁴⁵ Martin Philippson, *Neueste Geschichte des jüdischen Volkes*, vol. I, Leipzig, 1907, apud W. Marin, *art. cit.*, p. 5; Groszmann Zsigmond, *Emancipáció a magyar zsidók polgári egyenjogúsítása*, în *Zsidó Lexikon*, p. 224.

Punerea în aplicare a provocat alte polemici, de data aceasta cu precădere în sânul comunităților. Unii evreii erau de acord cu prevederile emancipării, ei făcând parte din grupul reformatoarelor religioși, numiți și neologi; alții, fideli tradițiilor, numindu-se ortodocși, aveau obiecții. Modalitățile de aplicare a legii au fost stabilite cu ocazia unui Congres al reprezentanților evreilor din Transilvania și Ungaria⁴⁶. Conducătorul comunității neologe din Pesta, Ignác Hirschler, era unul dintre principalii adepți ai maghiarizării. El a acceptat, la sugestia guvernului, să limiteze discuțiile spre a evita neînțelegerile pe criterii religioase, neinteresante și lipsite de finalitate în perspectivă oficială. Lucrările Congresului (decembrie 1868 – februarie 1869) au adoptat statutul comunităților conform punctului de vedere neolog. Printr-un decret regal, datat 14 iunie 1869, noul statut primea aprobarea oficială. Potrivit acestuia, într-un oraș putea fi organizată doar o singură comunitate, aceea neologă-reformistă. Cum era de așteptat, această hotărâre a nemulțumit evreii ortodocși. Ei nu s-au supus reglementării și în urma presiunilor exercitate timp de câțiva ani au obținut dreptul de a se organiza în comunități proprii. Astfel, în 1871 au luat ființă patru tipuri de comunități religioase: 1. pe baza statutului adoptat de Congres, cunoscute sub denumirea de *status quo*; 2. comunități ortodoxe; 3. comunități bazate pe organizarea anterioară Congresului, numite *status quo ante*; 4. comunități independente, neafiliate niciunuia dintre cele trei tipuri. Starea de divizare a populației evreiești din Banat e lesne de recunoscut la Timișoara și Arad, unde izvoarele indică existența tuturor formelor de organizare comunitare amintite⁴⁷. Același aspect al fărâmițării vieții evreiești l-am constatat și prin faptul că la Timișoara ia ființă o filială a Alliance Israélite Universelle, condusă de rabinul dr. Moritz Hirschfeld⁴⁸. Pe de altă parte este remarcabilă această rapidă conexare a evreilor timișoreni la organisme internaționale menite să le susțină drepturile, să le promoveze interesele materiale și culturale, să-i apere în fața denigrărilor antisemite, vizibile în Monarhia Austro-Ungară la finele veacului al XIX-lea.

Motive de îngrijorare au existat, căci recunoașterea pe scară largă a emancipării nu se va petrece la scurtă vreme după promulgarea legii. Pe de-o parte pentru că mentalitățile populației nu se vor schimba de la un an la altul, reflexele comportamentale înapoiate (de sorginte medievală) fiind încă foarte prezente în zonele centrală și de răsărit ale Europei. Pe de alta, autoritățile însele (după împărțirea puterii între Austria și Ungaria) propagaseră o politică naționalistă în care avea să se întâlnească mitul, iraționalitatea, înțelepciunea tradițională și

⁴⁶ Banatul era cunoscut în epocă sub numele de *Delmagyarország* (Ungaria de sud).

⁴⁷ ACEA, dosarele nr. 5–8, unde se află Statutele comunităților: ortodoxă, *status quo* (neologă), *status quo ante*. Comunitatea neologă din Timișoara a fost cea mai numeroasă la sfârșitul secolului al XIX-lea. La fel au stat lucrurile la Arad și Lugoj, o comunitate de același rit jucând rolul de coordonator al vieții religioase și administrative.

⁴⁸ „Temesvarer Zeitung”, 25 ianuarie 1868 și 4 februarie 1868.

discursul modern. În perioada la care mă refer mișcările antisemite se intensificaseră pe întreg cuprinsul monarhiei, ele fiind favorizate de o presă construită pe această doctrină, de reprezentanți reușiți periodic în congrese internaționale autoproclamate antisemite și care provocau scandaluri.

Între anii 1882 și 1902 au avut loc mai multe procese pe tema așa-zisului omor ritual. Unul dintre ele, cu puternic ecou în Transilvania și Banat s-a desfășurat la Tiszaeszlár în anii 1882–1883. E vorba de un eveniment ce oferă o perspectivă asupra relațiilor dintre evrei și creștini în Europa Est-Centrală după recunoașterea oficială a emancipării⁴⁹. Ancheta de la Tiszaeszlár asupra dispariției și presupusei morți a tinerei Eszter Solymosi în vârstă de 14 ani a durat 14 luni, din aprilie 1882 până în iunie 1883, și a fost urmată de un proces criminal în care au fost acuzați 15 evrei aparținând orașului vecin, Nyiregyháza. În timpul pledoariei sale, ministrul public reprezentat de Ede Szeffert a adoptat o poziție neobișnuită, recomandând achitarea suspectilor acuzați de omor cu caracter ritual. La 3 august 1883, judecătorii au pronunțat verdictul: „Ei erau nevinovați”. Potrivit istoricului Hilel J. Kieval „confruntările provocate între evrei și acuzatorii lor s-au ciocnit, într-o manieră neprevăzută, de configurația politică și culturală, distrugând echilibrul vieții sociale și comunitare evreiești; disputele evidențiază un câmp semnificativ de neînțelegeri și de suspiciuni punând în discuție înseși premisele de la care a pornit emanciparea evreilor: apartenența lor la umanitate, statutul lor de europeni și asemănarea lor fundamentală cu neevreii”⁵⁰.

Privite în durata unui secol și ceva de istorie, reforma și emanciparea rămân două din evenimentele de răsunet ale diasporei evreiești. Ele au stârnit multe polemici atât în interiorul, cât și în exteriorul comunităților evreiești. Punctele de vedere complementare au fost arareori vizibile, încărcătura emoțională dominând multe din studiile istoriografice ori din dezbaterile religioase. Tocmai de aceea, prezentul studiu a încercat să așeze față în față cele două fenomene: reforma și emanciparea. Am sperat ca astfel să nu omit tentația înnoirilor religioase, a adaptărilor la timpul modern ale lui *Homo religiosus*, adaptări sugerate într-o variantă proprie de rabinul de Arad, Chorin Aron. Pe de altă parte, am căutat să înțeleg problema identificării evreului cu experiențele sociale și politice ale

⁴⁹ Pentru o imagine de ansamblu, echilibrat prezentată a Ungariei anilor 1879–1918 v. Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, capitolul *Decline and Discord*, Berkeley/Los Angeles/London, 1974, p. 452–461. Despre procesele pentru așa-zisul omor ritual v. cel mai recent studiu, conținând o temeinică analiză a cazului de la Tiszaeszlár, la Hilel J. Kieval, *Antisémitisme ou savoir social? Sur la genèse du procès moderne du meurtre rituel*, în „Annales”, sept.–oct. 1994, nr. 5, p. 1091–1105.

⁵⁰ Hilel J. Kieval, *op. cit.*, p. 1092–1093.

Europei Centrale și Est-Centrale. În primul caz am văzut că eforturile pornite dinspre rabinatul local și extinse la nivelul regiunii, chiar al zonei, au provocat o diversitate a orientărilor religioase, adoptarea unui nou statut al comunităților. Această împărțire însă nu a afectat relațiile profunde ale lumii evreiești. În cel de-al doilea caz am putut observa că nu asimilismul era acela dominant în opțiunea comunităților din Banat. Familiile evreiești nu s-au destrămat. Religia nu a fost părăsită ori înlocuită cu o alta. E adevărat că există un procentaj din sânul populației evreiești care a optat pentru formarea familiilor mixte, fapt pe care l-am cercetat și prezentat în cazul orașelor Arad și Timișoara pentru perioada cuprinsă între anii 1895–1940⁵¹. Acolo a fost vorba de o minoritate din rândul evreilor, ceea ce am putut identifica în registrele de căsătorii aflate în arhivele municipale. Pe de altă parte, acest fapt petrecut într-o cultură frontalieră a creat punți de legătură între diversele familii și grupuri generând un mit civic pe care Europa postiluministă nu a știut să-l cultive.

Spre ce concluzie conduce mișcarea de emancipare a evreilor din Banat? Un concept ca acela al identității multiple este bine ilustrat de evreul acestui areal. Conviețuirea multiculturală, multiconfesionalismul și limbile vorbite aici au generat o societate civilă în care pluralismul era la el acasă. Dacă e să luăm în considerare experiența începută în 1716 și condusă până către 1850, Banatul a fost una dintre puținele reușite culturale și politice ale Habsburgilor. El a fost, prin excelență, spațiul convergențelor și nu al divergențelor, al interculturalității și nu doar al vreunei culturi etnice ori religioase. De aceea, cred, aici trebuie să vedem altfel reforma și emanciparea. Pentru asemenea regiuni privilegiate prin jocul întâmplărilor istorice, prin amplasarea geografică și prin reflexele mentale formate într-o durată lungă, putem să evidențiem mai degrabă latura pozitivă a celor două fenomene și mai puțin ori deloc urmările tragice ale unor asemenea opțiuni.

Interpretarea nu e identică pentru Transilvania de exemplu, cu toate că fenomenul emancipării referă și la evreii acestei regiuni. Lucrurile se complică mult în cazul evaluării trecutului evreiesc de aici prin faptul că dominantă e comunitatea de orientare ortodoxă. În alte regiuni ale Monarhiei dualiste, ele se complică pentru că în discuție este o altă configurație cultural-lingvistică și religioasă. În fine, pentru că s-a întâmplat ca în unele urbe identitatea multiplă a cetățenilor să fi fost mai mult una dobândită și mai puțin una născută în mod firesc. În asemenea ocazii, unul dintre grupurile etnoculturale autoconstruite a încercat să-și impună supremația uzând de teoria dreptului istoric, de teoria superiorității civilizaționale

⁵¹ Cercetarea am efectuat-o în Arhivele Stării Civile ale Primăriilor din Arad și Timișoara. Registrul de căsătorii, urmărind perioada anilor 1895–1940. Datele pe care le-am cules evidențiază existența unui procent din sânul populației evreiești care a acceptat căsătoriile mixte, de pildă cele cu romano-catolici, protestanți, greco-catolici și ortodocși. Mare parte dintre evrei continuă (în aceeași perioadă) tradiția căsătoriilor omogame. Interesant și demn de reținut este că o asemenea investigație a putut ajuta la aflarea structurii sociale a populației evreiești din cele două orașe ale Banatului.

ori de statistica demografică indicând superioritatea numerică. Întotdeauna, în aceste din urmă dispute, evreul s-a aflat în intervalul rezervat minoritarului sub toate aspectele, de unde și necesitatea opțiunilor în funcție de împrejurările politice, lingvistice, sociale, arareori, în funcție de propriile-i reflecții și sentimente. Este un aspect esențial care reprezintă fundalul pentru înțelegerea diferențelor între fenomenul emancipării în Banat și acela din regiunile învecinate.

Toleranța reciprocă și de la sine înțeleasă în Banat, creuzetul multi- și intercultural, multi- și interreligios al acestei regiuni explică de ce reforma a avut reprezentanți de prim-rang în comunitățile evreiești de la Arad și Timișoara. Tot astfel se explică faptul că la Timișoara a fost posibilă una dintre cele mai puternice mișcări sioniste din zonă, o mișcare în primul rând politică, văzută de evrei ca o replică la naționalismul din Europa Centrală și de Est și care era mai ușor de afirmat într-un mediu social plurilingv și într-o regiune transfrontalieră și transculturală. Fără exagerare, istoria evreilor din Banat în secolul al XIX-lea reflectă un tablou neobișnuit, unde condiția evreului se suprapune cu însuși procesul istoric de modernizare a popoarelor din această parte de continent. Privite în adâncime, dar și pe orizontală, reforma religioasă și emanciparea politică a evreilor din regiunea Banat oferă un bun prilej de meditație și de evaluare a unui important fragment din istoria diasporei, respectiv din istoria gândirii politice evreiești în epoca modernă.

THE JUDAIC RELIGIOUS REFORM AND THE POLITICAL EMANCIPATION OF THE JEWS OF BANAT

Abstract

Situated between the Mureș river and the Danube, stretching between the Western and Southwestern parts of Romania, having cross-border extensions in Serbia and Hungary, the region of Banat cannot be sufficiently understood without knowing the history of the Jews who lived in the area. My study refers to a chapter of this history, namely to the emancipation process that took place in the 19th century. It is about the steps undertaken for acquiring civil rights by the Jews of the region, then under the jurisdictions of the Habsburg Empire and, starting with 1867, under that of the Austro-Hungarian Monarchy. The Jews' emancipation implied changing their life style, religious reforming, learning of German and Hungarian, getting accustomed with the local and state laws and rules, and, sometimes, assimilation. The interference between the religious reform (which meant differentiation between the Neologue communities and the Orthodox ones under the leadership of Rabbi Chorin Aron) and the civic movement of emancipation is spectacular and it represents a peculiarity of the Jews living in a

cross-border area such as Banat. Seen through the socio-political and administrative context of the 19th century Habsburg and Austrian-Hungarian rules, the Jewish emancipation is part of a broader process of modernization of the *social structures* within the Eastern part of the continent. Religious reform and political emancipation of the Jews of Banat offer a good opportunity for the integration and evaluation of an important part in the history of the Jewish Diaspora, respectively of a chapter in the evolution of the intelligentsia and of the political thought in Central and East-Central Europe.

ORIENT ȘI OCCIDENT – CONTACTE ȘI CONFLUENȚE

RĂZBOIUL, BORNEO ȘI ARDELENII. NOI DATE DESPRE ROMÂNI AJUNȘI ÎN ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT

LIVIU BORDAȘ

Cine caută astăzi informații despre Borneo va afla în primul rând că este cea mai mare insulă de pe glob, după Groenlanda și Noua Guinee. A fost de timpuriu un loc de comerț și colonizare pentru indieni, care au adus cu ei primele religii organizate: hinduismul și buddhismul. Dacă în vechile texte sanscrite numele *suvarṇadvīpa*, insula aurului, pare a fi fost aplicat mai întâi doar Sumatrei, Borneo a fost cunoscută drept *karpūradvīpa*, insula camforului. Până în secolul al XVI-lea a făcut parte din Imperiile Śrīvijaya (buddhist) și Majapahit (hindus). După prăbușirea celui din urmă, islamul – venit tot din India – a avansat treptat în întregul arhipelag indonezo-malaezian. Însă, din secolul următor, au început să-și extindă dominația asupra insulei olandezii, urmați de englezi în secolul al XIX-lea. Faptul că astăzi Borneo este împărțită de trei state – Indonezia, Malaezia și micul sultanat Brunei – e o consecință directă a perioadei coloniale.

Despre români care să fi ajuns în Borneo nu s-a prea auzit. E cunoscut doar cazul doctorului rășinărean Ilarie Mitrea (1842–1904). Acesta a trăit în Java, la Jakarta, și în Borneo, la Moea Teweh, ca medic militar al guvernului colonial olandez, între anii 1869 și 1893. A călătorit și în insulele din jur – Sumatra, Celebes, Pari, Bunaken, Manado-Tua –, iar colecțiile sale etnografice și naturaliste au îmbogățit muzeele din Viena și București¹.

Între anii 1869–1871 ajunge în Sumatra, Java și Borneo, cu expediția lui Karl Scherzel, un alt transilvănean: Ioan Xantus (1825–1894), curator al secțiunii etnografice a Muzeului din Budapesta².

Și alți ardeleni au trecut prin „Asia maritimă” – întinsă între Indochina și Australia și denumită, cu un termen considerat azi „colonial”, arhipelagul malaezian –, fără a debarca însă în Borneo. Sibianul Andreas Breckner (1844–

¹ Alexandru Marinescu, *Un explorator și colecționar în arhipelagul malaez, dr. Ilarie Mitrea*, în vol. *Din tradițiile medicinei și ale educației sanitare. Studii și note*, ed. G. Brătescu, București, 1978, p. 367–373; M. Matei, Al. Marinescu, *Ilarie Mitrea, 1842–1904, medic, călător și explorator român*, București, 1980.

² Alexandru Obreja, *Memoria continentelor. Călători români pe meridianele lumii*, Iași, 1975, p. 52–56.

1890), medic în marina regală austriacă, care călătorește prin Orientul Îndepărtat între 1871 și 1873, ajunge și în insula Java³. Obiectele colectate le-a donat Societății de Științe Naturale din Sibiu și se păstrează în Muzeele Brukenthal și Astra. În 1891, Samuel Fenichel (1868–1893), un naturalist din Aiud, asistent al lui Grigore Tocilescu la Muzeul Național din București, pleacă în Noua Guinee cu expediția ornitologului amator Alfred Grubauer. A murit acolo, nu înainte însă de a trimite mii de exponate muzeelor din Viena, Berlin, Budapesta și Aiud⁴. Un alt naturalist ardelean, Lajos Bíró (1856–1933), lucrând pentru Muzeul Național din Budapesta, i-a călcat pe urme din 1896 până în 1901.

La sud sau est de Carpați interesul pentru călătoriile înspre arhipelagul sud-est asiatic se manifestă puțin mai târziu, dar nu avem știre despre cineva care să fi ajuns în Borneo. Prințul Mihai Cantacuzino (1894) și afaceristul C.A. Eberle (1895–1896)⁵ sunt atrași acolo de expediții cinegetice. Bazil Assan (1898) îmbină călătoria „împrejurul pământului” cu prospectările economice⁶.

Tot din Ardeal pleacă și curajoasa Otilia Cosmuța (1901), urmată ceva mai târziu de „prințul” moldav Albert Ghica (1912). Dar itinerariile prin Extremul Orient sau în jurul lumii ocoleau Borneo. De la Singapore, călătorii se îndreptau de obicei către nord, direct spre Hong Kong. Din întreaga „Asie maritimă”, doar țărmurile Sumatrei erau vizitate *en passant*.

Dar de ce, dintre toate insulele arhipelagului, ne interesează Borneo? Și de ce dintre români, tocmai ardelenii?

Imperiile Habsburgic și Țarist ofereau ardelenilor, bucovinenilor și basarabenilor o mai mare deschidere spre Asia decât cea pe care strâmtele frontiere ale provinciilor danubiene le-o lăsau fraților lor liberi. La fel s-a întâmplat și cu aromânii din Imperiul Otoman. Așa cum am văzut, această deschidere e ilustrată, în timp de pace, doar de indivizi temerari, dispunând de mijloace materiale sau împinși de curiozități științifice. Războaiele aduc însă mișcări masive de români către Orientul Îndepărtat.

Să luăm cazul marilor întreprinderi militare ale celor două imperii de la începutul secolului al XX-lea. Românii basarabeni au fost mobilizați cu zecile de mii în războiul ruso-japonez din 1904–1905. Dintre aceștia, 14.000 și-au lăsat

³ Ion Drăgoescu, Andrée Erhard, *Colecționarul Andreas Breckner*, în „Revista muzeelor”, 1972, nr. 1, p. 29.

⁴ Eugen Glück, *Samuel Fenichel – farmacist și explorator în Noua Guinee*, în „Cele trei Crișuri”, VI, 1995, nr. 11–12, p. 2; Maria Bozan, *Călători transilvăneni în Orient în secolul al XIX-lea: Franz Binder, Andreas Breckner, Samuel Fenichel*, în „Studii și comunicări de etnologie”, XIX, 2005, p. 73–78. Mormântul său a fost identificat anul trecut în apropiere de Stephansort, capitala de atunci a autorității coloniale germane. V. Narcisa Chiorean, *Doi clujeni printre papuași*, în „Clujeanul”, 24 decembrie 2008.

⁵ C.A. Eberle, *Întâmplări de vânat și de voiagiu în Sumatra ostică*, București, 1897.

⁶ Bazil G. Assan, *Călătorie împrejurul pământului*, în „Buletinul Societății Geografice Române”, XX, 1899, trim. II–III, p. 119–169.

oasele pe frontul din Manciuria⁷. Cazul lor nu pare a fi atras interesul istoricilor români, nici după Marea Unire, nici astăzi. Nu se știe unde au fost îngropați, dacă sunt cinstiți cum se cuvine într-un cimitir militar și, mai ales, dacă sunt amintiți ca români („moldoveni”) sau ca „soldați ruși”.

În timpul Primului Război Mondial, soldații ardeleni din armata austro-ungară care luptau pe frontul rus au căzut în prizonierat cu zecile de mii. Transportați în lagăre din Urali sau din Siberia, destinul lor a luat o cotitură neașteptată odată cu revoluția bolșevică. Mulți au fost eliberați de revoluționari și lăsați să-și vadă de drum. În arhivele coloniale indiene am găsit documente despre prizonierii ardeleni deținuți în Turkestanul rus, care au trecut frontiera în India britanică și au fost ulterior repatriați. O mare parte a prizonierilor din Siberia și Manciuria rusească au fost repatriați în 1920, de o comisie specială română, prin Vladivostok și Oceanul Indian. Alții traversaseră deja Asia, pe ruta Transsiberianului, în trenuri ticsite cu foști prizonieri. Cunoaștem chiar un „jurnal” versificat al unui țaran ce s-a întors cu un astfel de tren tocmai din China⁸. Într-un articol recent m-am ocupat de jurnalul unui alt țaran înrolat în marina austro-ungară, care căzuse prizonier la japonezi⁹.

De curând am descoperit un nou episod al epopeii prizonierilor ardeleni din Rusia. Înainte de sfârșitul războiului, o parte a celor deținuți în Manciuria rusească au fost preluați de japonezi, când provincia a căzut în mâinile lor. În 1918 și prizonierii din gubernia Omsk, aflată în mâinile rușilor albi, au fost luați de japonezi în Manciuria. Toți aceștia au fost transportați mai apoi în diverse colțuri ale Asiei insulare, unde niponii dețineau fabrici sau șantiere, și folosiți ca sclavi. Cunoaștem deocamdată câteva locații – Borneo, Java, Otosba –, grație povestirilor unor norocoși care au reușit să evadeze după mulți ani. Alții, dintre care a ajuns la noi doar numele locotenentul Ion Lăzăroi, par să nu se mai fi întors vreodată.

Aceste informații provin dintr-un articol publicat în 1927 de Titu Devechi, director editorial al ziarului „Cuvântul”¹⁰. El se bazează în special pe relatările unui șvab din comuna Sântana, lângă Arad, pe nume Jacob Wierth. Locul unde mă aflu nu-mi permite să adâncesc acum această istorie. Cu siguranță, în presa vremii trebuie să se găsească mai multe relatări despre extraordinarul său caz și, probabil, despre alți ardeleni care au reușit să evadeze din Asia. Mă limitez să-l semnez, reproducând întregul articol, în speranța că acest straniu episod din Primul Război Mondial va atrage interesul istoricilor noștri.

New Delhi

⁷ Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1992, p. 237.

⁸ Dumitru Țăudan, *Jurnal de război*, ed. Pamfil Pop, Zalău, 2003.

⁹ *Șapte ani în Asia (1913–1920). „Experiențele etnografice” orientale ale unui țaran din Carpați*, în „Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor Constantin Brăiloiu”, XIX, 2008, p. 223–241.

¹⁰ t.d.v., *Români ardeleni sclavi în insula Borneo*, în „Cuvântul”, București, III, 8 iulie 1927, nr. 804, p. 4.

ANEXA

ROMÂNI ARDELENI SCLAVI ÎN INSULA BORNEO

Mii de prizonieri în Rusia din fosta armată austro-ungară căzuți în sclavaj Senzaționalele povestiri ale evadatului Iacob Wierth, întors în țară Viața în arsenalul din Borneo. Fuga unor prizonieri români

Ar părea de necrezut: români sclavi în insula Borneo? Sclavi în secolul Societății Națiunilor? Sclavi da, într-o formă modernă a anticeii instituții. Oameni născuți liberi și totuși sclavi pe care oamenii civilizați sunt stăpâni, români ajunși printr-o bizară și tristă împrejurare în marea insulă sălbatică din Oceania, în neputință de repatriere, în neputință de-a striga în fața lumii civilizate starea lor de sclavaj, izolați de lume, fără speranța întoarcerii la viața liberă, în țara lor.

Povestea extraordinară a odiseei acestor români întrece într-adevăr ceea ce în vremea noastră ar mai putea îndrăzni o fantezie oricât de fantastică. Și ar fi de necrezut dacă n-ar fi povestită de un evadat din Borneo înapoiat în țară, povestire simplă, fără preocupări de literatură, de-o simplitate tragică în preciziunea ei brutală, și confirmată de alți câțiva, întorși de pe aceleași meleaguri.

E odiseea câtorva mii de prizonieri români, din fosta armată austro-ungară, căzuți la ruși pe frontul oriental al marelui război, pierduți în haosul revoluției rusești, uitați prin lagărele de internare din Siberia și Manciuria și ajunși apoi sclavi în Borneo, dispăruți de-a căror soartă zece ani nu s-a știut nimic, pe care familiile îi credeau de mult în lumea veșnică.

O scrisoare a unui evadat

Să lăsăm un moment pe sclavii români din Borneo soartei lor triste, spre a povesti cum s-a aflat de existența lor.

Acum câteva luni, un domn Lăzăroiu, dintr-un oraș din Ardeal, a primit o scrisoare în ungurește cu următorul conținut:

„Domnule Lăzăroiu, vin din Asia, prizonier de război. Opt ani am fost în insulele Borneo și Java cu fiul d-tale, Lăzăroiu Ion, locotenent în regimentul 5 infanterie, căzut și el în prizonierat și pe care l-am cunoscut în Manciuria, în 1917, de unde la 28 octombrie, când au venit japonezii în Asia, am plecat mulți prizonieri, pe două vapoare, spunându-ni-se că mergem spre țară. După patru zile am aflat că nu mergem acasă și după 17 zile am fost debarcați în insula Ootosba, între China și Japonia. Eu atunci am reușit să fug și nu știu ce s-a mai petrecut.”

Csukovics Márton Nagy
Kozor Borania M.u.p., Pecs, Ungaria

Cercetările pentru a afla mai mult despre soarta fiului d-sale nu l-au dus mai departe pe dl. Lăzăroiu decât la ceea ce aflase din scrisoarea de mai sus.

Unde apar alți evadați

Și afară de cei ce aveau nevoia sufletească să creadă în existența, undeva, a fiului, a fratelui, a tatălui, a celui drag, pe care nu-l știau mort, în a cărui viață pierdută peste mări și țări sperau, de-a căruia întoarcere deznădăjduiseră după ani și ani, nimeni nu dădea crezare poveștii lui Csukovics Márton. Dar iată că într-o bună zi, la 3 aprilie, apare la Jimbolia venind pe jos, cale de departe, un om frânt, zdrențuit, supt, fără acte, voind să meargă „acasă”, într-o comună din județul Arad. Spunea că este Iacob Wierth, născut în anul 1896 în comuna Sântana, fost soldat în regimentul 61 infanterie

austro-ungar din Timișoara, din batalionul căpitanului Rudolf Stokamer, că a luptat pe frontul rus în regiunea Cernăuților, a căzut prizonier la 4 iunie 1916 ...

Restul – o poveste fantastică, incredibilă, și totuși: venea din Borneo.

Povestea sclavilor din Borneo

„După luni de zile petrecute în diferite lagăre rusești de prizonieri, am ajuns în lagărul Topolick, în gubernia Omsk, unde am stat doi ani și trei luni, lucrând la mine de cărbuni. La 7 septembrie 1918 toți prizonierii găsiți la Topolick au fost capturați de trupe japoneze și transportați în Manciuria, în fortăreața Kul-Port, de unde, după opt-nouă zile, am fost transportați la litoral, în portul japonez Siena.

În portul Siena eram un număr de 20.000 de prizonieri austro-ungari. Îmbarcați pe patru vase de război japoneze, am plecat, am făcut o călătorie pe mare fără întrerupere timp de 22 de zile, după care au debarcat toate patru vasele pe insula Borneo.”

Pe insula Borneo

Insula Borneo, în care englezii și olandezii au mari posesiuni – căci insula are o întindere de 650 de mii de km pătrați, aproape de trei ori cât țara noastră, și numai 1.750.000 de locuitori bărbați – există un arsenal monstru, care, dacă nu ne înșelăm, a aparținut unor societăți germane și a fost cumpărat de statul japonez. În jurul lui, un adevărat oraș a luat naștere. Acolo au fost debarcați bieții prizonieri și, ani după ani, acolo au stat.

Viața sclavilor

Să lăsăm iarăși pe Iacob Wierth să povestească viața prizonierilor din arsenalul borneez:

„Muncile ce le-am făcut în lagăr au fost lucrări în arsenalul de pe insula Borneo, numit fabrica «Sto», o clădire de lungime de doi kilometri, cu nouă etaje. În acest arsenal s-au construit vase de război, submarine, aero- și hidroplane, nave comerciale și s-au turnat tunuri.

Eu am lucrat ca lucrător nespecializat într-un șantier, anume bucăți care se montau la vasele de război și vapoare. În arsenalul acesta am lucrat timp de aproape nouă ani. Pentru munca prestată nu am primit nicicând nici un ban, însă am avut, în schimb, hrană foarte bună: orez și carne în abundență, pâine însă foarte puțină. Cartiruirea era în barăci igienice. Aveam băi săptămânal, joia, toți prizonierii. Duminicile erau libere și din când în când eram conduși în unități, pe plutoane, în biserici de ritul evanghelic, la biserica creștină din acea localitate.

Tratamentul nostru a fost uman, nu am fost bătuți nicicând.

Din cei 22.700 de prizonieri austro-ungari au murit în acest timp aproximativ 4.000 de oameni. Actualmente se găsesc pe insulă 17–18.000 de prizonieri fără nici o legătură cu patria lor și fără să poată să primească vreo corespondență din țara lor, deși li s-au admis să facă scrisori. Acestea nu se expediau nicicând la destinație. Adresa noastră era: Borneo-Java, Arsenal no. 2270.”

Fuga din insulă

Sclavajul modern, științific – ce împiedică moartea liberatoare, prelungind o existență blestemată – n-ar fi avut sfârșit și anii s-ar fi scurs după ani, cu zecile, până ce legea firii ar fi curmat firul vieții nenorociților sclavi îmbătrâniți.

Iacob Wierth și alți doisprezece au avut însă noroc. Și iată cum au părăsit Borneo.

„La data de 17 septembrie 1926, am fost imbarcați pe vasul japonez comercial *Cocilia*, unde am fost destinați pentru serviciul de hamali. Prima stație de oprire, unde am stat două zile, a fost portul Marco din **arkenstan [lipsește primele două litere – n.n.]. De aici am urmat cursa fără întrerupere până în orașul Cristiania, capitala Suediei.

Ajungând în Europa, fără ca să știm acest lucru însă, am fost informați de un om bun. Noi, treisprezece prizonieri, am fugit în a doua noapte de pe bord, de unde am venit pe jos, trecând prin Olanda, Germania, Cehoslovacia, Viena, Iugoslavia. Eu am sosit după opt luni de marș, cu mici întreruperi, când am lucrat una sau alta pentru câștigul pâinii, intrând în țară la 3 aprilie 1927, în comuna de frontieră Jimbolia, unde am fost primit de autorități și transportat la cercul de recrutare Arad.

Dintre cei treisprezece prizonieri fugiți, au fost nouă din Croația, trei din Stiria și eu din România.”

Aici povestea lui Iacob Wierth se sfârșește. E tragică povestea fantastică a lui Iacob Wierth. Un nebun?

Iacob Wierth, povestitorul simplu al acestor aventuri extraordinare, nu poate fi, nu e nebun – nici banal, nici genial: e un om care povestește fără bucuria de-a fi scăpat, fără revolta de-a re trăi ceea ce a văzut, a făcut, a simțit, a pățit. Ceea ce alții, mii, pătesc acolo, departe, departe.

E datoria altora, a noastră, a guvernului prieten al statului aliat japonez, a Societății Națiunilor, poate, să ceară să cerceteze, să se caute, să se știe tot adevărul în această puțin banală dispariție a prizonierilor de război din Rusia.

Nu am știut de ei noi, de sclavii români din Borneo. I-a uitat poate și guvernul japonez. Dar acum, când se știe de existența nenorocită a acestor mii și mii de oameni, acolo, la capătul lumii, e o crimă să fie lăsați pradă disperării și morții, aruncați de soartă într-o lume și pe un pământ pe care neam de neam de român nu ar fi voit să trăiască. Nu trebuie lăsați să-și sfârșesc zilele în sclavie.

Titu Devechi

THE WAR, BORNEO AND THE TRANSYLVANIANS. NEW DATA ON ROMANIAN TRAVELERS TO THE FAR EAST

Abstract

The article brings some new surprising data on those Romanians who, in a variety of ways, travelled to South and South-East Asia. The facts refer to the fate of Transylvanian soldiers and officers from the Austro-Hungarian army captured by the Russians during the First World War and interned in Siberia. Those who fell into the hands of the advancing Japanese army were transferred to the islands of the Malaysian archipelago and used as slave workers in industrial plants. An estimate number of 22,700 prisoners from Austria-Hungary were employed in such Japanese plants in Borneo and Java. At the end of 1926 approximately 17–18,000 were still alive. The information was collected by an editor of the Bucharest newspaper “Cuvântul” from escaped prisoners who returned home in 1927.

The case is contrasted with earlier travellers to the Malaysian archipelago and compared with the fate of Romanians from Bessarabia who fought in the Tsarist army during the Russian-Japanese war of 1904–1905.

The title ironically mimics that of a famous movie trilogy (produced in Romania between 1978 and 1981), which depicted the adventures and misadventures of a group of Transylvanians on the American soil, at the end of the 19th century.

TANGENȚE ȘI CONFLUENȚE FRANCO-ROMÂNE DE LA CRUCIADE LA EPOCA REGELUI SOARE ȘI UMANISMUL ROMÂNESC (I)

NICOLAE LIU

Cele mai vechi contacte franco-române atestate documentar aparțin epocii cruciadelor. Aceste „gesta Dei per Francos”¹, cu preponderență participare franceză – pentru care drumul spre eliberarea „Locurilor sfinte” a trecut multă vreme, începând cu faza populară din anul 1096, prin Peninsula Balcanică și care vor înlocui la un moment dat (1204) Imperiul Bizantin de la Constantinopol printr-unul apusean, „latin” sau „franc” –, au implicat și contactarea populației romanice din sudul Dunării până în Vlahia Mare (Tesalia), din punct de vedere militar, socio-economic sau politic, dar implicit și spiritual. E drept că aceste contactări repetate s-au soldat nu o dată cu fenomene de respingere. Cel mai puternic și cunoscut este neîndoielnic războiul intermitent dintre noul stat vlaho-bulgar de la Târnovo² – continuator într-un fel al tradiției împăraților romani de origine tracă, precum și al țaratului bulgar desființat de basileul Vasile al II-lea Bulgaroctonul – și formațiile feudale de tip occidental înființate de participanții la cruciada a IV-a pe teritoriul Imperiului Bizantin. Conflictul declanșat de orgoliul disprețuitor al primului împărat „latin”, contele Balduin de Flandra, vasal al regelui Franței, s-a soldat cu înfrângerea și moartea sa în captivitate (1207).

Totuși, din epoca primelor cruciade n-au lipsit nici unele tentative de înțelegere pacifică sau cunoaștere reciprocă între vlahii sau românii sud-dunăreni și noii veniți.

Astfel participanții la faza franceză din timpul cruciadei a II-a, condusă de regele Ludovic al VII-lea (1147), trecând prin „pădurea bulgarilor” și teritoriul păstorilor vlahi până în Tesalia, deși au trebuit să facă față și unor bande rătăcitoare,

¹ Dacă N. Iorga a fost atras în opera sa de studiul cruciadelor târzii (secolele XV–XVI), istoricii români mai noi nu au neglijat nici cruciadele clasice. Menționăm astfel *Cursul de istorie universală. Cruciadele (sec. XI–XIII)*, Cluj, 1948, de Francisc Pall și cartea Florentinei Căzan, *Cruciadele: Momente de confluență între două civilizații și culturi*, București, 1990, partea I.

² Despre semnificația românească a întemeierii statului Asăneștilor, devenit cu timpul cel de-al II-lea imperiu bulgar, cf. A.D. Xenopol, *L'Empire valacho-bulgare*, în „Revue historique”, Paris, t. XXVII, 1891, p. 277–308; N. Bănescu, *O problemă de istorie medievală: crearea și caracterul statului Asăneștilor (1185)*, în „Academia română, Memoriile secțiunii istorice”, s. III, t. XXV, 1943, p. 543–590; Nicolae Șerban Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, în „Revista de istorie”, XXXIV, 1981, p. 1297–1312.

s-au bucurat în general de o primire binevoitoare din partea autohtonilor, care le-au pus la dispoziție și călăuzele necesare continuării drumului spre Constantinopol³.

Iar dacă Geoffroi de Villehardouin, unul dintre autorii și beneficiarii deturnării constantinopolitane a cruciadei a IV-a, vorbește în cronica sa dedicată momentului istoric, considerată primul eveniment al prozei istorice în limba franceză, de „Blaques” sau de „Johennice le Blac”, nu numai de „Johannis le roi de Blaquie” sau „le roi de Blaquie et de Bogrie” (regele Vlahiei și Bulgariei)⁴, este fiindcă el și-i reprezenta pe românii balcanici cu care venise în contact direct sub înțreit aspect: geografic, etnografic și politic.

În plus, dincolo de firescul impact spiritual dintre autohtoni și cavalerii Apusului, mărturiile timpului nu uită să semnaleze un anume fond comun de cultură. Astfel, cronicarul francez Robert de Clari relatează în stilul său naiv și colorat despre dialogul purtat de trimisul cruciat Pierre de Bracheux și regele Ioniță cel Frumos (Caloian) cu privire la oportunitatea prezenței francilor în această parte a continentului. Justificarea ei prin invocarea dreptului strămoșesc, ca descendenți din Troia, a fost respinsă de „les haus hommes de Blakie”, printr-o replică atestând înțelepciunea, dar și cunoașterea legendei homerice. Ceea ce răspunde indirect, cum s-a mai observat, și aserțiunilor tendențioase privind înapoierea românilor sud-dunăreni. „Ei se arată din punct de vedere militar, politic și cultural pe aceeași treaptă cu cele mai multe popoare din acea vreme a Europei feudale.”⁵

În sfârșit, aceleași împrejurări ocazionalizează cea mai veche autodefinire cunoscută privind conștiința romanității la români. Ea apare în corespondența, câtă s-a păstrat, dintre papa Inocențiu al III-lea, inițiatorul cruciadei a IV-a, și regele Ioniță cel Frumos (Caloian), viitorul învingător al lui Balduin de Flandra, sau Vasile, mitropolitul de Târnovo. Cu formula „te, qui ex nobili Romanorum prosapia diceris descendisse” („pe tine, despre care se spune că ai descins din nobila stirpe a romanilor”) i se adresează înaltul pontif suveranului balcanic, la 27 noiembrie 1202, în favoarea trecerii sale sub obediența „Bisericii romane”⁶.

Ideea romanității românilor și constatarea prezenței acesteia în conștiința lor au reprezentat un argument de bază nu numai în vederea temporarei conversiuni a „vlahului” Ioniță și a supușilor săi. Ele pot fi regăsite de-a lungul vremii pe măsură ce se activează opera de prozelitism catolic printre români și în nordul Dunării.

Din aceeași epocă medievală timpurie de ofensivă misionară a papalității în Răsăritul Europei, ofensivă cu două principale arme: cuvântul și spada, în numele a două finalități spirituale: restabilirea unității bisericii creștine dintre „greci” și „latini”, adică între ortodocși și catolici sau convertirea ereticilor și necredincioșilor

³ N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Jassy, 1917, p. 19.

⁴ Geoffroi de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople*, ed. N. de Wally, Paris, 1874, p. 117, 164, 209.

⁵ Gh.I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 77.

⁶ *Acta Innocentii P.P. II (1198–1216)*, Roma, 1944, p. 218.

la dreapta credință, dar urmărind în fond extinderea autorității pontificale romane și crearea de noi disponibilități politice și economice pentru Apusul feudal dependent de „Scaunul apostolic”, datează și atestarea documentară a prezenței culturale franceze pe teritoriul României de azi, domeniu în care multă vreme instituțiile monastice dețin o însemnătate particulară.

S-a remarcat, de pildă, după ocuparea Transilvaniei de către noul „regat apostolic” maghiar prin înfrângerea formațiunilor prestatale îndeosebi românești, rolul ordinelor premonstratens și cistercian în întemeierea la Dealul Orășii (jud. Bihor) și Igrăș (jud. Timiș) a unor abații depinzând direct de centrele conventuale de la Prémontré și Pontigny⁷. Aceste centre catolice din Franța le puneau la dispoziție și codicele manuscrise model pentru a fi copiate în scriptorii. Scopul operațiunii era în primul rând uniformizarea liturgică și în general asigurarea funcționării practicilor de cult. Alte finalități erau înzestrarea claustrilor „filiale” întemeiate la rândul lor de abațiile amintite sau constituirea de biblioteci proprii, capabile să servească funcției instructiv-educative interne, dar și propagandei externe prin lărgirea ariei cunoștințelor teologice și nu numai. Dacă ordinul premonstratens, care prin abazia din Dealul Orășii izbutise să-și extindă activitatea înființând 14 mănăstiri, era mai conservator și exclusivist în această din urmă privință, la abazia din Igrăș a ordinului cistercian ființau în prima jumătate a secolului al XIII-lea un scriptoriu și o bibliotecă din care, alături de cărți de ritual, lucrări ale părinților bisericii și alte manuscrise teologice, nu lipseau valori ale clasicismului latin. Nu a fost neglijată nici înzestrarea din acest punct de vedere a noii mănăstiri filiale din părțile Sibiului. S-a identificat astfel prezența unor scrieri de orientare filozofică și morală, amintind de opera lui Seneca (*De beneficiis*; *De clementia*; *De remediis fortuitorum*), a lui Cicero (*De finibus bonorum et malorum*), de unele lucrări istorice (*De vita caesarum duodecim* de Suetonius) sau de opere privind arta oratorică (*De institutione oratoria* de Quintilian)⁸.

Pe lângă prozelitismul misionar și propaganda în favoarea statului feudal maghiar, a legalității „apostolice” și pe lângă îndeletniciri de cult, economice sau organizatorice, ordinele monahale catolice din Transilvania și Ungaria își aveau proprii lor specialiști sau artizani în domeniul artelor plastice. Programul lor arhitectural impunea, pe lângă clădiri de lemn, multiplicarea construcțiilor durabile în piatră, mai ales după incendiile pustiitoare ale mării invazii mongole din 1241–1242. Aceasta i-a inspirat canonicului orădean Rogerius al său *Carmen miserabile*, din care aflăm despre asediul și devastarea mănăstirii cisterciene de la Igrăș sau distrugerea totală a orașului de reședință episcopală Alba Iulia.

⁷ Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 18–20. O prezentare generală a *Ordinului Cistercian în Transilvania medievală* a apărut recent sub semnăturile lui Ștefan și Veronica Turcuș, București, 2003.

⁸ Lista cărților aduse de la Pontigny pentru cele două mănăstiri a fost reconstituită de Radu Constantinescu și Emil Lazea, *O bibliotecă monastică din Transilvania de la 1200*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXX, 1969, nr. 6, p. 1145–1153.

Invazia apare amintită și în cronica rimată a francezului Philippe Musket, scrisă la mijlocul veacului și tratând istoria francilor de la legendara răpire de către Paris a frumoasei Elena și războiul Troiei. Cronica includea cele mai vechi consemnări cunoscute despre români din poezia franceză. Se menționa între altele înfrângerea tătarilor într-o trecătoare la întoarcere: „Que li rois de la tiere as Blas/Les o[n]t descomfis a un pas.” Locul victoriei a rămas incert, iar autorul ei din țara românilor neidentificat⁹.

S-a presupus implicarea unui cunoscut „meșter” cistercian, Villard de Honnecourt, în inițierea planurilor impunătoare catedrale catolice din Alba Iulia, construită în stil romanico-bizantin pe locul celei anterioare (1247–1291). S-a emis și opinia contrară care neagă orice participare a arhitectului francez la vreo construcție transilvană¹⁰. Se recunoaște însă că planul în sistem legat al catedralei catolice din Alba Iulia e „principal înrudit” cu acela al amplei bazei din Cârța (jud. Sibiu), începută la mijlocul veacului pentru „metohul” de pe Valea Oltului al abației cisterciene din Banat, și că în carnetul de schițe și însemnări al lui Villard apare procedeul transformării sculpturale a pletelor și bărbii în forme decorative vegetale, întâlnit ulterior în plastica altor construcții cisterciene din Ardeal. Cert este că atât ca plan, cât și ca structură, biserica din Cârța reprezintă „cel mai vechi monument al goticului burgund din Transilvania și aceluiași șantier cistercian îi revine totodată meritul de a fi introdus primele forme ale stilului gotic matur”¹¹. Existența unor asemenea împrumuturi arhitectonice franceze poate fi urmărită din al treilea pătrar al secolului al XII-lea și la alte construcții ecleziastice, din Țara Bârsei până în regiunea nordică a Someșului.

O prezență notabilă în activitatea clerului regular catolic din spațiul românesc au reprezentat-o din secolul al XII-lea noile ordine de călugări predicatori și „cerșetori”, dominicani și franciscani, cu legături importante în Franța și Italia. Ele sprijină succesiv sau concomitent noua ofensivă „pașnică” de prozelitism, soldată cu organizarea temporară a unor episcopii catolice dincoace de Carpați și misiunile politice din partea regalității ungare sau polone în epoca de formare și afirmare a statelor feudale române, Țara Românească și Moldova. De altfel, călătoria se înscria prin însăși structura celor două ordine, alături de contactarea omului simplu, ca mijloc necesar de cunoaștere și propagandă. Iar prețuirea acordată ridicărilor de biserici, formării de școli și biblioteci, precum și unor studii mai înalte la instituții

⁹ Versurile 30261–30262. Anterior cronica rimată franceză consemnase o pretinsă înrudire între regele Andrei al Ungariei și Ioniță, domnul vlahilor și cumanilor prin luarea în căsătorie a două surori, fiicele unui nobil franc participant la cruciadă (versurile 23004–23008), dar amintise și de luptele „latinilor” cu vlahii (versurile 29950–29956). G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. III *Românii în poezia medievală*, Iași, 1924, p. 27 și urm.

¹⁰ Pentru contribuția arhitectului francez, v. Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 84. Împotriva implicării sale, cf. Virgil Vătășanu, *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 135.

¹¹ *Ibidem*, p. 132.

academice din Apus au contribuit la stimularea apropierei de cultura și arta occidentală, mai ales în Transilvania.

Dacă din rândul clericilor și feudalilor români nu vor fi lipsit cunoscătorii de limbă latină, nu ar fi fost imposibilă prezența unor tineri prozeiți români, așa cum s-a presupus¹², în școli bisericești, în mănăstirile catolice (ca aceea de la Cenad) sau în cele cisterciene de la Igrăș și Cârța, întemeiate în regiuni românești. Unii misionari franciscani și dominicani fac eforturi ca la rândul lor să învețe limba română. O demonstrează și scrisoarea papei de la Avignon Grigore al XI-lea, din 13 octombrie 1374, care motiva recomandarea profesorului minorit dalmatin Antonio de Spoleto („ordinis fratrum Minorum professor”) ca episcop al Milcoviei pentru opera de convertire desfășurată anterior printre „Wlachi” și prin cunoașterea limbii acestora („qui linguam dicte nationis scire asseritur”)¹³. El ar fi predicat și deci predat chiar în această limbă, desigur atât de apropiată de cea italiană, utilizând predilect sistemul de educare orală, cel mai popular și eficient la acea vreme.

Sfârșitul dramatic și în fond fără rezultat al ultimei cruciade clasice, cea de a VIII-a, condusă de regele Franței Ludovic al IX-lea cel Sfânt, apoi desființarea de către „necredincioși” a ultimelor formațiuni statale „france” din Orientul Mijlociu (1291), pe de o parte, activizarea conflictelor de putere în Occident, culminând cu izbucnirea Războiului de 100 de ani (1337), precum și continua slăbire a puterii papale având ca rezultată „marea schismă” temporară dintre Roma și Avignon, pe de altă parte, au istovit în bună măsură zelul pentru asemenea expediții militare internaționale. Dar ideea nu va dispărea multă vreme. Expansiunea otomană în Europa a readus-o în actualitate sub forma unor ligi și cruciade târzii.

Cea mai reprezentativă dintre aceste campanii militare a fost neîndoienic cea organizată la cererea regelui Ungariei Sigismund de Luxemburg, soldată cu răsunătoarea înfrângere de la Nicopole (1396). Vina principală a revenit, ca și la Crécy, imprudenței orgolioase și însetate de glorie a cavalerilor francezi sau – cum observa cel mai consecvent predicator de cruciadă al vremii, fostul cancelar al regelui francez al Ciprului, Philippe de Mézières – celor ademeniți de fiicele lui Lucifer: „orgueil, convoitise et luxure”. Lipsa de disciplină și „pedeapsa divină” pentru aventurierii gloriei deșarte au dus la ruină puternica armată creștină, sub conducerea regelui Ungariei, „qui est si proche de ta noble lignie”, sublinia fostul mentor al tânărului pe atunci rege al Franței Carol al VI-lea, cerându-i să răzbune sângeroasa injurie adusă creștinătății cu un an mai înainte. Dar tot el opina, în aceeași *Épître lamentable et consolatrice*, prin prisma deformată a mentalității de cruciadă occidentală, că rezultatul ar fi fost poate altul și ordinea armatei creștine superioară dacă s-ar fi evitat alianța cu „schismaticii” Valahiei, Serbiei, Bosniei și Bulgariei, prea obișnuiți din cele cunoscute cu supunerea față de tirania

¹² Ștefan Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X–XVI)*, București, 1971, p. 38–43.

¹³ *Acta Gregorii P.P. XI (1370–1378)*, Roma, 1976, p. 224.

necredincioșilor¹⁴. Opinie evident falsă, dacă ne gândim că în fruntea participanților români de la Nicopole s-a aflat Mircea cel Bătrân, învingătorul de la Rovine (1394). De altfel, în general, Mézières n-a apreciat direcția cruciadei spre „les montagnes, les terres inhabitables et les déserts de Servie et de la double Allaquie”¹⁵. Acest lucru este atestat și de o altă lucrare a sa, *Chevalerie de la Passion de Jésus Christ*, redactată chiar în 1396, pentru a argumenta înființarea unui nou ordin cavaleresc având ca obiectiv „eliberarea Locurilor Sfinte” și retragerea lui Baiazid în Asia prin lovirea „capului șarpelui” în Egipt.

Nicolae Iorga, căruia știința istorică și literară îi datorează studiul monografic fundamental asupra vieții și operei acestui neobosit pelerin luptător și propagator de cruciadă, sfetnic regal și scriitor, apreciat drept „una din cele mai frumoase figuri” ale secolului său, a descifrat în denumirea ciudată dată Valahiei de Mézières dovada cunoașterii existenței celor două principate înrudite, valah și moldav, iar sub numele de Alexandru de „Balgeat”, forma coruptă a numelui lui Alexandru Basarab, demn continuator al luptei tatălui său Basarab I¹⁶, descoperire evident prețioasă și interpretare ingenioasă ca de atâtea ori în opera marelui savant. Ea se baza pe confruntarea cu alte surse care dădeau Moldovei numele de Valahia sau Valahia Mică.

Două decenii mai târziu însă, în ultima sinteză asupra *Istoriei românilor*, Nicolae Iorga va oferi o explicație substanțial modificată, în funcție de rezultatele tentativei de a fixa data și locul probabil în care nobilul picard își va fi însușit cunoștințele despre realitățile românești – Italia anului 1345. În opinia sa, acesta era anul unor posibile contacte ale tânărului Mézières, care se perfecționa în meseria armelor, cu „vitejii” (*milites*), acea „cavalleria rusticana”, cum o numește Iorga, recrutată dintre românii din Transilvania și exilații din Țara Românească, cu ocazia campaniei pentru întronarea ca rege la Neapole a lui Andrei, fratele mai mic al lui Ludovic de Anjou, regele Ungariei, campanie încheiată prin tragicul sfârșit al pretendentului. Firește, în asemenea condiții, istoricul român se ferește să mai amintească o Moldovă încă inexistentă ca stat pentru a explica cunoașterea rolului „celor două Valahii” de către Philippe de Mézières. El evoca în schimb separarea voievodatului de la Argeș de regatul ungar, pe fundalul existenței aceleiași lumi de „cavaleri” români pe ambii versanți ai Carpaților¹⁷. De altfel, pe acești „transilvanici” și „ultra-alpini” îi elogia, se pare în același an 1345, împreună cu cei din sud-vestul Dunării, o scrisoare a papei din Avignon către același rege al Ungariei, numindu-i „olahi romani” și menționând împreună cu alții pe Alexandru

¹⁴ N. Iorga, *Philippe de Mézières (1327–1405) et la croisade au XIVe siècle*, Paris, 1896, p. 500 și urm.

¹⁵ *Ibidem*, p. 490.

¹⁶ N. Iorga, *Histoire des relations*, p. 24 și urm. Se pare că prima lectură a numelui dat Valahiei de către Mézières a fost incertă fiind înlocuită cu „double Abblaque”. Istoricul adaugă că mențiunea apăruse și într-o lucrare mai veche a fostului cancelar al regatului francez al Ciprului, *Le songe du vieux pèlerin*.

¹⁷ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. III *Les fondateurs d'État*, Bucarest, 1937, p. 227 și urm. Se păstrează lectura „Deux Ablaquies” (cu un singur „b” însă).

Basarab¹⁸. S-ar putea adăuga și alte ipoteze sau explicații privind cunoștințele despre români ale omului de litere francez. N-ar fi exclus ca această informație să fi aparținut chiar epocii în care „bătrânul pelerin” își scria opera retras în abația celestinilor din Paris și se pregătea expediția cruciată de la Nicopole.

Câțiva ani mai târziu, prin 1403–1404, cu puțin timp înaintea morții lui Philippe de Mézières, se afla la Curtea Franței misionarul dominican Ioan, arhiepiscop de Sultanieh (Asia Mică), care, făcând legătura diplomatică între Timurlenk și Occidentul creștin în vederea unei coaliții antiotomane, făcea referire în lucrarea sa geografică *Libellus de notitia orbis* atât la români, cu limba lor aproape romană, cât și la marea țară „Volaquia”, împărțită în „maior” și „minor”, singura pe care turcii nu au putut să o subjuge la Dunărea de Jos. Denumirea relua ideea de „dubla Valahie”, în ce privește Țara Românească și Moldova. Ceea ce demonstrează popularitatea sa în epocă, alimentată și de papalitate. Era remarcată și masiva prezență în sudul Dunării a populației romanice (aromânii) confundată cu bulgarii ca făcând parte din țăratul acestora. Nu era uitată nici convertirea la catolicism a doamnei Margareta, mama voievodului Petru I Mușat al Moldovei, decedat cu un deceniu în urmă¹⁹, convertire rămasă izolată, nerezistând tradiției confesionale ortodoxe de esență constantinopolitană (Noua Romă, Bizanț, Țarigrad). Ceea ce nu înseamnă că nu au existat opinii pentru depășirea schismei la nivel înalt. O dovedește și participarea unui învățat reprezentant al Moldovei la Sinodul de la Florența (1439) sau cum îl numește cronicarul Grigore Ureche „Săborul mare de la Florenția” pentru ca „să poată împreuna Biserica Răsăritului și cu cea a Apusului” deși în urma eșecului „mai mare vrajbă și zarvă și despărțire s-au făcut”²⁰. Sfârșitul Imperiului Bizantin nu s-a lăsat însă așteptat (1453). Dar noua dominație politico-militară a Semilunii n-a putut distruge Biserica creștină a Răsăritului, mulțumindu-se cu diminuarea, subordonarea și încurajarea izolării ei.

Prima jumătate a secolului al XV-lea ne-a lăsat relatările a doi călători laici francezi, ambii cavaleri în serviciul ducelui de Burgundia, unul cu misiune diplomatică în trecere prin Moldova, celălalt conducând o expediție cruciată pe Dunăre.

Dacă Guillebert de Lannoy nu s-a arătat interesat de prezentarea locurilor străbătute din „Walachie la petite” și „la Moldavie” stăpânite de același „wiwoude” sau „seigneur” (de data aceasta dintr-o țară se făceau două, confuzie provocată probabil de denumirea polonă), dacă solul lui Henric al V-lea, regele Angliei și regentul Franței, bine primit de Alexandru cel Bun, se mulțumește să noteze „des grans déserts”, ca și în Lituania sau în mare parte din Polonia, înțelegând de fapt prin

¹⁸ *Acta Clementis P.P. VI (1342–1352)*, Roma, 1960, p. 100 și urm. „Olahi” de la „valah” (olah) în limba maghiară, „romani”, probabil de confesiune catolică.

¹⁹ *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 38–40; Șerban Papacostea, *Un călător în țările române la începutul veacului al XV-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVIII, 1965, nr. 1, p. 171–174.

²⁰ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1958, p. 72 și urm.

aceasta și lipsa de așezări demne de semnalat pe drumul spre Cetatea Albă, despre care aflăm că era locuită de genovezi, români și armeni la 1421²¹, în schimb relatarea expediției din 1445 a flotei burgunde conduse de Walerand de Wavrin, inclusă în cronica unchiului său Jehan de Wavrin, oferă date prețioase despre ambele maluri ale Dunării²². Menită în fond să atenueze urmările catastrofalei înfrângerii din anul precedent de la Varna și să restabilească echilibrul în regiunea nordică de contact european cu turcii, expediția, care avea în frunte și un legat papal, lua prea târziu contact cu Iancu de Hunedoara, campionul cruciadei antiotomane, încheindu-se cu rezultate modeste, între care restituirea cetății Giurgiu Țării Românești. Dar această mini-cruciadă a prilejuit nu numai reconsiderarea unor raporturi de campanie româno-franceze din 1396, recunoașterea sprijinului ostașilor români sau caracterizarea lui Vlad Dracul drept principe „moult famé de vaillance et de sagesse”, ci și consemnarea fugară a unor obiceiuri caracteristice, a unor așezări și construcții de apărare, a unor bogății ale solului și subsolului, între care exploatarea și comercializarea sării. Se afirma astfel că importante venituri aduse domniei de salinele săpate în stânca munților au permis lui Mircea cel Bătrân, după declarația fiului său, ampla construcție de piatră a cetății Giurgiu.

Înscrierea în aria bizantino-balcanică a ansamblului culturii aulice românești și faptul ca această orientare devine oficială în lupta pentru apărarea ființei de stat a Țării Românești și a Moldovei nu au împiedicat prezența înrâuririi occidentale la această continentală răscruce de vânturi. Ea s-a manifestat și prin apariția titlului de cavaler (*eques*, *Ritter*) în documentele vremii sau prin însușirea uneori în rândurile clasei conducătoare a vestimentației specifice și a educației cavaleresti.

S-au remarcat analogii cu costumul de cavaler apusean la portretul ctitorului purtând diadema cu flori de crin și implorând la picioarele Judecătorului suprem din „Deisis”, așezat între Maica Domnului și Sf. Nicolae, portret din pronaosul bisericii domnești de la Curtea de Argeș, reprezentându-l probabil pe Nicolae Alexandru Basarab, dar și la resturile vestimentare ale voievodului din mormântul zis al ctitorului aflat în naosul aceleiași construcții din veacul al XIV-lea (probabil Radu I sau Vladislav I, mai cunoscut ca Vlaicu Vodă) sau la îmbrăcămintea lui Mircea cel Bătrân și a fiului său Mihail din portretele ctitoricești de la Mănăstirea Cozia. S-a propus chiar identificarea tunicilor purtate de cei amintiți cu așa-numita „robe courte”, foarte la modă în Franța după 1340, datorită regelui Carol al VI-lea de Valois²³, cel de la care Philippe de Mézières așteptase zadarnic un act de cruciadă. Răspândită în întreaga Europă Centrală într-o epocă de influență franco-italiană și franco-germană, datorită prezenței dinastiilor de Anjou și Luxemburg pe tronul Ungariei, Poloniei sau Cehiei, această adaptare civilă a costumului militar cavaleresc a pătruns probabil în Țara Românească mai ales datorită relațiilor politice cu regatul

²¹ *Călători străini*, vol. I, p. 49–51.

²² *Ibidem*, p. 81–122.

²³ C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române*, București, 1970, p. 86.

ungar, deși nu trebuie omisă nici influența occidentală prin filieră balcanică²⁴, chiar dacă această direcție promovează dominația bizantino-slavă.

De altfel, spre finele secolului al XIII-lea era atestat documentar la gurile Dunării comerțul genovez cu mărfuri franceze, aduse din Constantinopol. Iar din privilegiul acordat la 25 august 1413 de Mircea cel Bătrân negustorilor brașoveni care străbăteau drumul până la Brăila nu lipseau postavurile de Ypres sau franceze („ypriensi vel gallici”) ²⁵.

În sfârșit, armurile și prețioasele obiecte de podoabă din mormintele de la Curtea de Argeș, între care aplice artistice cu cavaleri și flori de crin amintind regalitatea de origine franceză, brățări, cercei și inele italiene, precum și o somptuoasă pafta de aur sub formă de castel medieval, la care s-au recunoscut elemente germanice, mitice, galante sau de fabricație, confirmă o orientare occidentală eclectică.

Dacă bogatele descoperiri de la Argeș din epoca interbelică au avut darul să schimbe concepția istoricilor despre viața de curte a țărilor române, N. Iorga, principalul susținător al caracterului ei țărănesc, recunoscând cum am mai arătat și existența unei vieți cavaleresti de nivel occidental, ultimele cercetări au atras atenția și asupra cultivării idealului cavaleresc. Ceea ce presupunea, desigur, o educație corespunzătoare, militară, dar și spirituală. Cu alte cuvinte, alături de exercițiile de călărie și de mânăuire a armelor, se vor fi înscris educația morală, implicând cunoștințe religioase, o instrucție și cultură generală în funcție de rang, loc și timp²⁶.

Dar problema ariei de răspândire, a modalităților de manifestare și influență a acestui tip de educație și mentalitate la români, a raporturilor occidentale și a trăsăturilor specifice rămâne deschisă.

Cert este că în secolele XII–XV s-au conturat primele căi semnificative de contact româno-franceze, religioase și laice, cu finalitate economică, politică sau culturală, chiar dacă aceste contacte nu au fost întotdeauna favorabile imaginii reciproce și au avut cel mai adesea un caracter conjunctural sau mediat.

TANGENCES ET CONFLUENCES FRANCO-ROUMAINES DEPUIS LES CROISADES JUSQU'À L'ÉPOQUE DU ROI SOLEIL ET DE L'HUMANISME ROUMAIN (I)

Résumé

Partant du fait que l'histoire de la connaissance de l'autre du point de vue politique et culturel a été peu étudiée en ensemble en ce qui concerne les relations

²⁴ Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (sec. X–XIV)*, București, 1974, p. 321 și urm.

²⁵ E. Hurmuzaki, *Documentele privitoare la istoria românilor*, vol. XV/I, ed. N. Iorga, București, 1911, p. 9.

²⁶ Ștefan Bârsănescu, *Pagini nescrise*, p. 105–111.

franco-roumaines avant le Siècle des Lumières, l'auteur élabore une étude dédiée spécialement à ces aspects dans leur connexion pendant cette longue durée. Son projet est de mettre en évidence les efforts positifs, sans négliger les moments d'impact.

Si pendant les croisades classiques les contacts entre les Francs et les Roumains au sud du Danube ont eu des résultats plutôt négatifs, on conserve aussi la mémoire des aspects d'accommodation et d'intérêt pour l'autre même du point de vue culturel, comme dans les chroniques et la poésie française de l'époque. Celles-ci ont pu prendre des traits de collaboration entre les Français et les Roumains au nord du Danube après la formation des principautés «valaques» dans l'ancienne Dacie, pendant les croisades tardives contre l'expansion ottomane en Europe.

Trois directions principales se précisent pendant le Moyen Âge dans les rapports franco-roumains: 1) La première est dérivée des fins de prosélytisme religieux ou de la nécessité de la défense de l'Europe chrétienne; 2) La deuxième est due aux contacts laïques et à la curiosité des voyageurs; 3) La troisième correspond aux intérêts de la conjoncture politique et diplomatique, activités souvent liées entre elles.

URBANISM ȘI SOCIETATE – IERARHII ȘI STATUT

MAHALAUA, INDICATOR AL URBANITĂȚII

SIMION CÂLȚIA

Diferența dintre oraș și sat, dintre lumea urbană și cea rurală nu este importantă doar pentru istoricii orașelor. În foarte multe domenii (istorie socială, economică, administrativă, culturală etc.) satul și orașul creează realități diferite. De la fondul construit la comportamente și mentalități, nenumărate diferențe fac ca istoricul, chiar dacă nu este interesat de problematica urbană sau rurală prin excelență, să trebuiască să separe informațiile în funcție de statutul urban sau rural al societății care le-a generat. Ori, dacă enunțurile de mai sus sunt acceptate de toți istoricii, a separa orașul de sat este o operație mult mai complicată și care nu are încă criterii și metode unanim acceptate nici în istoriografia occidentală. Lucrurile sunt chiar mai complicate în istoriografia română, unde, cel puțin pentru secolele XVII–XVIII, însăși existența orașului a fost pusă la îndoială¹.

În articolul de față propunem un criteriu de separare a orașelor de sate care să fie accesibil și cercetătorului neinteresat de problema urbană, dar care, în cercetarea sa, este nevoit să afle care dintre localități sunt urbane și care rurale pentru a putea înțelege diferențele pe care aceste două tipuri de societate le impun problemei studiate. Acest criteriu trebuie să fie ușor de aplicat (să nu impună cercetări laborioase pentru fiecare localitate în parte) și să beneficieze, pe cât posibil, de o bună acoperire în surse.

Criteriul pe care îl propunem este prezența mahalalei, care înainte de mijlocul secolului al XIX-lea este un indicator clar al vieții urbane. Acolo unde acestea nu sunt menționate de surse, ea este relevată de existența bisericii parohiale, aflată în fiecare mahala. Criteriul este valabil pentru localitățile din Țara Românească și Moldova din secolele XVII–XVIII și de la începutul secolului al XIX-lea.

I. MAHALAUA – COMPONENTĂ A ORAȘULUI

În secolele XVII–XVIII, termenul de mahala (sau sinonimul său, enorie²) desemnează o parte a unui oraș care formează o comunitate aparte. Mahalaua nu

¹ Pentru o foarte scurtă discuție asupra diferitelor criterii utilizate de istoriografia română pentru a diferenția localitățile urbane de cele rurale din secolele XVII–XVIII v. Simion Câlția, *Fenomenul urban în Țara Românească și Moldova în secolele 16–18*, în „Studii și articole de istorie”, 2003, p. 61–78.

² Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ed. a II-a, București, 1979, p. 300.

este definită numai prin spațiul pe care îl ocupă în oraș³, ci mai ales prin relațiile sociale dintre membrii ei.

Mahalaua este o formă de structurare a comunității care permite rezolvarea acelor probleme care, în lumea satelor, sunt de competența obștii satești. Comunitatea urbană are, în secolele XVII–XVIII, un număr de probleme sociale identice cu cele din lumea rurală: cum stabilești dreptul de proprietate asupra unui teren în dispută, cum dovedești existența unei datorii ori a unei promisiuni de logodnă, cum identifici făptașul unei infracțiuni etc. Soluțiile sunt și ele asemănătoare, generate de natura comunitară și orală a vieții omenesci în epocă. Comunitatea urbană este însă prea mare numeric pentru a funcționa precum o obște satească și de aceea ea se separă în mai multe obști: mahalalele.

Mahalaua, și nu orașul în întregul său, furnizează martori pentru procese, hotărnicii etc. De exemplu în București, la 1775, pentru lămurirea statutului unui teren, sunt întrebați mahalagii, chiar dacă proprietarul are un zapis datând din 1741 care-i atestă dreptul de proprietate asupra terenului în discuție; ultimul cuvânt îl au mahalagii, ei sunt cei care confirmă dreptul de posesie al împrișinatului, specificând că și strămoșii lui au avut o construcție pe acel loc⁴. Atunci când este vorba de redactat un zapis, de făcut o hotărnicie, de confirmat o proprietate, de stabilit validitatea dreptului de preempțiune, chiar și de făcut o prețuire etc., martorii se recrutează dintre mahalagii⁵. În cazul proceselor legate de viața de familie, mahalagii sunt parte activă în toate etapele, de la descoperirea faptelor contrare pravilei și comportamentului de bun creștin și de bun soț până la susținerea părților cu mărturii în instanță⁶.

Comunitatea urbană în întregul său nu este niciodată consultată, mereu comunitatea mahalalei este cea la care se face apel și ea joacă același rol ca și obștea satească, uneori ca și „gura satului”. Mahalaua este depozitarul memoriei colective, al acelor cunoștințe indispensabile pentru funcționarea comunității pe termen lung într-o lume orală, în mare măsură lipsită de acte scrise (cum este lumea urbană românească în secolul al XVII-lea și în bună măsură și în secolul al XVIII-lea).

Într-o epocă în care a fi integrat în cel puțin un grup de solidaritate este echivalent cu a putea viețui, în orașele țărilor române unul din principalele tipuri de solidaritate este cel teritorial – mahalaua. Evident, el nu este singurul, dar, ca și în

³ Astăzi este dificil de reconstituit pe teren, dar era mult mai clar pentru oamenii epocii.

⁴ *Acte judiciare din Țara Românească 1775–1781*, București, 1973, doc. 375, p. 414.

⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, Iași, vol. IV (1726–1740), 2001, doc. 13, p. 8; doc. 40, p. 31; doc. 41, p. 31; doc. 50, p. 37; doc. 52, p. 38; doc. 67, p. 54, doc. 69, p. 55; doc. 97, p. 75 etc. *Acte judiciare din Țara Românească 1775–1781*, doc. 375, p. 414; doc. 324, p. 359; doc. 401, p. 443; doc. 411, p. 454; doc. 413, p. 457; doc. 620, p. 682; doc. 777, p. 827; George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, București, 1961, doc. 245, p. 336; doc. 246, p. 337 etc.

⁶ Constanța Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al 18-lea*, București, 2004, p. 83 și urm.

lumea satelor, a fi integrat doar în rețeaua solidarității familiale nu este suficient. Oamenii timpului, peste tot în lume, încearcă să se insereze în cât mai multe asemenea rețele de sprijin reciproc. Orașele românești cunosc și alte forme de solidaritate (breslele de exemplu), dar comunitatea mahalagiilor este cea mai cuprinzătoare și mai importantă. Cazul menționat de Constantin C. Giurescu, în care locuitorii unei enorii sunt amendați colectiv pentru crima înfăptuită de unul dintre ei, iar aceștia la rândul lor se despăgubesc tot în mod colectiv, vânzând ocina făptașului, este revelator. Se vede foarte clar că solidaritatea se limitează la nivelul enoriei (mahalalei), orașul ca ansamblu nefiind implicat⁷.

Toți cei ce locuiesc în mahala sunt mahalagii, inclusiv elitele orașului: într-un document ieșean din 1726 care menționează ca martori „mulți oameni buni, mahalagii și alți boieri cari să vor iscălii mai jos”, pe lângă rudele vânzătorului apar doi vornici de poartă⁸. În București mai multe mahalale poartă numele unor boieri importanți care locuiau în ele. Mahalaua de secol XVII–XVIII este construită strict teritorial, integrând populația care locuiește acolo fără a ține seama de diferențele sociale. Evident, în *interiorul* comunității mahalalei nu toți mahalagii au aceeași pondere, poziția socială face ca unii dintre ei să aibă un rol mai mare de jucat (și ca atare îi găsim mai des în acte). Important este însă că, juridic și social, ei se regăsesc în secolele XVII–XVIII în aceeași comunitate funcțională, sunt toți, „de la vlădică la opincă”, mahalagii.

II. MAHALAUA ÎN SENSUL DE ZONĂ REZIDENȚIALĂ

În secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea termenul de „mahala” este folosit și în mod generic, pentru a desemna *zona rezidențială* a unui oraș (zona cu case de locuit) și a o deosebi de *zona comercială* (unde sunt prăvăliile), care este numită „uliță” sau, în orașele mai importante unde ea se întinde pe mai multe străzi, „târg”. Distincția dintre „uliță” („târg”) și mahala este în acest caz una clar economică.

Actele cele mai revelatoare în această privință sunt cele prin care se aprobă înființarea de noi târguri pe moșiile boierești sau prin care, pentru orașele ce sunt deja date dănie, se reglementează obligațiile și drepturile proprietarului și ale orășenilor. Dughenele se găsesc toate la uliță, la mahalale sunt de obicei doar case și uneori și cârciumi⁹ (acestea din urmă regăsindu-se și „la uliță” sau „în târg”).

⁷ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, p. 300.

⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, vol. IV, doc. 13, p. 8–9; v. și doc. 97, p. 75.

⁹ *Documente privitoare la istoria economică a României*, vol. II *Orașe și târguri 1776–1861. Moldova* (în continuare: *Orașe și târguri*), București, 1960, doc. 14, p. 22; doc. 31, p. 51; doc. 41, p. 70; doc. 44 și 46, p. 75 și 77; doc. 51, p. 84.

Ca de obicei, documentele mai târzii sunt mai detaliate și mai explicate. Astfel, întărirea așezământului dintre mănăstirea Neamțului și locuitorii din Târgu Neamț din 1823 prevede printre altele: „fiștecare ce va avea dugheană la uliță, să aibă a da câte una ocă de ceară pe an la mănăstire; fiștecare gospodar ce va fi trăitor cu casă în dosul uliței și la mahala pe vatra târgului, să aibă a da câte jumătate de ocă de ceară pe an, iar acei ce vor fi șezători la uliță și întru aceeași bina vor face și aleșverișul lor și va fi și șăderile lor sau și în osăbită casă de va fi șăderea lor, pe locul dughenii, să nu fie supărați a plății ca pentru una și pentru alta, ci numai pentru dughene”¹⁰. Funcționalitatea economică diferită dintre „uliță” și „mahala” este demonstrată și de sumele plătite proprietarului pentru loc, sensibil mai mari în cazul în care locul este „la uliță”, deși în general locurile de la mahala sunt mai întinse¹¹. Uneori diferă inclusiv modalitatea de stabilire a chiriei¹².

Chiar dacă apar la uliță și „case”, ele adăpostesc și activități economice, nu sunt doar simple locuințe, după cum o demonstrează impunerea lor la un tarif diferit față de casele de la mahala, dar identic cu cel al dughenelor și crâșmelor¹³. Între locuitorii din Focșani și proprietarul orașului, mănăstirea Mera, în 1813 izbucnește un conflict privind plata drepturilor către proprietar de către locuitorii de la mahala, care acum au început să desfășoare activități economice. Ancheta efectuată în urma plângerii mănăstirii este revelatoare pentru înțelesul termenului de mahala în epocă: „casele acelea (de când se văd trecuți peste 20 de ani) au rămas acum dugheni; și în scurt, *s-a făcut târg în mahala* [s.n.], și este cu paguba mănăstirii [...] a da numai câte un leu de casă; și face cerere ca să plătească câte 20 de parale de stânjen”¹⁴. Rezoluția domnului utilizează termeni în același sens: „iar pentru acei care au case la mahalale [...] încât îndesindu-se ca un târg, au rămas unele și dugheni, făcându-și alișverișurile lor”¹⁵.

Cuplul de termeni „mahala” – „uliță” (sau „târg”) nu acoperă doar o realitate economică, ci și una urbanistică: ulița, târgul sunt dens construite, dughenele sunt construite la stradă și formează front continuu, spațiul pe care îl ocupă o dugheană este destul de redus¹⁶, în timp ce mahalalele sunt mai rar construite, casele nu mai sunt la uliță, ci adesea în mijlocul proprietății care cuprinde și ea sensibil mai mult

¹⁰ *Ibidem*, doc. 59, p. 91.

¹¹ *Ibidem*, doc. 31, p. 51.

¹² *Ibidem*, doc. 31, p. 51; doc. 41, p. 70; doc. 44 și 46, p. 75 și 77; Simion Câlția, *Regimul emfiteozei în Țara Românească și Moldova*, în „Studii de istorie economică și istoria gândirii economice”, București, 1998, vol. III, p. 221–222.

¹³ *Orașe și târguri*, doc. 11, p. 17; doc. 44 și 46, p. 75 și 77.

¹⁴ *Ibidem*, doc. 32, p. 55.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Un călător, venit de altfel din Italia, spune că centrul Bucureștiului, zona comercială este construită „nemțește”. Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureștilor*, București, 1976, p. 63.

teren decât în cazul dughenelor¹⁷, sunt înconjurate de curți, grădini și livezi. Pentru București această diferență de densitate dintre „târg” și „ulițele” comerciale care ies din acesta spre exterior pe de o parte și „mahala” pe de alta este vizibilă și pe planurile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea¹⁸.

Cele două utilizări ale termenului de mahala nu se exclud. Utilizarea termenului de mahala în sens punctual (mahalaua X) nu anulează caracterul de spațiu în principal rezidențial, zonele cu funcționalitate preponderent comercială nefiind denumite niciodată mahalale, ci, cum am mai spus, cu termenii de „uliță” sau „târg”. Pe de altă parte, utilizarea termenului de mahala în sens generic nu înseamnă că există doar o singură mahala. De exemplu, la Bârlad, într-un document din 19 iunie 1794, se spune „având noi un loc de casă în târgul Bârladului, la mahala”¹⁹, un alt document din 1804 menționează vânzarea unei case „în mahala”²⁰, chiar și o biserică este localizată „în mahala, la podul din gios”²¹ într-un act din 1810. Ori, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, avem deja atestate în Bârlad două mahalale diferite (din 1754 mahalaua Silitrii²² și din 1775 și Podenii²³), iar la 1815, pe lângă zona comercială (ulițele) sunt menționate în total 10 mahalale diferite²⁴. Este deci clar că la data la care sunt redactate actele menționate mai sus, Bârladul era deja împărțit în mahalale. Chiar și în Iașiul din anii '30 ai secolului al XVIII-lea se folosește uneori termenul generic de mahala pentru a desemna zona rezidențială²⁵, deși deja existau destul de multe mahalale²⁶. Folosirea termenului de mahala ori a expresiilor „la mahala” sau „în mahala” nu indică existența unei mahalale unice, ci doar situarea terenului sau imobilului respectiv în zona rezidențială a orașului, și nu în cea comercială, care este denumită „la uliță” sau „în târg” în documentele vremii.

În secolele XVII–XVIII, mahalaua reprezintă pe de o parte forma de organizare a comunităților omenești în interiorul unui oraș, iar folosit în sens generic „la mahala” totalitatea spațiului rezidențial, acolo unde activitățile economice sunt minoritare. Atestarea unei mahalale într-o localitate, până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, este un indiciu sigur că localitatea respectivă este oraș.

¹⁷ *Orașe și târguri*, doc. 36, p. 63.

¹⁸ V. planurile Ernst și Purcell publicate de George D. Florescu, *Din vechiul București. Biserici, curți boierești și hanuri după două planuri inedite de la sfârșitul veacului al XVIII-lea*, București, 1935, Anexe, p. 187–188.

¹⁹ Ioan Antonovici, *Documente bărlădene*, vol. IV, Bârlad, 1924, doc. 140, p. 231–232.

²⁰ *Ibidem*, vol. II, 1912, doc. 83, p. 108.

²¹ *Ibidem*, vol. I, 1911, doc. 20, p. 135–136.

²² *Ibidem*, doc. 1, p. 69.

²³ *Ibidem*, doc. 3, p. 339; doc. 1, p. 227; doc. 3, p. 333, doc. 5, p. 334; doc. 16, p. 82; doc. 5, p. 233 etc.

²⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 343 și urm.

²⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, vol. IV, doc. 129, p. 94; doc. 422, p. 312.

²⁶ V. mai jos notele 40 și 41.

III. TRANSFORMĂRILE TERMINOLOGICE DE DUPĂ 1830

În secolele XVII–XVIII, termenul de mahala nu are conotația peiorativă de astăzi, aceasta apare ca urmare a transformărilor de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În primul rând, mahalaua de secol XVII–XVIII încetează să existe, atât în zonele centrale, cât și la periferie. Termenul însuși încetează să mai fie folosit pentru a desemna împărțirile administrative ale orașelor, el este cel mai adesea înlocuit de cel de suburbie²⁷, dar sunt folosiți și alți termeni pentru a desemna diversele împărțiri administrativ-teritoriale ale orașelor: circumscripții²⁸, culori²⁹, despărțiri³⁰, plase³¹, secțiuni³² etc.³³

Distincția, în bună măsură economică, dintre „târg” și „mahala” nu mai este valabilă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pe de o parte, activitatea economică nu mai este concentrată „la uliță”, tot mai multe ateliere și fabrici se instalează la periferia orașelor, acolo unde terenurile sunt ieftine și abundente, sau, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, în preajma nou apărutelor gări. Zona vechiului târg devine, din punct de vedere economic, tot mai mult comercială. Pe de altă parte, activitatea administrativă, marcată în spațiul urban de construcții monumentale³⁴, devine chiar mai importantă decât cea economică în definirea zonei centrale a localităților. Nu prăvăliile, dughenele și crășmele, aliniate de-a lungul unei ulițe mai largi, constituie acum inima orașului, ci primăria și unde este cazul prefectura, liceul, teatrul, chiar spitalul pentru câteva decenii etc. Lor li se adaugă elementele unui nou tip de activitate economică: băncile, hotelurile și marile magazine. Astfel activitatea economică, chiar cea comercială, nu mai este esențială în definirea zonei centrale a unei localități, mai important pentru raportul centru-periferie fiind acum tipul de comerț. Nu în ultimul rând, cel puțin în centrele orașelor mari, apar

²⁷ Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa din vremea mahalalei până astăzi*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, vol. XVII, 2003, p. 379. De exemplu Buzăul este împărțit în suburbii, *Marele dicționar geografic al României*, București, 1898, vol. II, fasc. 1, p. 121.

²⁸ La Craiova de exemplu, *Marele dicționar geografic al României*, vol. II, fasc. 4, p. 738.

²⁹ Cele mai cunoscute sunt cele din București, dar nu este singurul oraș împărțit așa, v. de exemplu Alexandria (*Marele dicționar geografic al României*, vol. I, fasc. 1, p. 49) sau Constanța, *ibidem*, vol. II, fasc. 4, p. 613.

³⁰ Bârladul la sfârșitul secolului al XIX-lea nu mai are cele 10 mahalale de la 1815, ci 5 „despărțiri”, fiecare cu câte un comisar, v. *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, fasc. 3, p. 449.

³¹ Bucureștiul este împărțit în plase încă din 1789, în 1807 fiecărei plase îi este atribuită o culoare anume. Florian Georgescu, *Aspecte privind împărțirea administrativă și evoluția demografică din Bucureștii anilor 1831–1848*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, vol. III, 1965, p. 53 și urm.

³² La Caracal, cele două secțiuni sunt subîmpărțite la rândul lor în suburbii – *Marele dicționar geografic al României*, vol. II, fasc. 1, p. 182.

³³ Acești termeni nu reprezintă în mod obligatoriu realități distincte, astfel Brăila este împărțită în „4 despărțiri sau culori” – *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, fasc. 4, p. 618.

³⁴ Secolele XVII–XVIII nu numai că au mult mai puține instituții, dar nici nu construiesc sedii speciale pentru acestea, utilizând până târziu după mijlocul secolului al XIX-lea case de locuit închiriate.

clădiri cu mai multe etaje, având magazine la parter (eventual mezanin) și camere de închiriat la caturile superioare, ceea ce adaugă o tot mai importantă componentă rezidențială acestor zone. Vechea „uliță” cu caracter preponderent economic este înlocuită acum de o zonă centrală mult mai complexă ca funcționalitate, iar opoziția cu „mahalaua”, cu zona rezidențială nu mai este la fel de clară.

Orașele din Vechiul Regat cresc foarte repede în secolul al XIX-lea și această nouă zonă centrală, cu funcționalitate complexă, ocupă la 1900 suprafața întregului oraș de la 1800 (sau măcar cea mai mare parte a sa). Zona fostelor mahalale (deci spațiul rezidențial care se întindea în jurul „târgului” sau al „uliței”) dispăre înghițită de noul centru³⁵. Deci, chiar dacă structurile sociale și mentale ale secolelor XVII–XVIII s-ar fi păstrat, tot nu am mai fi avut aici „mahalale”, ci „târg”.

La periferie lucrurile nu mai sunt la fel de evidente și așa confuzia terminologică a fost mai ușoară. Majoritatea periferiilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea sunt creații noi, situate în afara orașului de secol XVIII, sau, uneori, vechi sate înglobate de orașul în creștere. Nu numai structurile construite sunt noi, comunitatea este și ea una de nou veniți, diverși săteni atrași de oraș și care nu sunt adesea decât parțial integrați.

Aici nu mai avem acea comunitate de secol XVII–XVIII, mai ales sub aspectul său juridic. Orice tranzacție se face acum prin acte notariale, justiția nu mai este una bazată pe Pravile, ci pe constituție și, în domeniul civil, pe Codul napoleonian. Funcțional, comunitatea mahalalei își pierde astfel una dintre justificările esențiale ale existenței sale. Vechea comunitate a mahalalei, structurată pe verticală, cuprinzând de la boier la văduva săracă, dispăre. A doua jumătate a secolului al XIX-lea este marcată de o creștere a individualismului³⁶, de o reconstruire a societății urbane pe alte principii și criterii decât în secolele precedente.

Termenul de mahala, izgonit din centru, desemnează acum zonele periferice, îndeobște nou construite în cursul secolului al XIX-lea, locuite în general de o populație venită de dată recentă în orașe și deci parțial și incomplet urbanizată, adesea săracă. „Mahala” la sfârșitul secolului al XIX-lea desemnează o periferie sărăcăcioasă, eventual semirurală, construită repede și ieftin, cu tehnici și materiale aduse din lumea satelor și utilizabile de acești țărani proaspăt sosiți în oraș și care trebuie – prin forțe proprii, căci veniturile nu le permit altceva – să-și înjghebeze un adăpost³⁷. Prin urmare mahalaua de la 1900 este prost construită comparativ cu zonele centrale, care beneficiază de arhitecți și de meșteri calificați, în plus aceste mahalale, unde casele sunt ridicate uneori ilegal, fără a respecta vreun plan (uneori

³⁵ Nu este numai o întindere pe orizontală, este și o reconstruire în sensul literal al cuvântului: creșterea orașelor în secolul al XIX-lea este acompaniată de o transformare radicală a fondului construit.

³⁶ Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa*, p. 379.

³⁷ De aceea casele lor sunt uneori sub nivelul celor din satul de proveniență, unde dispuneau de meșteri locali și de ajutor din partea comunității.

în zona care nici nu ține administrativ de oraș) nu au străzile regularizate, pavate și iluminate din centru³⁸. În plus, importul termenului de „cartier” din limba franceză face ca ambii termeni (mahala și cartier) să desemneze aceeași realitate (denumirea unei părți a orașului); ca întotdeauna, termenul folosit de elită, mai prestigios, se impune, iar celălalt se „specializează”, desemnând deja, la sfârșitul secolului al XIX-lea, cartierele sărăcicioase, rapid înjghebate de la periferie. Este relevant că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, termenul de mahala este folosit și pentru a desemna părți de sate³⁹, ceea ce nu se întâmplă niciodată în secolele precedente.

Termenul de mahalagiu urmează aceeași traiectorie: este deklasat și deplasat din înțelesul său original, de membru al comunității mahalalei, ajungând în final să semnifice o persoană cu un comportament vulgar, locuitor al acelor periferii care încă nu au deprins regulile elementare de civilizație.

În concluzie, este o eroare să mutăm în trecut înțelesuri de sfârșit de secol XIX sau chiar din perioada interbelică și să considerăm mahalaua și mahalagii din secolele XVII–XVIII după realități mult mai târzii, chiar dacă acestea poartă același nume.

IV. NUMĂRUL BISERICILOR PAROHIALE – INDICATOR AL STATUTULUI URBAN

Despre mahalalele din București s-a mai scris și ele sunt ceva mai bine cunoscute, dar capitala Țării Românești nu este singurul oraș despre care știm că a fost împărțit în mahalale. Iașiul este și el împărțit în mahalale⁴⁰, cel puțin de la mijlocul secolului al XVII-lea⁴¹. Câmpulung-Muscel avea cel puțin 8 mahalale la 1810, dar mahalale există în oraș cel târziu de la 1760⁴². La Bârlad prima mahala de care știm este menționată la 1754⁴³, iar în 1815 sunt deja 10 mahalale (care nu includ și zona comercială, „ulițele”)⁴⁴. Chiar și un oraș de dimensiuni reduse, ca Ocnele Mari, este împărțit în mahalale la sfârșitul secolului al XVIII-lea⁴⁵. Orașul învecinat mai vechi și mai important, Râmnicu Vâlcea, este împărțit în mahalale

³⁸ Vintilă M. Mihăilescu, *Evoluția geografică a unui oraș – București*, București, 2003, p. 12.

³⁹ *Marele dicționar geografic al României*, vol. IV, fasc. 1, 1901, p. 51; p. 59, 67, 70, 85, 90, 101, 133, 155 etc.

⁴⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, vol. I (1408–1660), 1999, doc. 301, p. 384; *ibidem*, vol. II (1661–1690), 2000, doc. 528, p. 572; doc. 529, p. 473; doc. 570, p. 506; etc.; *ibidem*, vol. IV, doc. 251, p. 178; doc. 277, p. 198; doc. 362, p. 263; doc. 364, p. 264; doc. 370, p. 271 etc.

⁴¹ *Ibidem*, vol. I, doc. 301, p. 384.

⁴² Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel, Monografie istorică*, Câmpulung-Muscel, 1943, p. 286; v. și p. 251, 260, 266, 295, 298, 301 și 327.

⁴³ Ioan Antonovici, *Documente bârlădene*, vol. I, 1911, doc. 1, p. 69.

⁴⁴ *Ibidem*, vol. II, 1912, p. 343 și urm.

⁴⁵ *Comori arhivistice vâlcene (1467–1800)*, ed. Corneliu Tamaș, Ion Soare, Carmen Manea-Andreescu, București, 1985, p. 234, p. 312.

dinainte de 1708, când este pomenită „mahalaua Popii Rusului”⁴⁶. Artur Gorovei a identificat 13 mahalale la Botoșani, cea mai veche fiind atestată din 1757⁴⁷. Nu are rost să mai lungim exemplificarea, sperăm că este clar că mahalalele sunt prezente peste tot unde avem viață urbană.

Este adevărat că adesea mahalalele sunt mai dificil de identificat în documente. De multe ori actele de epocă dau doar un nume, fără a menționa clar dacă este vorba de o mahala sau despre un alt toponim urban (o stradă, un maidan, un câmp la marginea orașului, o concentrare meșteșugărească etc.). Fără o cunoaștere temeinică a realităților locale ale fiecărei așezări nu se poate stabili care dintre aceste toponime denumesc cu adevărat mahalale și care nu.

În plus, există și alte denumiri pentru mahala. Cel de enorie (folosit mai ales înainte de mijlocul secolului al XVII-lea) este bine cunoscut⁴⁸, dar există și alți termeni locali. De exemplu la Iași, mahalaua Curelarilor apare în mai multe acte din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și primii ani ai secolului următor în forma „la poporul Curălarilor” sau „în poporul Curălarilor”⁴⁹.

Aceste probleme fac dificilă utilizarea criteriului prezenței mahalalelor, ceea ce ne-a făcut să căutăm o altă soluție de identificare a orașelor, care să fie mai ușor accesibilă din punct de vedere documentar și istoriografic, și aceasta este numărul bisericilor.

Orice mahala trebuie să aibă o biserică⁵⁰ și numai una. Mahalaua este identică cu parohia bisericii (numită în documentele epocii enorie)⁵¹. În orașe (ca și în sate) mai pot exista mănăstiri sau paraclise, însă nici unele, nici altele nu au parohii și nici mahalale. Mai mult, preoților care slujesc la asemenea paraclise nu le este permis să ofere servicii religioase mahalagiilor, acestea sunt îndatorirea, dar și dreptul rezervat preoților bisericii parohiale a respectivei mahalale, după cum o demonstrează fără putință de tăgadă documentele analizate de Adriana Scripcaru⁵².

În condițiile în care preoții nu sunt salariați și trăiesc în principiu din ce le dau credincioșii pentru slujbe (când nu au și alte venituri, din afara preoției⁵³) este de înțeles de ce mitropolitul insistă ca mahalagiii să meargă doar la preotul sau preoții bisericii parohiale din respectiva mahala, și nu la alții de pe la paraclise

⁴⁶ Gheorghe Dumitrașcu, Corneliu Tamaș, *Râmnicul medieval. Studiu și documente*, Râmnicu Vâlcea, 1995, p. 106, v. și p. 124 și 131; *Comori arhivistice vâlcene*, ed. Corneliu Tamaș, Ion Soare, Carmen Manea-Andreescu, p. 44.

⁴⁷ Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Fălticeni, 1926, p. 55–56.

⁴⁸ Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa*, p. 377–378.

⁴⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, vol. II, doc. 567, p. 503; *ibidem*, vol. III, 2000, doc. 4, p. 3; doc. 102, p. 83; doc. 379, p. 337.

⁵⁰ Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa*, p. 378.

⁵¹ Dana Harhoiu, *București, un oraș între Orient și Occident / Bucarest, une ville entre Orient et Occident*, București, 1997, p. 31.

⁵² Adriana Scripcaru, *Comunitate și sfinți în Bucureștii Evului Mediu*, București, 2006, p. 26–28.

⁵³ De exemplu din chirii de dughene.

particulare sau de la biserici parohiale din alte mahalale⁵⁴. Unii dintre mahalagii mahalalei Batiștea cer mitropolitului să permită preotului de la un paraclis să slujească pentru mahalagii la botezuri, sărbători etc., luând astfel locul (fie și parțial) preotului paroh al mahalalei respective. Cererea lor este aspru reprimată de mitropolit: „este o necuviință a face cerere nedreaptă”, ei fiind îndrumați către preotul lor paroh. De asemenea preoții care încalcă mahalaua altora urmează să fie drastic pedepsiți: „ca îndrăznind să pășască această oriânduială, să ne arăți spre a-l popri cu totul din biserică slujbă” îi scrie mitropolitul protopopului care răspundea de zona respectivă din București⁵⁵.

Pe de altă parte, o mahala lipsită de biserică nu este o mahala funcțională, atâtea vreme cât mahalagii trebuie să meargă în alte părți pentru a avea acces la serviciul religios. Un document de la 1780 o spune foarte clar: o biserică parohială din Bârlad, ce fusese construită cu circa două generații înainte⁵⁶, a fost arsă de tătari; câțiva târgoveți vin la urmașul ctitorilor, călugăr și probabil fără mijloace de a o reface, și „au rugat să le dau voie să facă biserica iarăși la loc, să nu ste mahalaoa fără biserică”⁵⁷. În 1780, când se redactează actul acesta, biserica este deja refăcută. Biserica este unul din centrele vieții mahalalei (dacă nu chiar centru pur și simplu, cum susține Dana Harhoiu⁵⁸), iar un altul pare să fi fost maidanul (în sensul pe care termenul îl are în epocă)⁵⁹.

Cel puțin până la mijlocul secolului al XIX-lea (de când datează documentele analizate de Adriana Scripcaru) parohia și mahalaua se suprapun.

Identitatea dintre mahala și parohie, faptul că fiecare mahala trebuie să aibă o biserică și numai una, precum și necesitatea ca fiecare biserică *de mir* să aibă parohia, adică mahalaua ei ne oferă un indiciu mult mai ușor utilizabil în a stabili rapid caracterul urban sau rural al unei localități: numărul bisericilor parohiale. Evident, nu au ce căuta în acest număr mănăstirile și nici paraclisele. Tot ca paraclise trebuie considerate bisericile ridicate de boieri pentru uzul propriu (deși aici lucrurile sunt mai complicate, căci cu trecerea timpului unele dintre aceste biserici au devenit biserici parohiale). De asemenea nu trebuie incluse în numărătoare bisericile de alt rit: catolice, armenesti etc., căci ele nu sunt consecința separării – specific urbane – a comunității în mahalale, ci urmarea diferențelor religioase și ca atare putem avea sate cu două biserici, de rituri diferite⁶⁰.

⁵⁴ V. conflictul dintre preotul de la biserica Batiștea a mahalalei omonime și cel din mahalaua Ceauș David la Adriana Scripcaru, *Comunitate și sfinți*, p. 26, nota 49.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 28, nota 52.

⁵⁶ Biserica Sf. Neculai (Iașanul) a fost ridicată de tatăl socrului celui ce redactează actul; nu cunoaștem vârsta acestuia, dar știm că a fost căsătorit și în acel moment era călugăr, deci nu avea cum să fie foarte tânăr – Ioan Antonovici, *Documente bărlădene*, vol. II, doc. 1, p. 227.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Dana Harhoiu, *București, un oraș între Orient și Occident*, p. 31.

⁵⁹ Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa*, p. 378 și 379, nota 13.

⁶⁰ Misionarii catolici care vin în țările române menționează destule asemenea cazuri, v. ca exemplu Bartolomeo Bassetti sau Petru Bogdan Baksici, *Călători străini despre țările române*, București, 1973, vol. V, p. 177–188, respectiv 199–270.

Cu excluderea celor mai sus menționate, de la două biserici parohiale nu mai avem sat, ci oraș. În practică, nu întotdeauna avem informațiile necesare despre lăcașurile de cult respective și există pericolul ca o biserică să fie de fapt un paraclis sau ca ele să nu fi funcționat în același timp ca biserici parohiale, ci succesiv. De aceea am considerat indicat să recomandăm o limită mai ridicată. Este însă clar că dacă avem concomitent patru biserici funcționând într-o localitate, aceasta nu mai este sat, ci în mod categoric oraș.

Importanța acestui ultim criteriu este dată de faptul că, spre deosebire de documente, bisericile secolelor XVII–XVIII s-au păstrat în mai mare măsură. Chiar și pentru bisericile dispărute informațiile disponibile sunt mult mai numeroase. Istoria religioasă, istoria bisericilor în special a constituit multă vreme unul dintre domeniile privilegiate ale istoriografiei românești, iar cercetările efectuate au permis o mult mai bună cunoaștere a numărului de biserici, comparativ cu alte criterii de care ne putem folosi pentru a identifica orașele (cum ar fi populația orașului sau numărul de meșteșugari, de bresle ori de mahalale).

În concluzie, prezența unei mahalale (sau utilizarea termenului generic de mahala), în secolele XVII–XVIII și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, indică statutul urban al localității respective. De asemenea, funcționarea a patru sau mai multe biserici (chiar și a două-trei dacă se știe sigur că sunt biserici parohiale și au avut acest statut concomitent) în aceeași localitate este un indiciu că respectiva așezare este oraș.

THE *MAHALA* AS A SIGN OF URBANITY

Abstract

The paper aims to provide a method of distinguishing between towns and villages, usable by the urban historians, as well as others specialists that need this distinction in their research. The criterion is validated for the towns of Wallachia and Moldavia of the seventeenth-eighteenth centuries and the first three decades of the nineteenth century.

In the above mentioned period, the *mahala* (neighbourhood)⁶¹ is an urban structure not encountered in villages. The presence of a *mahala* indicates a place with a clear urban status. This argument cannot be used in the reversed direction. The lack of a mention of a *mahala* for a town does not necessarily mean the

⁶¹ A geographically localised community within a town, a city.

absence *de facto* of a *mahala*, but might be only a consequence of the absence of documents and sources.

The problems generated by the lack of historical source documents can be surpassed by using the identity between *mahala* and parish. Until the mid-nineteenth century, every *mahala* and parish overlapped; every *mahala* had only one parochial church. On the other hand, the villages were way too small to be divided into parishes. One may find more than a church in villages with several religions or in villages where the boyar built a chapel for his own use.

Therefore the simultaneous presence of two parochial churches involves the existence in that time of two *mahalale* hence a town. Also the simultaneous presence of three or four churches (or more), even if their status remains unknown, indicates that place as a town.

DESPRE UN DREGĂTOR MAI PUȚIN CUNOSCUȚ: MARELE ȘUFAR

ȘTEFAN AFTODOR

I. EVOLUȚIA DREGĂTORIEI ȘI LOCUL MARELUI ȘUFAR ÎN RÂNDURILE BOIERIMII MUNTENE PÂNĂ LA 1656

Dregătoria de mare șufar (șifar sau, mai rar, șefar) nu a constituit decât o preocupare episodică pentru istoricii care au prezentat evoluția dregătoriilor în țările române – cum este cazul lui Nicolae Stoicescu¹ sau al lui C.C. Giurescu² – sau nici măcar atât, chiar pentru specialiști ale căror lucrări au apărut relativ recent³.

Atenția relativă acordată acestei dregătorii se explică atât prin apariția sa destul de târzie în istoria Țării Românești, prima mențiune fiind din 1560, atunci când în mai multe documente era amintit un Mihail șifarul⁴, cât și prin importanța secundară în aparatul de stat, mai ales că după 1560 șifarul dispărea o bună vreme din consemnările epocii.

Cu certitudine, dezvoltarea dregătoriei a cunoscut un alt curs în prima jumătate a secolului al XVII-lea, perioadă pentru care materialul informativ se îmbogățește semnificativ. Primul titular al funcției, consemnat în diverse acte

¹ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV–XVII)*, București, 1968, p. 284, îl considera pe șufar un subaltern al marelui stolnic. Oricum, Nicolae Stoicescu nu-l prezenta pe marele șufar ca pe unul dintre marii dregători, căci nu regăsim niciunul dintre titularii acestei dregătorii în Idem, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1971.

² C.C. Giurescu, *Contribuții la studiul marilor dregători în veacurile XIV–XV*, Vălenii de Munte, 1926, p. 143, considera că șufarul ar fi fost un dregător apărut mai târziu. Despre șufar tratează mai pe larg în Idem, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România. Din cele mai vechi timpuri până la instituirea legii pescuitului (1896)*, București, 1964, p. 267 și p. 272–273.

³ V.Al. Georgescu și P. Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611–1831)*, partea I *Organizarea judecătorească*, vol. I (1611–1740), București, 1979, p. 76 și p. 104–150, nu-l menționează pe mare șufar. Nici chiar într-o lucrare recentă nu este amintit acest dregător. A se vedea Daniel Ciobanu, *Dregătoriile boierești în Țara Românească și Moldova*, în vol. *Familii boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I *Abaza-Bogdan*, București, 2004, p. 18–23, dar și Dan Cernovodeanu, *Evoluția armeriilor țărilor române de la apariția lor și până în zilele noastre (secolele XIII–XX)*, Brăila, 2005, p. 272–273.

⁴ De fapt, Mihail șifar este amintit de două ori într-un proces în care era vinovat de măturie mincinoasă. Prima atestare datează din 14 mai 1560. *Documenta Romaniae Historica* (în continuare: DRH), B, vol. V (1551–1565), ed. Damaschin Mioc, Marieta Adam, București, 1983, doc. 180, p. 194–195 și doc. 210, p. 227–228. N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 284.

interne, a fost Pavel din Cosoba, menționat prima dată într-un document din 8 septembrie 1611⁵. Despre Pavel șufar, numit din Cosoba, după denumirea principalei sale stăpâniri din județul Ilfov, știm că a avut o carieră îndelungată. Fiii lui Pavel din Cosoba au rămas însă în rândurile micii boierimi, ajungând la un moment dat într-o situație destul de dificilă, fiind nevoiți să vândă o parte din averea moștenită de la tatăl lor⁶.

Pavel șufar a avut și două fiice, pe Voica, soția lui Riga al II-lea armaș⁷, și pe Rada, măritată cu Manolache șifarul⁸, probabil de origine greacă, cel care a fost menționat pentru prima dată în documente ca mare șufar în 2 martie 1623⁹, sub Radu Mihnea. Cu certitudine Manolache șifarul s-a bucurat și de favorurile lui Alexandru Iliaș, căci domnul i-a botezat un copil în 1618, ocazie cu care îi dăruia niște vii în dealul Târgoviștei, pe care i le scutea și de vinărici¹⁰.

Cu siguranță în deceniile următoare a sporit importanța dregătoriei, un indiciu fiind, fără îndoială, atestarea marelui șufar ca participant la ședințele divanului lărgit sau la adunările de stări. Între 1626 și 1636 apare în funcția de mare șufar, ce-i drept sporadic, Ivan numit din Pitești, după soția sa Maria, care era originară de aici¹¹. Prima dată când îl întâlnim cu acest titlu este în 23 iulie 1626¹². Conform unui document din același an, Ivan șifarul era menționat printre ceilalți dregători de divan, probabil un divan lărgit, însă nu cu sensul unui organ de judecată. Deși mai apare în documente și în anii 1628–1629¹³, Ivan este reatestat sigur ca mare șufar

⁵ *Documente privind istoria României* (în continuare: DIR), B, veacul XVII–2 (1611–1615), București, 1951, doc. 15, p. 12–13. Un Danciu șufar mai apare menționat în 23 ianuarie 1615 – *ibidem*, doc. 152, p. 157–158, doc. 317, p. 361–363. Șifarul era menționat și în 2 martie 1613 – *ibidem*, doc. 152, p. 157–158.

⁶ La 10 martie 1637 cei doi fii ai lui Pavel din Cosoba îi vindeau lui Parasco neguțătorul 200 de stânjeni în satul Cosoba de Jos și cu vad de moară, pentru 70 de ughi, căci trebuiau „să-și plătească capetele” din cauza unei dușegubine. Parasco neguțătorul a ajuns să stăpânească în Cosoba 1.230 din totalul de 1.830 de stânjeni ai moșiei ce îi aparținuse lui Ivan șifar – *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale* (în continuare: Cat. Ț.R.), vol. VIII (1654–1656), ed. Marcel D. Ciucă, S.V. Găitan, D. Șesan, M. Comănescu, București, 2006, nr. 945, p. 426.

⁷ *Ibidem*, vol. IV (1633–1639), ed. M.D. Ciucă, S.V. Găitan, D.D. Tinculescu, București, 1981, nr. 1560, p. 679. Între 1654 și 1656, Riga din Cosoba era al doilea portar – *ibidem*, vol. VIII, nr. 474, p. 230–231 și nr. 945, p. 426.

⁸ *Ibidem*, vol. IV, nr. 1500, p. 648. Lui Manolache șifarul județul și pârgarii îi întăreau în 8 decembrie 1628 3 locuri de casă în București – DRH, B, vol. XXII (1628–1629), ed. Damaschin Mioc, București, 1969, doc. 184, p. 357–358.

⁹ DIR, B, veacul XVII–4 (1621–1625), București, 1954, doc. 247, p. 229–230. Actul era de la Radu Mihnea, la acea dată dregătorul aflându-se implicat într-o judecată cu mănăstirea Viforâta, pricina fiind provocată de disputa privind stăpânirea asupra bălții șefărești de la Cornățel.

¹⁰ *Ibidem*, veacul XVII–3 (1616–1620), București, 1951, doc. 195, p. 221.

¹¹ Cat. Ț.R., vol. V (1640–1644), ed. M.D. Ciucă, D.D. Tinculescu, S.V. Găitan, București, 1985, nr. 214, p. 121. Pentru originea soției: *ibidem*, vol. IV, nr. 239, p. 122.

¹² DRH, B, vol. XXI (1626–1627), ed. Damaschin Mioc, București, 1965, doc. 121, p. 241 și doc. 130, p. 252. Ca simplu șifar *ibidem*, doc. 143, p. 273.

¹³ De exemplu în 16 septembrie 1628 – *ibidem*, vol. XXII, doc. 156, p. 324.

abia în 1635¹⁴, titlu pe care îl avea și în anul 1637¹⁵. De remarcat că documentele îl dovedesc pe Ivan din Pitești drept un activ cumpărător de moșii și țigani, fapt ce reflectă și profitabilitatea funcției respective¹⁶. Ivan șifarul era socrul lui Pârvu spătar din familia boierilor din Aninoasa (Pârvu era fiul lui Tudoran din Aninoasa, fost mare pitar și mare sluger)¹⁷; prin căsătoria fiicei sale, Ivan s-a înrudit cu o veche și importantă familie de boieri din Țara Românească.

Ivan a fost înlocuit în dregătorie de Stroe din Vârâți și Grădiște. Acesta s-a aflat în funcție între 8 noiembrie 1637, când Ivan era menționat ca „biv vel șufar” și 7 mai 1639, dată la care Stroe era deja mort, așa cum reiese din acte care priveau stăpânirea averii sale. De remarcat la acest boier că dregătoria de mare șufar nu a fost o etapă de încununare a unei cariere politice, ci mai degrabă un moment de regres, deoarece anterior, la începutul domniei lui Matei Basarab, deținuse importanta dregătorie de mare stolnic¹⁸. Stroe din Vârâți și Grădiște (jud. Olt)¹⁹ a fost unul din puținii boieri olteni ajunși în dregătoria de mare șufar. Cu certitudine Stroe a fost alături de Matei Basarab în confruntarea cu Radu Iliș de la Plumbuita²⁰, căci domnul îl introduce în sfatul domnesc în toamna anului 1632²¹. Și el provenea dintr-una din marile familii boierești, căci prin mama sa Stana era descendent al jupaniței Caplea spătăreasa din Periș, fiind totodată văr și cu Vlad Rudeanu²². Documentele ne indică și o relație de rudenie, ce-i drept colaterală, cu Dragomir din Plăviceni și Dumitru Filișanu. Astfel,

¹⁴ *Ibidem*, vol. XXV (1635–1636), ed. Damaschin Mioc, Maria Bălan, Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, București, 1985, doc. 49, p. 67. În mod poate nu surprinzător, alături de Ivan, atât în 1626, cât și în 1635 îl regăsim pe Sima vtori logofăt, fiul lui Dediu mare vistier, participând și la Adunarea de Stări din 2 noiembrie 1636 – *ibidem*, doc. 406, p. 445.

¹⁵ Conform unui document din 17 aprilie 1637 – *Comori arhivistice vâlcene, Catalogul documentelor de la Arhivele Statului din Râmnicu Vâlcea (1647–1800)*, vol. II, București, 1985, nr. 48, p. 53.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 185, p. 97; nr. 225, p. 116; nr. 235, p. 121. Dintre cumpărături se remarcă jumătatea din satul Drăganul (județul Argeș), pentru care Ivan șifar și jupâneasa lui Maria din Pitești au plătit 170 de ughi – *ibidem*, nr. 239, p. 122.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 294, p. 139 și doc. 299, p. 142. Dan Pleșia, în genealogia dedicată boierilor din Aninoasa, nu-l menționa pe Pârvu ca fiu al lui Tudoran din Aninoasa – *Familii boierești*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I, p. 84. Prin soția sa, Stana, Tudoran din Aninoasa se înrudea cu doamna Stanca a lui Mihai Viteazul – Ștefan Andreescu, *Boierii lui Mihai Viteazul*, în vol. *Restitutio Daciae*, vol. III „Studii” cu privire la Mihai Viteazul (1593–1601), București, 1998, p. 351.

¹⁸ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 245. Pentru prima dată apare ca fost mare stolnic într-un document din 28 noiembrie 1635 – DRH, B, vol. XXII, doc. 169, p. 178.

¹⁹ Aceste sate erau din zestrea mamei sale jupanița Stana, soția lui Badea paharnic și nepoata jupaniței Caplea din Periș – DIR, B, veac XVII–3, doc. 231–232, p. 257–261.

²⁰ Între ei era însă o relație foarte veche, înainte de 1618, când Matei era simplu paharnic. Acest fapt reiese indirect *ibidem*, doc. 225, p. 252; doc. 231–232, p. 257–261.

²¹ A deținut funcția de mare stolnic între 21 noiembrie 1632 și 8 februarie 1633 – N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 245.

²² Relațiile de rudenie dintre frații Stroe, Dumitru, Mitrea și boierii Rudeni se datorau descendenței comune din jupanița Caplea din Periș. De altfel, Stroe și Dumitru s-au și aflat într-un proces cu Vlad Rudeanu mare paharnic pentru stăpânirea unei părți din satul Stoenesti, moșie ce aparținuse jupaniței Caplea din Periș – DIR, B, veac XVII–3, doc. 225, p. 252; doc. 231–232, p. 257–261.

cumnata sa, Stanca – soția fratelui său Mitrea postelnic²³ –, era din Runcu, fiind nepoata lui Dobromir fost mare ban. De reținut că sora Stancăi, Despa²⁴, era soția lui Chirca paharnic – acesta era fiul lui Gheorghe pribeagul din Bogdănești și frate cu Sima, soția lui Stroe Buzescu²⁵. Stanca și Despa se înrudeau astfel cu Dragomir din Plăviceni și Dumitru Filișanu, și ei nepoți ai marelui ban amintit²⁶. Stroe nu se înrudeau cu Dragomir vornic doar prin Stanca. Nepotul său, Stanciu postelnic, fiul lui Dumitru al doilea stolnic²⁷ – acesta moștenise averea fratelui său, Stroe fost mare șufar, din Vârâți²⁸ –, era unul dintre cei care revendicau bunurile rămase de la Elina vorniceasa²⁹, prima soție a lui Dragomir din Plăviceni și fiică a lui Radu clucer din Brâncoveni. De altfel, în 1656, Stroe Leurdeanu, cel de-al doilea soț al Elinei, îl considera pe Stanciu postelnic ca fiind cumnatul său, acesta fiind astfel înșurat cu una dintre surorile Elinei, Stanca sau Calea.

Urmașul lui Stroe din Vârâți și Grădiște, jupan Mitrea mare șufar³⁰, în 1641, împreună cu soția sa, jupâneasa Sora, și cu fiul lor, Ion spătar, ctitoreau biserica din Bohari (com. Mălureni de astăzi, jud. Argeș)³¹. Mai mult, în 1644 Mitrea mare șufar era numit într-un document „omul domnesc”, fiind ispravnic al unei sentințe domnești, trimis să hotărânicească o moșie³².

Marele șufar cu ascensiunea cea mai strălucită a fost fără îndoială Spahiul din Vâlsănești, pentru că a ajuns ulterior în cea mai înaltă dregătorie a țării, aceea de mare ban. Într-adevăr, după ce a deținut dregătoria de mare șufar între 1648 și 1651³³, Spahiul a devenit vtori postelnic în 1652, iar apoi mare ban, în perioada

²³ Cei doi mai erau frați și cu Pătrașco spătar și Dumitru stolnic din Grădiște și Vârâți – DRH, B, vol. XXV, doc. 185, p. 196–197; *ibidem*, vol. XXXI, 2003, document din 2 iunie 1646, p. 190.

²⁴ Într-un act din 10 mai 1654, Pătrașco postelnic din Tomeani, fiul Stancăi, susținea că mama sa era soră cu jupanița lui Chirca paharnic – Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 126, p. 70–71.

²⁵ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, n. 6, p. 237.

²⁶ Într-un document din 21 ianuarie 1635, Dumitru Filișan vel pitar și Dragomir vel armaș îi dădeau un zapis „jupânului Chircăi peharnicul, fratele jupânesei Simei stolniciasa, ca să se știe cum să aibă a ține toată partea de ocină a moșu nostru Dobromir banul de în sat de la Runcul ... cu toți rumânii și cu tot venitul ... să se hrănească ... și cu jupâneasa lui Despa, până voi fi amândoi vii ...” – DRH, B, vol. XXV, doc. 18, p. 22. A se vedea și I. Ionașcu, *Răspuns d-lui I.C. Filitti și câteva acte privind boierii Rudeni*, Craiova, 1935, p. 10–11.

²⁷ DRH, B, vol. XXXI, document din 2 iunie 1646, p. 190.

²⁸ De fapt, Dumitru cumpăraseră după moartea fratelui său Stroe partea de moșie a acestuia din Vârâți, de la cumnata sa Marghita, mai ales că-i plătise fratelui și datorii importante – Cat. Ț.R., vol. IV, nr. 1463, p. 633.

²⁹ *Ibidem*, vol. VIII, nr. 1048, p. 482.

³⁰ Menționat prima dată, ca martor la o vânzare, în 10 mai 1638 – *ibidem*, vol. V, nr. 1467, p. 635.

³¹ C. Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV–1848)*, București, 1994, doc. 45, p. 121–122. În același an 1644, Sava șufar și soția sa Alivera ctitoreau mănăstirea Robaia, pe care o înzestrau cu moșii și alte bunuri – Cat. Ț.R., vol. V, nr. 1301, p. 543.

³² Cat. Ț.R., vol. V, nr. 1501, p. 625.

³³ Totuși, pentru perioada 1646–1649 nu apare menționat în documente vreun mare șufar. Abia în 1650 Spahiul apare ca mare șufar – DRH, B, vol. XXXV (1650), ed. Violeta Barbu, Constanța Ghițulescu, Andreea Iancu, Gh. Lazăr, Oana Rizescu, București, 2003, doc. 219, p. 246.

1653–1654³⁴. Evoluția fulminantă a carierei sale se explică și prin faptul că Spahiul din Vâlsănești³⁵ prin mama sa, Datca, era nepot al lui Mitrea din Hotărani, fost mare vornic³⁶.

Celebrul episod de la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, în care Stroe Leurdeanu era judecat pentru furtul de bani din vistieria țării, determina întrunirea adunării stărilor la care participau toți dregătorii legați de curtea domnească. Între cei care semneau actul din 18 ianuarie 1652³⁷ se număra și Gherghe mare șufar din Târgoviște – unde stăpânea moșii care se învecinau cu cele ale marelui postelnic Constantin Cantacuzino³⁸ –, care avea să dețină respectiva dregătorie și în 1653³⁹.

Primul document în care sunt menționați atât titularul funcției, cât și predecesorul său datează din 18 decembrie 1654. Astfel, ca martori ai unei vânzări erau amintiți atât Sava mare șufar (din Furduiești)⁴⁰, cât și Gherghe fost mare șufar⁴¹.

Sava șufarul din Furduiești și Cuștureni (jud. Ilfov) este un exemplu elocvent al rolului important al titularilor acestei dregătorii, aparținând marilor familii boierești din Țara Românească⁴². Informațiile pe care le deținem despre Sava sunt relativ numeroase și suficiente pentru a creiona liniile fundamentale ale traseului său politic și ale tabloului său familial. Astfel, Sava era fiul lui Oancea logofăt din Cuștureni (jud. Ilfov), un boier fidel familiei lui Mihai Viteazul⁴³, căci pretindea că fusese miluit de Nicolae Pătrașcu cu satul Glina din județul Ilfov⁴⁴. Totodată,

³⁴ În 22 octombrie 1654 Spahiul din Vâlsănești era deja mort – Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 412, p. 201; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 242.

³⁵ Se pare că și fiul său, Alexandru Vâlsănescu, a deținut tot dregătoria de șufar, fiind amintit într-un document din 1711 ca ispravnic pus de domnul Constantin Brâncoveanu la ridicarea crucii de la Podul Dâmbovița – *Inscripții medievale ale României. Orașul București*, coord. Alexandru Elian, vol. I (1395–1800), București, 1965, p. 140.

³⁶ Spahiul era și ctitor al doilea al mănăstirii Butoiul sau Potocul (jud. Dâmbovița), căreia i-a lăsat moștenire între altele și o moșie în Vâlsănești – Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 676, p. 316; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 242.

³⁷ DRH, B, vol. XXXVI, 2006, doc. 24, p. 26.

³⁸ Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 1057, p. 486.

³⁹ *Ibidem*, vol. VII, 1999, nr. 905, p. 316–317 și nr. 918, p. 321.

⁴⁰ *Ibidem*, vol. VIII, nr. 465, p. 226 și nr. 466, p. 227.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 468, p. 228.

⁴² Deși nu sunt menționați decât cu titlul de simplu șifar, să-i amintim și pe Tudor din Boteni, căsătorit cu Marica, fiica lui Radu Cocorăscu mare logofăt, și pe Ianache șifar din Copăceni, însoțit cu jupanița Neacșa, sora lui Socol Cornățeanul – N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 155; DRH, B, vol. XXI, doc. 206, p. 335.

⁴³ Din timpul lui Mihai Viteazul ni s-au păstrat două acte scrise de Oancea logofăt, unul la Gherghița, celălalt la Făgăraș, dregătorul fiind așadar un susținător al marelui domn. Este probabil ca acest Oancea logofăt să fi fost tatăl lui Sava mare șufar. Pentru cele două acte a se vedea DRH, B, vol. XI, 1975, doc. 161, p. 207–208 și doc. 372, p. 518.

⁴⁴ Oancea logofăt susținea că în schimbul satului Glina Nicolae Pătrașcu i-ar fi dat tot satul Ciuliniața (jud. Ialomița). De altfel, din a doua domnie a lui Alexandru Iliăș (DRH, B, vol. XXII, doc. 42, p. 82–85), Oancea s-a aflat de mai multe ori în judecată cu moșnenii din satul Ciuliniața, dar a rămas de lege, ultima dată sub Matei Basarab, acuzat de domn „că ... a umblat ... cu înșelăciune și

Oancea logofăt a fost un boier apropiat lui Radu Șerban⁴⁵, sub care a deținut dregătoria de logofăt al II-lea⁴⁶ și pe care l-a însoțit în pribegia din Imperiul Habsburgic, unde a îndeplinit mai multe misiuni pentru fostul domn⁴⁷. Întors în țară, în vremea lui Gavrilă Movilă, Oancea logofăt a încercat să recupereze unele din moșiile stăpânite anterior, precum cele din Nenciulești⁴⁸, apărând în numeroase documente ca martor la vânzări, jurător luat pe răvașe domnești sau boier hotarnic, dar fără să joace un rol primordial în viața politică a Țării Românești. Despre Oancea trebuie să mai spunem că era frate cu Nenciu vtorii vornic⁴⁹, de la care cumpără satul Slavica (jud. Ialomița), pentru 100 ughi⁵⁰. Oancea a vândut ulterior acest sat (însă doar moșia fără rumâni) lui Ianache postelnic, nepotul lui Scarlat Grama, primind de la dregătorul grec din familia Caragea 100.000 de aspri⁵¹. Cu certitudine însă Oancea logofăt a intrat și în posesiunea altor bunuri ale fratelui său

fără dreptate” – *ibidem*, vol. XXIII, 1969, doc. 440, p. 645. Satul Ciulinița fusese însă dăruit lui Costea Chihaia de către Radu Mihnea, dar acesta acceptase să-l ierte „*de vecinie ... pentru 215 galbeni gata, să fie iar cnezi pe dedinele lor*” – *ibidem*, p. 644. Despre acest important boier muntean a se vedea și Șt. Andreescu, *Costea Chihaia și înscăunarea lui Matei Basarab*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, t. XXVI, 1989, *passim*.

⁴⁵ Încă de la începutul domniei acestuia, căci fusese trimis de domn, alături de Cernica vornicul, „*să ia scaunul în cetatea Târgoviștei*” – DIR, B, veacul XVII–4, doc. 375, p. 365–366. Mai mult, Radu Șerban l-a răsplătit pentru fidelitatea lui cu „*un loc de casă în București*” – *ibidem*, doc. 574, p. 560.

⁴⁶ A deținut această dregătorie sigur între 15 noiembrie 1606 (*ibidem*, veac XVII–1, 1951, doc. 220, p. 231) și 8 septembrie 1611 (*ibidem*, veac XVII–2, doc. 15, p. 13). Atunci când se întoarce din pribegie, în timpul domniei lui Gavrilă Movilă, era numit „*jupan Oancea fost al II-lea logofăt*” – *ibidem*, veac XVII–3, doc. 305, p. 343–344.

⁴⁷ Spre exemplu în februarie 1612, alături de Stanciu sluger și Petru Armeanu – A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VIII *Acte și scrisori (1607–1613)*, București, 1935, doc. 194, p. 248. Despre pribegia sa „*cu Șerban voievod în Țara Nemțească*” se păstrează ecouri și în documentele interne – DRH, B, vol. XXII, doc. 43, p. 90.

⁴⁸ Satul aparținuse lui Mihai Viteazul – Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV–XVI)*, ed. Gheorghe Lazăr, București, 1996, p. 230. Astfel și-a recuperat în 1625, sub Alexandru Coconul, și moșiile de la Ciurmernic (pe care Turturea paharnic o vânduse lui Hrizea mare vistier), Leurdeni și locul din București – DIR, B, veacul XVII–4, doc. 574, p. 560. Mult mai celebru a fost însă procesul prin care Oancea logofăt revendica 6 sate și 25 de sălașe de țigani din domeniul lui Radu Șerban, susținând că domnul îl miluise cu acestea în vremea pribegiei. La judecata cu marele postelnic Constantin Cantacuzino, Oancea era dovedit mincinos, fiind în pericol „*să i se taie mâinile*” – DRH, B, vol. XXIV, 1974, doc. 387, p. 513.

⁴⁹ Sub Radu Mihnea, Nenciu era amintit cu titlul de postelnic – *ibidem*, doc. 257, p. 345.

⁵⁰ Satul era de moștenire de la jupanița Neacșa a lui Nenciu vornic, fiind vândut și de către Barbu postelnic din Mănești – *ibidem*, vol. XXIII, doc. 82, p. 149.

⁵¹ Și acest sat a fost obiectul unor procese între Oancea logofăt și rudele sale. Într-adevăr, după vânzarea satului către Ianache, Nenciu vornic cu jupanița sa Neacșa și cu Barbu postelnic din Mănești „*au umblat cu minciuni și cu mită la Bățiște fost mare clucer, cumnatul lui Alexandru vodă Iliaș, de le-a făcut lege bună în divan și au luat ei satul Slăvica înapoi de la jupan Ianache postelnic, de a fost pe mâna lor*” – *ibidem*. Totodată i-au înapoiat lui Oancea cei 100 de ughi. Însă, sub Leon Tomșa, Oancea logofăt vine cu „*pără*” în divan obținând câștig de cauză alături de Ianache postelnic.

Nenciu vornic, căci în septembrie 1656 domnul Constantin Șerban le întărea fiilor lui Sava șufarul (așadar nepoții lui Oancea logofăt), lui Oancea paharnicul și lui Radul logofăt, jumătate din balta Nenciuleștilor (jud. Ilfov), partea lui Nenciu vornic⁵², să o stăpânească „cum a ținut-o și tatăl lor” și „să ia venitul cum a luat și Sava șufariu și să nu aibă opreală de la nimeni”⁵³.

Cariera lui Sava din Cuștureni s-a încadrat multă vreme în limitele obișnuite ale dregătoriilor de mică importanță. În 1633 era menționat ca simplu pitar (de fapt era amintită „Alivera, jupâneasa Savei pitar”⁵⁴), iar apoi, în 1635, ca logofăt⁵⁵. Oricum, sub domnia lui Matei Basarab Sava era menționat mai ales cu titlul de logofăt⁵⁶. Deși sub Matei Basarab nu a ajuns la dregătorii înalte, domnul i-a încredințat sarcini importante încă din 1635, când figurează în delegația care trata cu principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I, încheierea unui tratat de alianță⁵⁷. De asemenea, Sava logofăt l-a reprezentat pe domn în Transilvania, atât în 1640, când se înnoia tratatul deja încheiat⁵⁸, cât și în 1641, când era mandatat să negocieze sprijinul principelui pentru lupta antiotomană⁵⁹.

Urcarea pe tronul Țării Românești a lui Constantin Șerban a fost benefică pentru Sava, căci noul domn a ținut cont de fidelitatea lui Oancea logofăt față de tatăl său, domnul Radu Șerban. Așa se explică trecerea lui Sava la dregătoria de mare șufar⁶⁰. Sava nu a păstrat multă vreme această funcție, deoarece teribila revoltă a

⁵² Jumătate din balta Nenciuleștilor și ocina în satul cu același nume (din județul Ilfov) au fost câștigate de Nenciu vornic după mai multe judecăți din vremea lui Gavrilă Movilă și Matei Basarab. Dintr-un document din 16 decembrie 1634 aflăm că satul Nenciulești a fost rumânit „fără voia lor, în silă, iar pre tatăl Nenciului dvornic și pre frații lui i-au scos afară den sat, pre alte moșii” de către Mihai Viteazul – DRH, B, vol. XXIV, doc. 415, p. 550–551. Totodată, balta Nenciuleștilor fusese cotropită de către călugării de la mănăstirea Sf. Troiță din București (Radu-vodă), Matei Basarab făcând dreptate boierului amintit – *ibidem*, doc. 418, p. 554–557.

⁵³ Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 1100, p. 501.

⁵⁴ DRH, B, vol. XXIV, doc. 175, p. 228.

⁵⁵ *Ibidem*, vol. XXV, doc. 15, p. 17.

⁵⁶ În 30 mai 1650 Sava logofătul din Furduiești se judeca cu fiul lui Ivașco Băleanul, Gheorghe clucer (viitorul mare dregător), pentru ocina de la Culcații de Jos, „ce se cheamă Frăjasca”, unde era și mănăstirea Panaghia, locul de înmormântare al lui Udrea Băleanul – *ibidem*, vol. XXXV, doc. 167, p. 189–190. Gheorghe Băleanul mai ridicase pricină, anterior, pentru Ciumernic, o moșie unde stăpânea Sava – Cat. Ț.R., vol. V, nr. 433, p. 208.

⁵⁷ N. Iorga, *Socotelile Brașovului*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. II, t. XXI, 1898–1899, p. 186.

⁵⁸ Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV *Legăturile principatelor române cu Ardealul, de la 1601 la 1699*, București, 1902, doc. 57, p. 217–219.

⁵⁹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. X, București, 1938, doc. 52, p. 90. În noiembrie 1637 Matei Basarab l-a trimis pe Sava în Transilvania pentru ca principele Gh. Rákóczi I să sprijine intervenția lui Ioan Movilă în Moldova împotriva lui Vasile Lupu, care chiar în acel an pusese la cale o lovitură contra domnului muntean – *ibidem*, doc. 9, p. 12–14.

⁶⁰ De altfel, și un alt fiu al lui Oancea logofăt din Cuștureni, Negoită, a fost promovat de Constantin Șerban ca vtori sluger – Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 693, p. 322.

slujitorilor, care a traumatizat și însângerat boierimea munteană, a pus capăt în mod violent carierei sale dregătorești. Sfârșitul lui Sava este relatat de către *Letopisețul cantacuzinesc*. Astfel, prezentând numele celor uciși de către slujitorii revoltați – cei „sângerați și căvășiți de diavolul” –, cronicarul îl menționează și pe „Sava Șufariul Cuștoreanul”⁶¹. Așadar, Sava și-a încetat viața în funcția de mare șufar, fiind ucis în condițiile de gravă răzmeriță provocate de răscoala seimenilor și a celorlalte elemente militare. Prezența lui printre boierii uciși este de altfel un indiciu al poziției ocupate în cadrul ierarhiei boierești muntene.

Chiar dacă multă vreme nu a avut acces la funcțiile înalte din stat, Sava din Cuștureni a reușit să-și constituie un domeniu boieresc ce-l plasa în rândurile marii boierimi muntene. Căsătoria lui Sava, înainte de 1628, cu Alivera, fiica lui Radu postelnic din Balomirești, a deschis și o cale importantă prin care viitorul mare șufar și-a consolidat averea⁶². Din 1637 Sava logofăt a început să-și extindă posesiunile din Furduiești⁶³, de lângă satul Leurdeni, din județul Ilfov. Moșiile din Furduiești aparțineau mamei sale, Neacșa logofeteasa, care le moștenise de la tatăl ei, Ilie, și de la unchiul său, Stanciu⁶⁴. Achizițiile de aici au făcut ca Sava să fie cunoscut ulterior și după posesiunea din Furduiești, moșie pe care vedem că o stăpâna de la mama sa⁶⁵. De reținut că pentru moșia din Furduiești Sava logofăt s-a aflat în judecată cu fiii lui Ivașco Băleanu, Gherghie clucer și Pătru sluger⁶⁶. Moștenirile, zestrea soției și importante cumpărături⁶⁷ au făcut ca Sava și Alivera

⁶¹ *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul cantacuzinesc)*, în vol. *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, vol. I, București, 1984, p. 166. De asemenea în Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ibidem*, vol. 2, p. 138, este pomenită uciderea alături de alți boieri a lui „Sava șufăr Cuștorean”.

⁶² DRH, B, vol. XXII, doc. 187–188, p. 373–375. Alivera era soră cu Preda postelnic și Drosul – *ibidem*, vol. XXIII, doc. 39, p. 74. Dintr-un act din 1635 reiese că Oancea logofăt și nora sa Alivera cumpăraseră un sfert din satul Mușetești (jud. Argeș), cu „bani turcești luați cu dobândă, pe miere”. Nu au reușit să dea înapoi datoria și cei doi au fost nevoiți să-i vândă lui Mitrea fost mare pitar un sfert din satul Mușetești, pentru 250 de ughi – *ibidem*, vol. XXV, doc. 163, p. 172. Pentru boierii din Balomirești a se vedea *Familii boierești*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I, p. 243.

⁶³ Oancea logofăt le dădea Savei și Aliveri ocina sa din Leurdeni (200 de stânjeni în jud. Ilfov, pe apa Dâmboviței), deoarece fiul său îi plătise o datorie de 50 de ughi – Cat. Ț.R., vol. IV, nr. 1085, p. 488.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 1153, p. 515.

⁶⁵ Pentru moșiile de la părinții săi, Sava a plătit și 10.000 de aspri – *ibidem*, nr. 1157, p. 517. Oricum, în 1642 era numit tot Sava logofăt din Cuștureni – *ibidem*, vol. V, nr. 680, p. 302.

⁶⁶ Dintr-un act din 30 mai 1643 reiese că Oancea logofăt, tatăl lui Sava, vânduse moșia Furduiești lui Leca spătar și Grăjdanei (sora lui Udrea și vară cu Ivașco Băleanul) înainte de domnia lui Mihai Viteazul, iar sub Matei Basarab Sava logofăt a luat moșia Furduiești înapoi, susținând că a vândut-o tatăl său fără voia Neacșei, mama lui Sava, căreia îi aparținea moșia – *ibidem*, vol. V, nr. 1047, p. 444. Oricum, Oancea cumpărase chiar el moșie în Furduiești sub Radu Șerban, de la Udriște postelnic din Plătărești și de la fiii lui Mircea armaș – *ibidem*, nr. 1096, p. 463–464.

⁶⁷ De Sava se leagă și un moment interesant din 1638. Astfel, dintr-un document de la Matei Basarab aflăm că Sava logofăt cumpărase de la Sima vâtaf din Târgoviște și de la jupâneasa lui,

să stăpânească astfel un domeniu considerabil⁶⁸, căci aveau moșii în Furduiești, Cuștureni, Stâlpeni, Nenciulești, Mușetești⁶⁹, Robaia, Ciumernic etc.⁷⁰

În anul 1644 Sava apare atât cu titlul de logofăt⁷¹, cât și cu cel de șufar. În acel an Sava a ctitorit împreună cu soția sa Alivera și cu Mușat – Micul Mușetescul, ginerele său – mănăstirea Robaia, cu hramul Sf. Gheorghe, care „a fost de lemn de la moșii lor de mai înainte vreme”, dar pe care o ridică „de piatră din temelii ei”⁷². Elocventă pentru convingerile ideologice ale boierului era pretenția de a fi pus egumen doar cel ales de soborul mănăstirii⁷³.

Din căsnicia lui Sava cu Alivera sunt cunoscuți doi fii, Oancea paharnic și Radu logofăt (numele erau așadar după bunicii celor doi) și o fiică – în afară de cea măritată cu Mușat –, Sofia, numită Furduiasca, măritată cu Radul Toma Năsturel⁷⁴, fiul învățatului Udriște Năsturel, nepotul de frate al doamnei Elena⁷⁵, soția lui

Vlada, ocină în Stâlpeni, jud. Ilfov. Însă Sima vâtaf a vândut a doua oară această moșie lui „Hadâr-bei turcul, cu 117 ughi, fără știrea lui Sava logofăt”. În judecata din marele divan câștig de cauză are Sava logofăt, actul stipulând „că nu se cade să cumpere turcii moșie aicea în țară” – *ibidem*, vol. IV, nr. 1157, p. 517. În 1639 Sava apare tot cu titlul de simplu logofăt – *ibidem*, nr. 1358, p. 591.

⁶⁸ În 1649, Sava logofăt a mai pierdut un proces cu Radu Dudescu, pentru moșia Tâmburești, vândută de cumnații săi, Preda și Drosu din Balomirești, lui Dumitru Dudescu. Sava susținea că avea și el moșie în Tâmburești, din partea soției sale Alivera, dar nu a putut „jura” cu 12 boieri luați pe răvașe domnești, însă „a căzut cu rugăciune în taină la Radul logofăt ca să-i dea ughi 60, să lase pre Radul vel comis să ție acea parte den Tâmburești, care o au fost vândut Sava logofăt comisului Radului”. În urma judecății a patru boieri, Sava logofăt a fost obligat să plătească lui Radu Dudescu 120 de ughi, căci soția sa nu avusese zestre în Tâmburești, iar moșia toată a rămas „pre seama comisului Radului” – DRH, B, vol. XXXIV, 2002, doc. 145, p. 134–135 și doc. 149, p. 139.

⁶⁹ După vânzarea către Mitrea pitar, Alivera și socrul său Oancea logofăt tot mai stăpâneau un sfert de sat cu vecini – *ibidem*, vol. XXV, doc. 163, p. 172.

⁷⁰ Aici era întărit tatăl său de către Alexandru Coconul în 1625 – DIR, B, veacul XVII–4, doc. 574, p. 560. Moșia din Ciumernic, stăpânită de Hrizea din Bălteni, apoi de Radu Dudescu, a fost revendicată de Sava logofăt în 1646, dar acesta pierde judecata, căci „l-au ajunsu legea și judecata divanului” – DRH, B, vol. XXXI, doc. 178, p. 202.

⁷¹ *Ibidem*, vol. V, nr. 1317, p. 550.

⁷² Totodată mănăstirea era înzestrată cu ocini din Brătianii și Mușătești, cu pădurile din jur, cu partea de vie de la Pitești a socrului lui Sava, cu vite, cu muntele Dara etc. – *ibidem*, nr. 1301, p. 543; *ibidem*, vol. XXXIII, 2006, doc. 198, p. 266.

⁷³ Dan Pleșia, *Câteva știri noi din veacul al XVII-lea despre schitul Robaia, metoh al mănăstirii Argeș*, în „Mitropolia Olteniei”, an XXVII, 1975, nr. 1–2, p. 115–121; Grigorie Urișescu, *Schitul Robaia-Argeș*, în „Glasul bisericii”, an XXXIII, 1974, nr. 11–12, p. 1122–1146.

⁷⁴ Radu Toma Năsturel era în 1653 logodit cu Casandra, fiica „jupânului Dima gelepul de la Țarigrad”, cea care trebuia să-i fie soție lui Mateiaș, copilul botezat și crescut de domnul Matei Basarab și doamna Elina – DRH, B, vol. XXXVIII (1653), ed. Oana Rizescu, Marcel-Dumitru Ciucă, Florina Manuela Constantin, Andreea Iancu, București, 2009, doc. 194, p. 201–202.

⁷⁵ Conform unui act din 18 septembrie 1653, Radu Toma Năsturel devenea principalul moștenitor al averii doamnei Elina – S. Anuichi, *Un hrisov al lui Matei Basarab în arhive iugoslave. Peripețiile unui testament*, în „Magazin istoric”, an XVI, 1982, nr. 9, p. 9–12. Restituirea averii doamnei Elina, căzută „pre seamă domnească”, s-a făcut datorită ajutorului marelui postelnic Constantin Cantacuzino: „... sculatu-s-au Radul Năsturel ce au fostu mare ban de Herăști, fiind

Matei Basarab⁷⁶. Fiii săi nu au ajuns însă să dețină vreo dregătorie importantă, doar descendenții pe linie feminină având o evoluție prestigioasă.

Din cele prezentate mai sus putem să identificăm astfel în familia lui Sava mare șufar un vechi neam de boieri, pe care-l plasăm în acel „partid creștin”, grupare care a fost reazemul politicii unor domni ca Mihai Viteazul, Radu Șerban și chiar Matei Basarab sau Constantin Șerban.

După moartea lui Sava din Furduiești și Cuștureni, Gherghe a revenit ca mare șufar, așa cum reiese dintr-un act din anul 1656⁷⁷.

În fine, pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, avem următoarea succesiune de mari șufari: Pavel din Cosoba (1613?), Manolache (din Breazoe? 1623), Ivan din Pitești (23 iulie 1626 – 17 aprilie 1637)⁷⁸, Stroe din Grădiște și Vârâți (1637–1638), Mitrea (1639–1647), Spahiul din Vâlsănești (1648–1651), Gherghe din Târgoviște (18 ianuarie 1652 – 1653; iunie 1655–1656), Sava din Cuștureni și Furduiești (1654 – înainte de iunie 1655).

De reținut un aspect important al modului în care erau dobândite dregătoriile. Atât în cazul lui Sava din Furduiești, cât și al celorlalți mari șufari (în situația lui Stroe regăsim o încrengătură mai mult sau mai puțin directă între boierii din Vârâți și Grădiște pe de o parte și Rudenii, Dragomir din Plăviceni, Dumitru Filișanu, Sima Buzescu și chiar Matei Basarab) se constată raporturi socio-politice care evidențiază caracterul de clan al afilierilor și solidarităților boierimii muntene, precum și intensitatea relațiilor de sânge și clientelare între membrii elitei din Țara Românească.

II. POZIȚIA MARELUI ȘUFAR ÎN IERARHIA DREGĂTOREASCĂ

Cu certitudine marele șufar nu făcea parte din sfatul domnesc, căci acolo era prezent marele stolnic, dar era membru al divanului lărgit, „marele divan”, așa cum apare în documente. Îl găsim de cele mai multe ori înaintea postelnicilor de categoria a doua, alteori după ei⁷⁹. Poziția marelui șufar în ierarhia dregătorilor nu

nepotul de frate doamnei Ilinii, de au fost mersu cu multă rugăciune la .... Constandinu Cantacuzino ce au fost marele postelnic, ca să grăiască Ghicăi vodă să-i lase moșiile, satele răposatii mătușă-sii doamnei Ilinii ...” – Mariana Lazăr, *Primul act domnesc de întărire a proprietăților mănăstirii Cotroceni. Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu*, în „Revista istorică”, t. VII, 1996, nr. 5–6, p. 361.

⁷⁶ G.D. Florescu, *Ceva despre câteva neamuri boierești oltene înrudite între ele în veacul al XVII-lea*, București, 1944, extras din „Arhiva românească”, 1944, p. 26; O.G. Lecca, *Familiiile boierești române. Genealogia a 100 de case din Țara Românească și Moldova*, București, 1911, p. 65; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 215.

⁷⁷ *Ibidem*, vol. VIII, nr. 1179, p. 533.

⁷⁸ Cat. Ț.R., vol. IV, nr. 957, p. 437–438.

⁷⁹ Spre exemplu *ibidem*, vol. VII, nr. 905, p. 316–317 și nr. 918, p. 321. Atunci când era martor la unele vânzări de moșii, marele șufar era trecut chiar înaintea unor dregători mai prestigioși ca marele paharnic, marele clucer sau marele spătar – *ibidem*, vol. VIII, nr. 465, p. 226 și nr. 467, p. 227. Aceste acte nu au însă relevanță prea mare, căci conținu și alți factori, precum vârsta boierului, relația cu cel care redacta sau era subiectul zapisului.

era bine precizată, dar cu siguranță se afla după ultimii dregători considerați în categoria celor mari, adică după marele armaș, marele portar și chiar după vtori logofăt, vtori vistier și vtori vornic⁸⁰. Această poziție este poate și un indiciu al apariției mai târzii a dregătoriei, când deja cele mai importante funcții în sfatul domnesc aveau câte un vtori, un dregător al doilea.

Oricum, o deosebire în poziționarea ierarhică a marelui șufar se constată atunci când semnavă la diverse tranzacții, căci, de regulă, apărea imediat după toți dregătorii indicați cu apelativul „*vel*”, uneori chiar înaintea unor mari dregători precum marele clucer, marele agă și marele șetrar⁸¹. Legat tot de reprezentarea instituțională să mai spunem că pe marele șufar (șifar) îl întâlnim ca participant la adunările de stări, fiind printre boierii care semnavă documentele din noiembrie 1636 (Ivan mare șifar din Pitești)⁸² și 1652 (Gherghie mare șufar din Târgoviște)⁸³. *Concluzia care se desprinde din prezentarea situației ierarhice a marelui șufar este aceea că deși importanța sa a crescut continuu, mai ales în intervalul cronologic 1626–1656, deși poziția sa nu a depășit-o pe aceea a unui dregător de categoria a doua, șufarul fiind reprezentat în sfatul domnesc de marele stolnic, în raport cu stolnicul al doilea, este probabil ca marele șufar să îi fi fost superior.*

III. ATRIBUȚIILE ȘI IMPORTANȚA MARELUI ȘUFAR

În ceea ce privește rosturile marelui șufar în cadrul aparatului de stat, acestea erau cele specifice unui dregător de curte, fiind legate de aprovizionarea curții domnești, mai exact de bucătăria de la curtea domnească⁸⁴. Dintre călătorii străini care prezintă demnitățile de la curțile domnilor doar în *Relația anonimă latină despre Țara Românească* se regăsesc câteva date. Astfel, conform autorului „șufarul cel mare <*sciuforum magnum*>, care este boier și e cum ar fi mai mare peste bucătari <*cocorum magnum*>”⁸⁵, era în subordinea marelui stolnic. Totuși, în afară de această sursă nu mai avem o altă care să confirme raporturile de subordonare a marelui șufar față de marele stolnic, deși ambele dregătorii erau de curte. Nici măcar faptul că Stroe din Grădiște (jud. Olt) înainte de a ajunge mare

⁸⁰ *Ibidem*, vol. V, nr. 957, p. 437–438.

⁸¹ În această poziție apare Sava mare șufar în decembrie 1654, ca martor la o vânzare de moșie către Eustratie Leurdeanu – *ibidem*, vol. VIII, nr. 465 și nr. 467, p. 226–227.

⁸² DRH, B, vol. XXV, doc. 406, p. 445.

⁸³ *Ibidem*, vol. XXXVII, 2006, doc. 24, p. 24–28.

⁸⁴ După N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 284, șufarul aproviziona probabil cu pește curtea domnească.

⁸⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. VII, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 455. În prezentările dregătoriilor din Moldova, făcute de Evlia Celebi (*ibidem*, vol. VI, București, 1976, p. 486–487) și De La Croix (*ibidem*, vol. VII, p. 261–263) nu întâlnim amintit șufarul. Acesta nu apare nici în enumerarea dregătoriilor de către Stavrin Palamed, *Cronici în versuri despre Mihai Viteazul*, București, 2004, p. 29.

șufar a fost mare stolnic⁸⁶ nu reprezintă o dovadă peremptorie a legăturilor dintre cele două funcții dregătorești.

Un document de la Leon Toma, din 12 aprilie 1630, prezintă indirect câte ceva din sarcinile propriu-zise ale șufarilor. Astfel, domnul întârea mănăstirii Viforâta, de lângă Târgoviște, balta Sticleanul, din satul Vărăștii (jud. Ilfov), posesiune a mănăstirii. Anterior însă, „... șefarii ... au împresurat balta mănăstirii, Sticlenul și au zis cum iaste baltă domnească, miluită de domni pre seama șifărească”⁸⁷. Mai mult, stareța Anghelina s-a plâns în marele divan că șufarii domnești au vândut balta respectivă lui Chirca vameșul. Chirca și șufarii au rămas de lege, căci „toți boierii divanului, cei bătrâni” au adevărit că Sticleanul era veche baltă a mănăstirii Viforâta, în timp ce *baltă șifărească era Cepiia*, din balta Cornățel⁸⁸. Reiese astfel că șufarii – alături de stolnicei – se ocupau de administrarea bălților domnești, având probabil drept principală preocupare aprovizionarea curții domnești cu pește. Oricum, o parte din veniturile lor erau asigurate din exploatarea acestor bălți; observăm că aveau dreptul chiar să le vândă⁸⁹. Pe de altă parte, șufarii amintiți în documentul de la Leon Tomșa se aflau în subordinea marelui șufar, dezvoltându-se astfel un întreg aparat în subordinea sa. Un document de la Constantin Șerban consemna venitul luat de marele șufar de la balta Nenciuștilor⁹⁰, fapt ce confirmă informațiile de mai sus legate de una dintre sursele de venit ale acestui dregător.

Între responsabilitățile marelui șufar nu le regăsim doar pe cele care țineau de specificul propriu-zis al dregătoriei, iar atribuțiile delegate aveau o pondere semnificativă în activitatea sa. De aceea, pentru această perioadă, marii șufari apar deseori ca boieri hotarnici, boieri jurători luați pe răvașe domnești (precum Manolache șifarul, în 1634⁹¹), ispravnici sau participanți la adunarea de stări. Spre exemplu, într-un document din 14 decembrie 1644, Mitrea mare șufar era „*omul domnesc*”, „*ispravnic și hotarnic*” împreună cu 12 boieri hotarnici luați pe răvașe

⁸⁶ În DRH, B, vol. XXV, doc. 185, p. 196, Stroe era menționat ca „biv vel stolnic”.

⁸⁷ *Ibidem*, vol. XXIII, doc. 81, p. 146. De reținut că balta Sticleanul era disputată de mănăstirea Viforâta, de lângă Târgoviște, încă din 1613, atunci când Radu Mihnea intervenea pentru ca nici stolnicii și nici șifarul să nu ia din veniturile bălții, care trebuiau să meargă la mănăstirea amintită – DIR, B, veacul XVII–2, doc. 152, p. 157–158.

⁸⁸ Documente citate și de C.C. Giurescu, *Istoria pisciculturii*, p. 272–273, care aprecia că „balta Cepiia a fost una din bălțile cele mai bogate în pește”.

⁸⁹ De precizat totuși că cei care sunt menționați deseori în textele documentelor interne ca având grijă de administrarea și exploatarea bălților, lacurilor și iazurilor domnești erau stolniceii, subordonați marelui stolnic – *ibidem*, p. 268–271. De altfel, chiar și la Cornățel, unde se afla balta șifărească, erau și stolnicei acuzați de Leon Tomșa că opreau „*venitul mănăstirii <Viforâta> de pește*”, mai exact din gârlele mănăstirii de la Vărăști, Gurguiști, din Argeș și din Sticleanul – DRH, B, vol. XXIII, doc. 253, p. 404.

⁹⁰ Cat. Ț.R., vol. VIII, nr. 1100, p. 501.

⁹¹ DRH, B, vol. XXIV, doc. 418, p. 556.

domnești în divan, înaintea domnului, de către doamna Elina „ca să-i hotărască și să-i împietrească ocina de la Vițichești” (jud. Muscel)⁹².

Un alt exemplu de competență delegată îl avem din vremea lui Constantin Șerban. *Letopiseșul cantacuzinesc* relatează că „făcut-au Constandin-vodă și o mănăstire mare, care iaste în vârful unii movile din București, unde iaste hramul sfetăi Costandin-țar și muma lui, Elena. Ispravnic au fost Radu logofăt Dudescu și Gherghie șufariul din Târgoviște”⁹³.

În concluzie, ascensiunea marelui șufar în cadrul instituțiilor statului, precum și rolul său tot mai activ și diversificat nu fac decât să ilustreze evoluțiile politice și socio-economice legate de exercitarea dregătoriei. Preeminența dregătoriei reflectă așadar adaptarea și acomodarea continuă a boierimii ca stare socio-politică, funcția devenind, de la răscrucea secolelor XVI–XVII, factorul determinant în stabilirea statutului socio-politic privilegiat al elitei din Țara Românească, accentuându-i totodată caracterul oligarhic.

ABOUT A LESS-KNOWN HIGHER OFFICIAL: THE GREAT “SCHUFAR”

Abstract

The higher officials' rise in the organisation of the Wallachian higher officials' apparatus convincingly illustrates the growing importance of the function to the role played by the Wallachian nobility in politics, as well as to the definition of a privileged pre-eminent status in the social organization in the late sixteenth century. The paper aims to capture this reality by presenting the great “schufars” in the early seventeenth century.

⁹² Cat. Ț.R., vol. V, nr. 1501, p. 625. Cu siguranță la Vițichești doamna Elina avea și vii. Legat de acest sat să spunem că el a fost lăsat moștenire de către doamna Elina nepotului ei Radu postelnic Năsturel, cel care era însurat cu Sofia, fiica lui Sava mare șufar. Constantin Șerban le întărește lui Udriște Năsturel și fiului său Radu postelnic aceste bunuri de la Vițichești, pe care anterior le dăduse lui Vasilie armaș, însă acesta s-a ridicat cu „*sabia contra domnului*”, alături de mulți slujitori, făcând „*multe răutăți și hoții și vărsări de sânge*”. După ce Constantin Șerban a obținut victoria împotriva slujitorilor a confiscat lui Vasilie armaș pentru „*rea viclenie față de domn*” viile de la Vițichești și le-a redat Năstureilor – *ibidem*, vol. VIII, nr. 628, p. 300.

⁹³ *Letopiseșul cantacuzinesc*, p. 157.

ISTORICI REPREZENTATIVI

MARIA HOLBAN

NICOLETA ROMAN

De foarte mult timp mă întrebam de ce știm atât de puține lucruri despre persoane a căror contribuție la istoriografia românească este indiscutabilă. De ce femeii cu un rol însemnat într-o știință sau alta – pentru a le numi doar pe Maria Holban, Alice Voinescu, Maria Musicescu sau Christine Galitzi – sunt atât de puțin vizibile? Cum și în ce condiții au reușit ele să-și construiască propria carieră? Și acestea sunt doar câteva dintre întrebările mele. Datorită participării mele la un proiect dedicat istoriei Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, proiect finalizat printr-o lucrare deja publicată¹, am reușit să-mi răspund la o parte din întrebări, având totodată posibilitatea să descopăr valențele științifice nebănuite ale unei femei care a avut neșansa de a trăi într-un timp potrivit dorințelor și planurilor sale. Maria Holban a avut un început promițător pe plan internațional, având șansa de a deveni unul dintre specialiștii recunoscuți ai Evului Mediu, dar i s-au împotrivit vremurile și, implicit, oamenii. Chiar și așa, modul de adaptare la noile cerințe a dovedit, o dată în plus, după cum vom vedea, erudiția unui om de știință capabil să răzbată prin ideologii și să-și creeze un spațiu istoric în care să se impună. O parte din informațiile cuprinse în acest studiu erau deja cunoscute, în timp ce altele fie vin ca o completare fericită a primelor, fie sunt cu totul inedite și se încadrează perfect demersului nostru. În adunarea și structurarea materialului mi-au fost de un real folos documentele și informațiile date de domnul Andrei Pippidi, care a găsit întotdeauna răgazul de a răspunde întrebărilor și nedumeririlor mele referitoare la o persoană pe care nu numai că a cunoscut-o în mod direct, dar de care a fost legat afectiv. Spre dânsul se îndreaptă primele mele mulțumiri, pentru răbdarea, dar mai ales privirea critică și constructivă asupra textului de față. În al doilea rând, nu-l pot uita pe domnul Șerban Papacostea, care a răspuns afirmativ dorinței mele de a fi și dânsul un critic al acestor rânduri. Și, nu în ultimul rând, trebuie să-l menționez pe domnul Matei Cazacu, care, cu bunăvoință, mi-a împărtășit din informațiile și amintirile sale legate de Maria Holban.

¹ Ana Maria Ciobanu, Elena Loredana Mirea, Petre Ș. Năsturel, Andrei Pippidi, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Raluca Tomi, Radu Tudorancea, *Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. 1937–1948*, București, 2009. Țin să menționez că acest studiu reprezintă forma extinsă și dezvoltată a unei comunicări susținute în cadrul sesiunii Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București, în 2008.

I. DATE BIOGRAFICE

Născută la începutul secolului XX, mai precis la 30 martie 1901², Maria Elise Holban se înrudea cu familii moldovenești precum Dabija, Rășcanu, Jianu, Zane, Kogălniceanu, Stamatini, Dăscălescu etc.³ Datorită tatălui său, generalul Ștefan Holban⁴, a reușit să aibă parte de experiențe unice în timpul Primului Război Mondial și să cunoască personalități de prim rang, din societatea politică și culturală a vremii.

După ce a absolvit liceul „Mihai Viteazul”, a urmat studiile de drept și de litere din cadrul Universității București, pe care le-a completat și cu perioade de cercetare științifică la École Nationale des Chartes și École des Hautes Études din Paris. Deși Andrei Pippidi menționează doar trei călătorii de documentare în Franța (1929, 1936–1938, 1939), arhiva Mariei Holban, aflată în custodia Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, sugerează existența unui al patrulea stagiu, în 1935. Acesta a fost obținut în urma unei aplicații pe care a făcut-o la Institutul Francez pentru o bursă, pe care a și câștigat-o. Alphonse Dupront, directorul Institutului Francez la acea dată, îi scria Mariei Holban la 17 iulie 1935 spunându-i că nu s-a îndoit niciun moment că cei care făceau parte din comitetul de acordare a bursei îi vor accepta cererea. Alegerea lor coincidea cu a lui. Bursa, de 2.500 franci, presupunea șederea pe o perioadă de două luni în Franța, la finalul căreia trebuia realizat un raport de activitate⁵. Toate aceste incursiuni în spațiul francez i-au oferit posibilitatea de a intra în contact și de a stabili legături cu importante personalități ale istoriografiei franceze, dintre care îi menționăm aici pe Abel Lefranc, Ch. Samaran și Henri Hauser.

Peste ani, amintindu-și de prima impresie lăsată asupra-i de capitala franceză, nota într-o scrisoare: „*Mă port cu gândul la Paris. Oraș-minune, cum nu mai este altul. Revăd prima mea impresie din februarie 1929. Venise de la Fontenay <aux*

² A. Pippidi afirmă în studiul său, *Maria Holban și studiile de istorie a Occidentului european*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XIX, 2001, p. 377–384, că s-a strecurat o eroare în *Enciclopedia istoriografiei românești*, când a fost trecută data de 30 mai ca dată de naștere. Ulterior, această corectură a fost preluată și de Maria Dragomir în studiul său, *Maria Holban*, apărut în „Hrisovul. Buletin al Facultății de Arhivistică”, s.n., VIII, 2002, p. 120–123. Totuși, incertitudinea asupra acestei date persistă deoarece chiar Maria Holban menționează data de 30 mai ca dată de naștere după cum dovedește declarația sa, ce se află la Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare: DANIC), dosar 26/1940, f. 285.

³ M.S. Rădulescu, *Câteva date despre strămoșii Mariei Holban*, în vol. *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, vol. I, Brăila, 2000, p. 209–212. Informații despre arborele genealogic al familiei Holban se pot găsi și la C. Bobulescu, *Neamul Holbăneștilor*, Chișinău, 1929.

⁴ Ștefan Holban (1869–1939), general, atașat militar la Sankt-Petersburg, ministru de război (17.12.1921 – 18.01.1922).

⁵ Arhiva Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” (în continuare AIINI), fond Maria Holban, scrisorile semnate Alphonse Dupront din iulie 1935. Pentru detalii legate de structura și modul de funcționare a Institutului Francez din București v. André Godin, *Une passion roumaine. Histoire de l'Institut Français des Hautes Études en Roumanie (1924–1948)*, Paris, 1998, p. 91.

Roses> Radu Vulpe să mă însoțească la colindarea pentru a-mi găsi o locuință. (Căci refuzasem oferta insistentă a prof. Iorga de a merge la Fontenay). Era tocmai pe vremea valului de frig și ningeă cât am traversat grădina Luxembourg, apoi trista Place du Panthéon și nicăieri nu am găsit adăpostul căutat. În urmă, am ajuns ca tot românul la Hôtel Molière, unde tocmai se întâmpla să plece un unchi al meu și să se afle o cameră liberă. Întâmplare nebănuită și fericită. Bietul Vulpe s-a putut reîntoarce la soție cu răspunsul de: «Mission accomplie»»⁶

În România, studiile universitare ale Mariei Holban s-au realizat cu cei mai buni profesori, unii dintre ei devenindu-i mentori (Nicolae Iorga, Vasile Pârvan), formând-o și pregătind-o pentru cariera de mai târziu. Nicolae Iorga a fost cel care i-a recunoscut spiritul istoric, talentul, meticulozitatea cercetării și a descoperirii detaliilor, importante în crearea unui întreg care să fie cât mai aproape de adevărul istoric. În 1937, o includea în comitetul de redacție al „Revistei istorice” și al „Revue historique du Sud-Est européen”, alături de Dumitru Berciu, N.A. Constantinescu, C.J. Karadja, Emil Lăzărescu, Șt. Meteș, Valeriu Papahagi, Iulian Peter și Aurelian Sacerdoțeanu⁷. Și chiar dacă nimic nu se aproba fără avizul istoricului Iorga sau fără intervenția sa, simpla ei prezență într-un astfel de colectiv reprezenta o recomandare în sine. Fapt întărit încă o dată în anul următor, când, la rugămintea aceluiași profesor, acceptă să conducă seminariile de istorie universală de la Facultatea de Litere din București⁸. De asemenea, apare pentru o perioadă de timp ca membră a Institutului pentru Studiul Istoriei Universale, fondat de Nicolae Iorga în 1937 și devenit mai apoi Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, instituție în care va reveni ca cercetător principal. Propunerea pentru teza sa de doctorat a primit recomandarea călduroasă a profesorului Nicolae Iorga, care, aflându-i titlul – *François de Moulins de Rochefort* –, i-a dat aprobarea sa, adăugând în colțul din dreapta sus al cererii: „se primește cu plăcere”. Ulterior, teza a căpătat un alt titlu, mult mai complet și precis: *Quelques aspects inconnus de la Préréforme française. De la Salamandre en feu au feu divin*. Documentarea, temeinică și plină de migală, s-a realizat într-un ritm accelerat în bibliotecile și arhivele franceze, în tot acel timp scurt și de neprețuit pe care bursele și alte ieșiri ocazionale în Franța i-l puneau la dispoziție. Ulterior, prin bunăvoința colegilor, elevilor și prietenilor, reușea să completeze acele frânturi de informație pe care le descoperise atunci când scotocea asiduu pentru a reconstitui istoria. Emil Vârtosu și Alexandru Ciorănescu reprezintă cel mai bun exemplu în acest sens. Deși deținând raporturi diferite cu Maria Holban, amândoi au fost bucuroși să o ajute de fiecare dată când au putut. Anul 1939 a fost unul important pentru Maria Holban întrucât, pe lângă schimbările importante ce aveau loc în cadrul Școlii de Arhivistică și Paleografie unde lucra, ea și-a susținut teza de doctorat. Căutând a-l avea în comisie și pe

⁶ Arhiva personală Matei Cazacu, scrisoare nedată, dar scrisă în mod cert după 4 martie 1988.

⁷ Din 1940, li se alătură și Victor Brătulescu.

⁸ DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 33/1942, I, f. 134v.

Nicolae Iorga, care o sprijinise pe parcursul elaborării lucrării, și-a programat susținerea chiar înainte de plecarea acestuia din țară. La 17 mai 1939, teza, scrisă și prezentată în limba franceză, era primită cu laude de către comisia condusă de marele istoric. Interesul pentru perioada premergătoare Renașterii și Reformei franceze va continua să se manifeste în mod constant în întreaga activitate științifică a Mariei Holban.

II. ACTIVITATEA LA ȘCOALA DE ARHIVISTICĂ ȘI PALEOGRAFIE

Încă din perioada studiilor de facultate, Maria Holban a început să lucreze în cadrul nou înființatei Școli de Arhivistică și Paleografie. Inițial a fost suplinitoare la Catedra de paleografie latină (1 noiembrie 1926)⁹, pentru ca apoi să devină profesor cu titlu provizoriu (1931–1940) și în cele din urmă profesor definitiv (1940–1948)¹⁰. Indiferent de titlul deținut în această lungă perioadă didactică, Maria Holban a avut parte atât de admirația elevilor, cât și de respectul și, câteodată, prietenia unora dintre colegii săi, printre care se număra Emil Vârtosu. Corespondența purtată cu acesta în 1932 denotă nu numai prețuirea pe care o aveau unul față de celălalt, ci și înțelegerea pe care o manifestau pentru domeniile de interes ale fiecăruia. Plecat în Franța pentru documentare, Emil Vârtosu a fost rugat de Maria Holban să-i furnizeze informații cât mai detaliate despre manuscrisele din bibliotecile franceze referitoare la Louise de Savoie. În scrisorile din 20 și 26 octombrie 1932, trimise ca răspuns, sunt oferite transcrieri, indicații de noi piste bibliografice și posibilități de interpretare a textelor găsite. Descoperirile făcute de Vârtosu se adăugau propriilor investigații făcute în 1929 și în 1935 și au fost folosite nu numai la apariția primelor sale articole¹¹, ci și la cele care au urmat. Pe de altă parte, profesorul Vârtosu a suplinit-o pe Maria Holban de fiecare dată când aceasta pleca din țară sau intra în concediu (22 februarie – decembrie 1929; 1935–1936; aprilie–mai 1939)¹². Trebuie amintit că Școala de Arhivistică și Paleografie se dorea a fi o instituție de elită. Însuși primul director al acesteia, Constantin Moisil, mărturisea că, în momentul în care a gândit programul de studii, a apelat nu numai la sfatul istoricului Nicolae Iorga, ci și la cel al „erudiților noștri mai tineri”, ce urmaseră cursurile celebrei École Nationale des Chartes. Și printre acești tineri se afla, poate, și Maria Holban. Noua școală de arhivistică își sporea prestigiul de

⁹ Până la acea dată la Catedra de paleografie latină au fost profesori Constantin Marinescu (în perioada 1924–1925) și Zoe Balș (în perioada 1925–1926), care s-au și căsătorit în anul 1926.

¹⁰ Maria Dragomir, *op. cit.*, p. 121.

¹¹ Este vorba de *Autour du Livre d'Heures de Marguerite de France*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 168–180; *François de Moulins de Rochefort et la Querelle de la Madeleine*, în „Humanisme et Renaissance”, II, 1935, p. 26–43, 147–171.

¹² Pentru mai multe informații v. DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 69/1946, f. 212–230; *Materiale documentare*, în „Hrisovul”, I, 1941, p. 523.

la un an la altul prin cooptarea de noi nume din mediul academic. Pentru anul 1937–1938, spre exemplu, sunt menționați 9 profesori¹³, pentru ca în 1940 să sosească Damian Bogdan, Ioan Hudiță, Dan Simonescu și Maria Dumitrescu¹⁴, părăsind însă instituția¹⁵ Victor Papacostea (ce predă izvoarele istoriei românilor) și Petre P. Panaitescu. De fiecare dată când unii dintre tinerii angajați ai Școli plecau la studii în străinătate, directorul Moșil nu uita să le reamintească să cerceteze și în folosul instituției. Astfel, printr-o adresă oficială din 10 septembrie 1935 i se cerea Mariei Holban să întreprindă o documentare cât mai completă în Arhivele Naționale Franceze, în Biblioteca Națională (secția manuscrise) și în Arhivele Ministerului Afacerilor Externe de la Quai d’Orsay pentru a întregi fondul deținut asupra rapoartelor consulare din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea¹⁶. În ceea ce privește călătoria efectuată în septembrie–octombrie 1938, Constantin Moșil îi cerea, de asemenea printr-o adresă oficială, să-și însușească la École Nationale des Chartes metodele cele mai noi de predare în paleografia latină și să observe care este legătura dintre cursul de epigrafie latină medievală și cel de paleografie latină¹⁷. Astfel, se poate vedea cum interesele Școlii de Arhivistică se împleteau cu cele ale Mariei Holban, rezultatele cercetărilor fiind încontinuu valorificate. De altfel, una dintre cele mai importante realizări ale Mariei Holban în cadrul Școlii de Arhivistică și Paleografie a fost publicarea, alături de Virginia Vasiliu-Sacerdoțeanu, a *Culegerii de facsimile. Seria latină* (1942).

Dar activitatea științifică a Mariei Holban nu se rezuma doar la Școala de Arhivistică și Paleografie. La colaborarea cu Institutul pentru Studiul Istoriei Universale, care devine mai pregnantă după 1942, se adaugă și cea cu Centrul pentru Studiul Renașterii (din 1942)¹⁸, acesta din urmă fondat cu ajutorul Institutului Italian de Cultură¹⁹. O parte din comunicările susținute ne sunt cunoscute datorită dărilor de seamă pe care toți profesorii Școlii de Arhivistică erau nevoiți să le dea după 1940²⁰.

¹³ Constantin Moșil (arhivistică, heraldică, sigilografie și numismatică), Petre P. Panaitescu (paleografie slavă), Iulian Ștefănescu (paleografie greacă), Maria Holban (paleografie latină), Henri Stahl (expertiză grafică), N. Georgescu-Tistu (bibliologie și bibliografie), A. Sacerdoțeanu (diplomatică), I.D. Condurachi (drept vechi românesc) și M. Popescu (instituții vechi românești).

¹⁴ Maria Dumitrescu (1904–1969), istoric medievist, filolog și bibliograf.

¹⁵ În perioada 1938–1953 Arhivele Naționale din București l-au avut ca director pe Aurelian Sacerdoțeanu.

¹⁶ AIINI, fond Maria Holban.

¹⁷ DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 20/1938, f. 46.

¹⁸ Acest Centru a funcționat pentru o scurtă perioadă de timp și l-a avut drept secretar pe Alexandru Ciorănescu – Răzvan Theodorescu, *O temă românească din prima jumătate a secolului al XX-lea: Renașterea*, în „Studii de știință și cultură. Revistă trimestrială editată de Universitatea de Vest”, an IV, martie 2008, nr. 1 (12), p. 12.

¹⁹ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 382.

²⁰ Dintre acestea le amintim pe cele susținute la Institutul pentru Studiul Istoriei Universale: „Cabală și antisemitism în secolul XVI” (1943); „Jean Louis Carra și așa-zisa Istorie a Moldovei după un text inedit” (1944); „Profiluri consulare. Primii consuli francezi în țările române. 1798–1816” (1945);

În 1945 susține și o comunicare la Radiodifuziune cu titlul „Pico de la Mirandola și problema omului în Renaștere”, continuând un drum pe care pășise și Nicolae Iorga cu seria sa de conferințe (1936–1938)²¹. După cum lesne putem observa, prin aceste comunicări Maria Holban își dovedește încă o dată fidelitatea față de preocupările sale dintâi, dar demonstrează trecerea spre noi domenii de interes în cadrul istoriei moderne românești: relatarea de călătorie și relațiile diplomatice. Această trecere s-a realizat încă din 1941, odată cu publicarea în „Revue historique du Sud-Est européen” a articolului *Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy*²².

Pe plan personal, Maria Holban va face față cu demnitate evenimentelor politice care au marcat perioada 1940–1948. Aflată în București în timpul pogromului legionar (21–24 ianuarie 1941), ea este chestionată, la fel ca toți ceilalți profesori ai Școlii, asupra acțiunilor întreprinse în acea zi. În 1944 comisia de cercetare a corpului didactic din cadrul Școlii de Arhivistică, după îndelungi anchetări, ajunge la concluzia că Maria Holban nu a aderat la nicio formațiune politică și nici nu a sprijinit vreo organizație dictatorială²³. Urmând același principiu, ea a rămas printre puținii salariați ai Școlii care nu au intrat în sindicat²⁴. Peste ani, aflând că va pierde moșia din Moldova, pentru a cărei păstrare făcuse atâtea sacrificii, decide să facă singură drumul până la Săscut pentru a plăti oamenilor dreptul lor. Prin acest gest își pierde o parte din prieteni și dreptul la libertate, având pentru o perioadă de timp domiciliul forțat în casa sa din București. Dar cel puțin a avut conștiința îndeplinirii corecte a obligațiilor sale, după cum o demonstrează propriile rânduri și cele ale apropiaților²⁵.

Desființarea Școlii de Arhivistică și Paleografie în 1950 va pune capăt acelei dimensiuni a carierei Mariei Holban de care se simțea, poate, atașată în cel mai înalt grad: cea de profesor. Singura mărturie scrisă asupra acestei activități care ne-a parvenit până în momentul de față este cea a lui Alexandru Ciorănescu, marele comparatist de mai târziu. Într-o perioadă în care majoritatea elevilor alegeau, conform registrelor păstrate, să se îndrepte spre a studia expertiza grafică alături de Henri Stahl, el opta, în 1929, să se specializeze în paleografie latină²⁶. Numărul elevilor nu era unul foarte mare, dar pregătirea rămânea una serioasă, valorificată continuu de cei care mai târziu alegeau o carieră științifică în domeniul științelor

„O identificare a lui Frère Jean din Rabelais” (1946). La Centrul pentru Studiul Renașterii a susținut comunicarea intitulată „În jurul unei medalii milaneze din sec. XVI” (1943), iar la Arhivele Statului, „Datarea și interpretarea unor jetoane ale lui Francisc I pe bază de texte contemporane” (1945).

²¹ Nicolae Iorga, *Sfaturi pe întuneric: Conferințe la Radio*, ed. Valeriu Râpeanu, 2 vol., București, 1996.

²² Maria Holban, *Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy*, în „Revue historique du Sud-Est européen”, XVIII, XIX, 1941, 1942.

²³ Maria Dragomir, *op. cit.*, p. 122.

²⁴ DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 29/1941, f. 125.

²⁵ AIINI, fond Maria Holban, scrisoarea din 29 august 1949 semnată Viorica col. Nadalu.

²⁶ DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 8/1929, f. 107.

umaniste. Așa s-a întâmplat și cu Alexandru Ciorănescu, care de fiecare dată când va reveni cu gândul asupra Mariei Holban, în scrisori sau memorii, o va face menționând calitatea sa de „elev” care nu a apucat să fure totul de la profesor și care, chiar și peste ani, recunoștea că mai are de învățat. După cum ne mărturisea într-o convorbire domnul profesor Andrei Pippidi, Maria Holban a continuat să-și desfășoare activitatea de profesoară „în mod clandestin”, influențând formarea unor tineri istorici, și de aceea mărturiile sunt atât de puține.

III. ACTIVITATEA LA INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

Începând cu 1949, Maria Holban se va dedica muncii de cercetare în cadrul Institutului de Istorie Universală, condus acum de Petre Constantinescu-Iași. Unul dintre cele mai importante proiecte, prin care a continuat moștenirea lăsată de Nicolae Iorga și care a fost condus de Maria Holban, a fost cel al *Călătorilor străini prin țările române*. Toate cunoștințele, de istorie și de limbă, au fost puse în slujba acestui proiect. Datorită arhivei Maria Holban, existentă în custodia Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, se poate reconstitui astăzi modul în care ea a coordonat echipa și a gândit corpusul de călători. Astfel, după cum arăta M. Berza în *Cuvântul înainte* la primul volum din *Călători*, inițiativa acestui corpus a avut-o Barbu Câmpina în 1954, când a lansat primele pregătiri în acest sens în cadrul Institutului²⁷. După moartea lui Barbu Câmpina (1959), responsabilitatea revine Mariei Holban, care va coordona întregul colectiv. Acesta era format, în principal, din Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Ion Totoiu, Marina Vlasu, Paul Cernovodeanu și Lajos Demeny. Dintre colaboratori îi menționăm pe V. Mihordea, Olga Cicanci, Mustafa Ali Mehmed, Adolf Armbruster. Observații la adresa textelor au adus P.P. Panaitescu, Traian Ionescu-Nișcov, Valentin Al. Georgescu și Șerban Papacostea²⁸. După cum recunoștea chiar Maria Holban, „nucleul înjghebat la Institut în etape diferite, de către cercetători diferiți și după criterii variabile” a obținut acea viziune de ansamblu asupra colecției după realizarea *Introducerii generale*²⁹, care clarifica toate problemele legate de relațiile de călătorie: natura și elementele de unitate ale textelor, definirea noțiunii de călător, modul de grupare a relațiilor în volum ș.a.m.d. Maria Holban a împărțit încă de la început munca la această serie în două faze:

- depistarea călătorilor, adunarea materialului și gruparea acestuia;
- traducerea, pregătirea și alcătuirea textelor pentru tipar.

Fiecare dintre aceste perioade necesita un volum mare de muncă. Bibliografiile existente la acea dată, ca și astăzi, erau departe de a fi complete. Pe de altă parte,

²⁷ *Călători străini despre țările române*, coord. Maria Holban, vol. I, București, 1968, p. VII.

²⁸ *Ibidem*, p. IX.

²⁹ AINI, fond Maria Holban.

între texte trebuia găsită o legătură (cronologică, de interes), pentru că, până la acel moment, fuseseră tratate separat. Un rol important revenea descrierii biobibliografice pe care ea o considera „o integrare critică a martorului în împrejurările pe care le constată” și pleda, la nevoie, și pentru o redeschidere a discuției asupra subiectului tratat de călător în partea dedicată observațiilor critice, aflată la final³⁰.

Coordonatoarea proiectului nu excludea existența riscului întâlnirii unor așa-zise relatări de călătorie care să nu se dovedească a fi, în cele din urmă, decât niște preluări după lucrări deja apărute. Un exemplu asupra căruia Maria Holban a insistat foarte mult atât în introducerea sa generală la *Călători*, cât și în studii ce își găsesc începutul în 1944 este cel al lui Jean Louis Carra. Figură importantă în istoria Franței, Carra ajunge să fie închis pentru o perioadă foarte scurtă de timp în Moldova. Acest lucru nu îl împiedică să scrie o istorie a Moldovei și Valahiei³¹, care, după demonstrația făcută de Maria Holban, are ca sursă de inspirație lucrările lui Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* și *Istoria Imperiului Otoman*, publicate în traducere cu vreo zece ani mai devreme în Europa. Maria Holban atrăgea astfel atenția asupra unei probleme foarte importante, aceea a împrumuturilor și a influenței, afirmând că: „Depistarea și discutarea împrumuturilor nu constituie un simplu joc de erudiție, ci împlinirea uneia dintre condițiile prelabile determinării gradului de autenticitate și de sinceritate a unui text.”³²

Maria Holban a putut reface drumul parcurs de Carra grație muncii de cercetare întreprinse în arhiva Ministerului Afacerilor Străine din Paris, unde a găsit textul original al disertației. Săpăturile, dacă le putem numi astfel, îi purtau pe membrii colectivului atât prin bibliotecile și arhivele din țară, cât și prin cele din străinătate. În 1974 Paul Cernovodeanu îi scria din Londra, spunându-i că a depistat și xerografiat jurnalul inedit al lordului Paget (1702) și că a găsit date referitoare la Nicolo da Porta; mai mult, că a cercetat repertoriul de călători în Levant și Orient semnat de Shirley Weber (1953, 1957) și că informațiile sunt din ce în ce mai precise. Deși ieșirile în exterior erau totuși limitate, Maria Holban reușea să obțină date de identificare asupra unuia sau altuia dintre călători, recurgând la vechile sau noile sale cunoștințe. Un exemplu este Eric D. Tappe, pe care îl roagă în 1968 să găsească informații biografice despre J.M. Cripps și jurnalul său. Despre Cripps, Maria Holban nu știa decât că a călătorit în spațiul românesc în 1802 cu E.D. Clarke și bănuia că este totuși un personaj de o oarecare importanță. Bănuielile i se confirmă și, cu ajutorul lui E.D. Tappe, reușește să realizeze grupajul biografic ce precedă relatarea lui Clarke.

³⁰ Ibidem.

³¹ Jean Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie: Avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*, Paris, 1778. Despre Carra v. și Ștefan Lemny, *Jean-Louis Carra (1742–1793) parcours d'un révolutionnaire*, Paris, 2000, care este de acord cu teoria Mariei Holban, p. 77–85.

³² *Călători străini despre țările române*, coord. Maria Holban, vol. I, p. XX.

Munca la această colecție a fost anevoioasă, necesitând o revenire asupra textelor, o completare a sumarului cu noi și noi călători, dar mai ales o luptă constantă pentru a scoate volumele pe piață. Chiar dacă volumele îngrijite de Maria Holban în calitate de editor științific, zece la număr, făceau parte dintr-o colecție cu un caracter național, totuși ele se poticneau de fiecare dată în tipografie. Motivul: tratamentul preferențial acordat altor lucrări, considerate de o mai mare importanță pentru istoriografia românească și aceasta în ciuda întâietății pe care ar fi trebuit să o aibă editarea surselor, fără de care nu s-ar putea scrie o istorie completă și adevărată. Un exemplu concludent îl reprezintă ultimele două volume din seria veche a colecției³³. În iulie 1985 colectivul care lucra la acest corpus s-a întrunit cu reprezentanții editurii pentru a discuta ultimele detalii legate de apariția volumelor IX și X. Punctele cheie ale întrunirii au fost: „dimensiunile neobișnuite” ale volumului X și stabilirea unui calendar de predare a materialelor spre tipărire. Textele trebuiau terminate, lecturate și corectate de redactorul-șef al editurii (la acea dată Gheorghe Timcu), pentru ca totul să meargă la tipar la 15 noiembrie 1985. Soluția găsită pentru volumul X, care avea aproape 2.000 de pagini dactilografiate, a fost împărțirea sa în două părți. De fapt, așa a și apărut. Țelul urmărit de către cercetători era ca acest din urmă volum să fie lansat cu ocazia semicentenarului înființării Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”³⁴. Indiferent de presiunea sub care au lucrat pentru a atinge acest obiectiv, respectând termenele prevăzute, volumele nu au fost publicate decât peste 10 ani³⁵. Atât au stat în sertarele de la editură, așteptându-și rândul. Dar Maria Holban era obișnuită cu asemenea termene. Doar pentru volumul VIII din *Călători*, al cărui material fusese deja adunat și selectat în 1960–1961, s-a încheiat contractul cu editura abia în 1980, iar lucrarea a apărut în 1983!

În ceea ce privește munca pentru *Documente privind istoria României*, Seria C *Transilvania* (sub coordonarea lui Fr. Pall și I. Sabău), Maria Holban s-a ocupat alături de Ștefan Bezdechi, Theodor Naum, I. Sabău, Samuel Goldenberg, Vladimir Hanga și Camil Mureșan de traducerea textelor din limba latină. Tot ea a realizat și prima revizie. Aceste lucruri le cunoaștem datorită dezvăluirii pe care a făcut-o Fr. Pall în 1957, când a precizat în mod clar contribuția fiecăruia dintre cei care au lucrat la seria de documente transilvănene³⁶. Polemica dintre Fr. Pall și Maria Holban pe marginea acestei colecții nu ne este cunoscută, deși a existat și ar merita fără îndoială o discuție mai extinsă.

³³ Pentru noua serie, care face referire la secolul al XIX-lea, colecția *Călători străini despre țările române* a beneficiat de coordonarea lui Paul Cernovodeanu și, mai apoi, a Danielei Bușă.

³⁴ AIINI, fond Maria Holban.

³⁵ *Călători străini despre țările române*, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. IX, București, 1997; vol. X, 2000–2001.

³⁶ Lidia Gross, *Din începuturile unei colecții: Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj Napoca”, t. XLVI, 2007, p. 37. V. și studiul Violetei Barbu, *Istoria unei colecții. Documenta Romaniae Historica*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XVII, 1999, p. 39–43.

Munca pentru cele două importante activități susținute în cadrul Institutului se desfășura foarte organizat, într-un ritm oarecum constant și supravegheat de către forurile mai înalte prin rapoartele pe care cercetătorii erau nevoiți să le dea semestrial. Ciornele rapoartelor de activitate ale Mariei Holban surprind un om meticulos, chibzuit, care își nota pentru fiecare lună a anului 1959, spre exemplu, activitățile întreprinse: cât și ce a lucrat pentru *Călători*, pentru seria de documente sau pentru alți cercetători din afara Institutului (de exemplu, Oliver Velescu). Sau pentru anul 1964, când revede în februarie volumul II din *Călători* cu doamna Alexandrescu-Dersca Bulgaru ș.a.m.d.³⁷

IV. ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ PE PLAN INTERNAȚIONAL

Deși prezența ei în lumea academică internațională a fost una scurtă, influența și importanța articolelor sale nu pot fi contestate. În 1935 publica primul articol într-o revistă străină³⁸, iar prin cel din anul următor, dedicat operei poetice a lui Marguerite d'Angoulême (1492–1549)³⁹, intra în atenția lui Marc Bloch și a lui Lucien Febvre⁴⁰. După acest moment, singura contribuție majoră într-o revistă internațională va avea loc abia în 1990, în „Bibliothèque d'humanisme et Renaissance”⁴¹, deși existaseră propuneri din partea lui Alain Dufour pentru includerea de articole încă din 1970⁴². Condițiile politice însă nu permiteau acest lucru. Totuși, chiar și așa, prin corespondența purtată cu J. Engels, profesor la Universitatea din Utrecht și membru în colegiul de redacție al revistei „Vivarium”, și cu Mallery Masters, profesor la Universitatea din North Carolina, își demonstrează competența într-un domeniu care, în anumite momente, îi depășește și pe aceștia. Ei caută la ea sfaturi, indicații care să le fie utile în propriile cercetări⁴³ și o invită să publice. Mallery Masters, descoperind la British Museum un manuscris considerat pierdut al lui Jean Thenaud, *La Margarite de France*, începe a-l prezenta fără a cunoaște în detaliu epoca. Tot el a tipărit volumul *La Lignée de Saturn*, lucrare pe care o atribuie în mod greșit lui Thenaud, când ea, în realitate, îi aparține lui Rochefort, personaje pe care Maria Holban le cunoștea mai bine decât oricine. Lămuririle pe care ea i le aduce în corespondența purtată ajung prea târziu

³⁷ AIINI, fond Maria Holban.

³⁸ Maria Holban, *François de Moulins*, loc. cit.

³⁹ Eadem, *Miroir de l'âme pécheresse et les Epistres de la noble et amoureuse Dame*, în vol. *Mélanges offerts à M. Abel Lefranc, professeur au Collège de France, membre de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres par ses élèves et ses amis*, Paris, 1936, p. 142–154.

⁴⁰ Andrei Pippidi, op. cit., p. 377.

⁴¹ Maria Holban, *Quelques remarques sur François de Moulins*, în „Bibliothèque d'humanisme et Renaissance”, Genève, 1990, p. 23–36.

⁴² AIINI, fond Maria Holban, scrisoarea semnată Alain Dufour din 1 decembrie 1971.

⁴³ Ibidem, corespondența Holban-Engels (1971–1973) și Holban-Masters pentru aceeași perioadă.

pentru ca Masters să-și poată schimba interpretarea. Pentru a îndrepta lucrurile măcar în aparență, Mallary Masters îi facilitează Mariei Holban introducerea unei „rectificări” în revista „Romance Notes”. Într-o scrisoare adresată Irinei Andreescu recunoștea că deși cercetătorul american a fost corect, se simte în mare parte deposedată de subiectul său. Înțelege însă că „timpul nu stă în loc” și că „este normal ca talantul îngropat de decenii să se piardă în felul acesta”⁴⁴.

Maria Holban a rămas ancorată la schimbările din lumea istoriografică occidentală prin intermediul unor istorici precum Dionisie Pippidi, M. Berza, E. Condurachi, care au putut participa la diferite manifestări internaționale sau cu ajutorul unor tineri asupra cărora a avut un ascendent aparte (Matei Cazacu, Trevor Hope, Șerban Papacostea, Andrei Pippidi). Relația cu profesorul ei de la École Nationale des Chartes, Ch. Samaran (1879–1982), a evoluat atât de mult în timp, prin corespondență și întâlniri ocazionale, încât a reușit să cuprindă și o frumoasă dimensiune a afectivității. Bătrânul profesor, scriindu-i în 1979, recunoștea că se înduioșă sub povara amintirii și regreta existența acelei „cortine” ce-i separa. De fiecare dată când era posibil, Maria Holban participa la congrese care reuneau istorici de marcă ai vremii precum al XIII-lea Congres Internațional de Științe Istorice de la Moscova (1970), Congresul de Studii Bizantine de la București (1971), Congresul de Studii Sud-Est Europene desfășurat tot la București în 1974, ca și cel de Științe Istorice (1980)⁴⁵. La Congresul Bizantin din 1971 a intervenit pe marginea lucrării istoricului de artă religioasă Viktor Nikitici Lazarev, care discutasă despre arta în Rusia medievală⁴⁶. Dar întrunirile științifice reprezentau nu numai un schimb fructuos de idei, ci și o posibilitate de reîntâlnire a vechilor și mult prea îndepărtaților prieteni precum Michel François (1906–1981)⁴⁷ sau Roland Crahay. Plecarea ei în spațiul occidental era întotdeauna problematică. Deși nu a fost prezentă la două dintre congresele importante dedicate Renașterii, cel de la Roma (1955) și Tours (1973), totuși comunicările pe care le-a pregătit cu aceste ocazii au fost publicate⁴⁸ și au ajuns să fie citate de specialiști. Nu același lucru era valabil și pentru spațiul sud-est european, aflat sub controlul sau influența regimului comunist. Prima ei ieșire din punct de vedere științific are loc în 1970 și

⁴⁴ Maria Holban, *Autour de l'attribution du ms. anonyme De Saturne et de sa lignée*, în „Romance Notes”. Pentru mai multe detalii v. AIINI, fond Maria Holban, scrisorile către editorul revistei „Romance Notes” și către Irina Andreescu din 1975 și 1976.

⁴⁵ Ștefan Ștefănescu, *Hommage au professeur Maria Holban lors de son 85e anniversaire*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXV, 1986, 1–2, p. 53–58.

⁴⁶ V.N. Lazarov, *L'art de la Russie Médiévale et l'Occident XI–XV siècles*.

⁴⁷ Paleograf și istoric francez, absolvent al École Nationale des Chartes, profesor la Sorbona, membru al Académie des Inscriptions et Belles-Lettres și director al École Nationale des Chartes.

⁴⁸ Maria Holban, *Un témoignage inconnu sur le rayonnement érasmien dans l'entourage immédiat de François I*, în vol. *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques*, Bucarest, 1955; *Le vrai Jean Thenaud*, în vol. *L'Humanisme français au début de la Renaissance. Colloque international de Tours, XIVe stage*, Paris, 1973.

este datorată congresului care a avut loc la Moscova, unde a participat alături de Alain Dufour, Natalie Zemon Davis, Felix Gilbert, M. Margolin sau J.N. Bakhuizen van den Brink la discutarea unei teme în care-și dovedise deja competența: *L'Univers de l'humanisme erasmien*⁴⁹. A urmat apoi anul 1979, când a reușit să ajungă în Anglia și în Franța. Nu știm foarte multe despre șederea ei în Anglia, dar – datorită bunăvoinței domnului Matei Cazacu – o putem documenta pe cea de la Paris (octombrie–noiembrie). În toamna aceluși an, Maria Holban l-a contactat pe Matei Cazacu, cu care încă nu se afla în relații apropiate la acea dată, pentru a-i recomanda și facilita un loc de cazare bun și rezonabil ca preț. Bani pe care îi strânsese pentru a-și finanța munca de cercetare în arhivele și bibliotecile pariziene, căutând călători și argumente pentru propriile studii, erau prea puțini pentru a-și permite orice. Prin intermediul lui Matei Cazacu l-a cunoscut pe Michel Fleury și a obținut găzduire la Hôtel de Chalons-Luxembourg. Timp de șase săptămâni s-a refugiat zi-lumină în Biblioteca Națională a Franței, scotocind prin manuscrise uitate și având parte doar de mici ieșiri în oraș. În decursul acestor zile, a descoperit manuscrisul francez 24.461, de la care a pornit pentru a scrie un articol ce va fi publicat abia cinci ani mai târziu. Aventura acestui studiu a fost cea care a dus la o apropiere între tânărul, pe atunci, Matei Cazacu și Maria Holban. Cu concursul acestuia, al lui Jean-Pierre Babelon și al lui Charles Samaran a reușit să-și publice articolul în „Bulletin de la Société de l'histoire de l'art français”. La acea dată, din România, chiar dacă s-ar fi făcut numeroase demersuri personale pentru a fi publicat în străinătate ca autor, nu ar fi existat șanse de reușită fără sprijin, mai ales dacă persoana în cauză făcea parte din vechiul regim. Articolul, după ce s-a pierdut printre hârtiile profesorului Samaran, care împlinise în 1979 100 de ani, a trebuit refăcut aproape în întregime. S-a pornit din nou la drum alături de persoane pe care ea le considera apropiate inimii sale. Și așa a apărut un articol ce a stârnit și emoția lui Jean-Pierre Babelon la gândul că autoarea fusese publicată de tatăl său în 1935.

Dar, odată revenită în România, Maria Holban așternea pe hârtie aceste impresii, probabil ultimele, referitoare la Parisul inimii sale: „*De-a lungul celor 6 săptămâni de Paris, cu ritualul lor neschimbat de bucurii austere în biblioteci și de clipe de frumusețe neasemuită traversând cel mai frumos oraș din lume cu sentimentul că timpul te gonește din urmă și dă priveliștilor fugare un fel de finalitate ineluctabilă, am prețuit cum se cuvine providența neașteptată care m-a luat în primire ca în basme și a rămas prezentă, netezindu-mi calea în atâtea privințe, dar mai ales spiritul de prietenie și sinceritate, îngăduind chiar de la început o exprimare directă, prima condiție a unei înțelegeri adevărate.*”⁵⁰

Parisul i-a adus în 1979 noi cunoștințe, noi prieteni. Dar, deși se considera că regimul din România trecea printr-un proces de liberalizare a contactelor științifice,

⁴⁹ Pentru un comentariu asupra acestei întruniri v. articolul din „Renaissance Quarterly”, vol. 24, Spring 1971, no. 1, p. 106–123.

⁵⁰ Arhiva personală Matei Cazacu, scrisoare din 1980.

acesta însă nu era atât de intens încât să permită depășirea barierelor mentale și politice ce stăpâneau relațiile dintre țări. Urmărită de Securitate, nu a putut să întreprindă nicio acțiune fără a simți o umbră dublă în spate. Într-o scrisoare adresată unui prieten în 1982 se plângea de întârzierea cu care-i sosea corespondența, atenționându-l în mod subtil pe destinatarul rândurilor sale că „se zăbovește mult pe drum”. În anii '80 supravegherea s-a intensificat, motivul fiind contactele și legăturile strânse cu străinii care soseau în România, în special cu Trevor J. Hope și Eric Tappe. Suspiciuni se ridicau în jurul fiecărei persoane. Totuși, cel mai vizat a fost T.J. Hope, care în 1986 ajunsese să fie considerat „suspect a fi cadru al spionajului britanic”⁵¹, pornindu-se de la vizitele frecvente făcute ambasadei române din Londra și de la întrunirile avute cu Dennis Deletant. Asupra celor doi se fac dosare de urmărire, fiind catalogați ca periculoși pentru stat. Totuși, nu acest aspect ne interesează, ci relația lui Trevor Hope cu Maria Holban. Cei doi erau foarte apropiați, ea participând la definitivarea tezei de doctorat a acestuia și la lărgirea contactelor cu istoricii din România. Mai mult, în 1974, Hope îi facilitase plecarea în Anglia pentru o scurtă perioadă de timp, moment în care i-a reîntâlnit pe Hugh Seton-Watson, Hugh Trevor-Roper și Dimitri Obolensky⁵². Bănuielile în ceea ce o privește crescuseră, cu atât mai mult cu cât ea povestise toate acestea, cu o sinceritate care demonstra că nu avea nimic de ascuns. Lucrurile au continuat să se desfășoare într-un ritm relaxat, care a determinat, într-un târziu, o reacție din partea forurilor superioare, care parcă se treziseră din amorțeală. Tovarășul care răspundea de supravegherea ei era muștrat de către superiori în martie 1982: „Modul în care lucrați este total inofensiv, deși așa cum se vede și de această dată, Maria Holban pare a prezenta importanță reală pentru englezi.”⁵³

I se cerea să reia cazul de la început (să verifice evidența, să-i fie ascultate convorbirile telefonice, să fie adunate date despre ea, familia și prietenii ei) și să fie contactată în mod „legendat” de fiecare dată când era vizitată de cineva din străinătate. La final, „tovarășul” trebuia să prezinte propuneri în legătură cu acest caz. Există posibilitatea ca Maria Holban să fi devenit conștientă de aceste schimbări în ceea ce privește persoana ei. Cert este că a trebuit să facă un ultim compromis. În 1982, se luptase pentru două ultime călătorii în Franța și Anglia și depusese actele în acest sens. La 10 august 1982, Securitatea înregistra într-un raport că Maria Holban „nu va mai efectua călătoria proiectată în Marea Britanie”⁵⁴, o promisiune smulsă pentru ca apoi, într-un mod ironic, să-i acorde, la 30 august, dreptul de a efectua acest drum⁵⁵. Era un joc dureros și pervers, de pe poziții inegale, în care Securitatea era singura care dispunea de puterea coercitivă. Pe baza

⁵¹ Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: CNSAS), I 234763, f. 151.

⁵² Ibidem, f. 101v.

⁵³ Ibidem, f. 60v.

⁵⁴ Ibidem, f. 101v–102.

⁵⁵ Ibidem, f. 103.

tuturor acestor aspecte, a răririi legăturilor cu străinătatea și a vârstei înaintate, s-a propus scoaterea de sub urmărire. Pentru că încă mai persistau suspiciunile în legătură cu ea, propunerea nu a fost acceptată decât parțial: „să o mai controlăm periodic”, o dată la șase luni. A ieșit definitiv de sub urmărire abia în 1988. În ciuda tuturor acestor constrângeri, care-i limitau vădit contactele științifice, Maria Holban a reușit să fie afiliată unor organisme internaționale de mare anvergură pentru domeniul pe care-l reprezentau. Unul dintre acestea a fost „Groupe de travail pour la publication du répertoire international des médiévistes”, ce ținea de *Institut de recherche et d'histoire des textes* din Paris⁵⁶. Mult prea târziu, în 1990, a venit și recunoașterea publică din partea oamenilor de știință din România, care, prin forul lor superior, o numeau membru corespondent al Academiei Române. Această bucurie a fost o consolare infimă și a ținut prea puțin, căci Maria Holban a murit un an mai târziu.

V. LITERATURA ȘI TRADUCERILE

Poezia a fost mereu prezentă în viața Mariei Holban. A fost o latură a activității sale care s-a dezvoltat datorită legăturii pe care o avea cu Ovid Densușianu, filolog, folclorist și scriitor important în construirea fondului literaturii române. Candidând în 1932 pentru premiul Constantin Hamangiu cu poezii traduse în limba franceză din opera lui Mihai Eminescu, Maria Holban l-a avut în comisie, alături de I.A.I. Brătescu-Voinești, Gh. Adamescu, G. Țițeica, și pe filologul Ovid Densușianu, care i-a apreciat cultura literară și talentul de scriitor, deși manuscrisul a fost respins de la premiere alături de toate celelalte⁵⁷. El i-a realizat o bună prezentare a lucrării, arătând că, în ciuda unor mici inadvertențe, merită să primească premiul pentru că este „bogat nuanțată, armonioasă și cu poezia neîntunecată a originalului”. Poate a fost singurul care a gândit astfel, dar părerile pertinente semnalate doar asupra acestui manuscris în „Analele Academiei Române” demonstau că ea are un viitor în acest domeniu⁵⁸. Încurajată, Maria

⁵⁶ Nu știm însă cu certitudine, dar notițele ei pot fi o dovadă. Chiar și ea se întreba care a fost cursul evenimentelor în Franța relativ la această afiliere: „La întrebarea dacă sunt în «Répertoire international des médiévistes» răspund că după câte știu, nu. Dar mai știi? Nu sunt sigură de nimic. E o întreagă școală filosofică în sensul acesta”. Arhiva personală Matei Cazacu, scrisoarea din 20 mai 1981.

⁵⁷ „Analele Academiei Române”, t. LII Ședințele din 1931–1932, p. 243–244; 331–332; *Scrisori către Ovid Densușianu*, ed. Liviu Onu, Ileana Vărtosu, Maria Rafailă, vol. 2, București, 1981, p. 193–194. Pentru premiul Hamangiu, de 200.000 lei, se prezentaseră 11 manuscrise cu traduceri din opera lui Mihai Eminescu, fie în limba engleză, fie în limba franceză. Premiul în acel an nu s-a mai acordat, iar concursul a fost reluat în 1934.

⁵⁸ *Raportul d-lui Ov. Densușianu despre traducerea în limba franceză a poeziilor lui M. Eminescu, prezentată sub motto: Singurătate senină ca luna mării seara*, în „Analele Academiei Române”, t. LII, Ședințele din 1931–1932, p. 312–314. Dintre poeziile alese de Maria Holban pentru traducere, Ovid Densușianu consideră că ar fi trebuit să se renunțe la *T'aime secretement*, *La feuille flétrie* și *L'Égypte*.

Holban plănuia o antologie în limba franceză din clasicii poeziei române (V. Alecsandri, G. Coșbuc, Șt.O. Iosif etc.), considerând că un străin nu ar putea reda „înăripirea versului” românesc⁵⁹. Acest proiect nu și-a găsit împlinirea, deși a beneficiat de o preocupare constantă din partea autoarei. În timp, totul a căpătat mai multe ramificații, interesul pentru domeniul artistic lărgindu-se, fapt observabil și prin prietenii de mai târziu (Alice Voinescu, Ion Pillat, Maria Musicescu, Henriette Yvonne Stahl etc.). Relațiile cu această lume nu pot fi contabilizate, dar stau mărturie corespondența cu Ilarie Voronca și mai ales dedicația făcută de acesta la volumul său *Patmos și alte șase poeme*⁶⁰. Dar Maria Holban nu a rămas un spectator impasibil, cum am putea crede, ci a dat frâu liber creativității, iar talentul ei de exprimare artistică în limba franceză a fost încurajat, susținut și apreciat. Mai târziu, în 1937, Ilarie Voronca o lăuda lui Rolland de Renéville, recomandând-o pentru „Nouvelle revue française”⁶¹.

Lucrând alături de Ovid Densușianu, Maria Holban a contribuit la realizarea uneia dintre cele mai bune și cunoscute antologii din poezia populară românească pentru publicul străin. Editura Droz, datorită demersurilor ei, a editat în 1934 acest corpus sub numele de *Florilège des chants populaires roumains*. Antologia îi aparținea lui Ovid Densușianu și a apărut pentru prima oară în 1920 sub titlul *Flori alese din cântecele poporului*. Varianta în limba franceză, apărută la editura din Geneva, este însoțită de un foarte bun comentariu introductiv al Mariei Holban asupra liricii populare, în care subliniază specificul românesc. Puține au fost recenziile la această operă care i-au reținut atenția. Într-o scrisoare adresată lui Densușianu înfiera un comentariu neavenit din ziarul „Dimineața” (noiembrie 1934), ce se considera a fi științific, dar care, în fapt, nu făcea decât să preia părerile ei din introducerea lucrării, încheind: „Nimic nu e mai ingrat decât de a fi lăudat à rebrousse-poil.”⁶² Dar meritul nu putea fi diminuat căci acceptarea unor lucrări spre publicare de către această editură de mare prestigiu – ale cărei standarde impuse de fondatoarea Eugénie Droz erau extrem de ridicate – reprezenta nu numai o primă integrare internațională a Mariei Holban în lumea literară academică, ci și o mai accentuată pătrundere a culturii românești în spațiul

⁵⁹ *Scrisori*, ed. Liviu Onu, Ileana Vârtosu, Maria Rafailă, vol. 2, p. 194. Făcând această remarcă în scrisoarea către Ovid Densușianu, Maria Holban făcea trimitere în mod explicit la Marya Kasterska-Sergescu (1893–1969), soția reputatului matematician român, care intenționa să realizeze o astfel de antologie.

⁶⁰ Ilarie Voronca, *Patmos și alte șase poeme*, București, 1933. Exemplarul nr. 231 (din 400 editate) poartă o frumoasă dedicație a poetului către Maria Holban. V. și Michael Ilk, *Rumanian Avant-Garde. 1916–1947. Books, Collage, Drawings, Graphic Design, Paintings, Periodicals, Photography, Posters*, Catalog al expoziției organizate în perioada 24 octombrie – 5 decembrie 1998, la UBU Gallery din New York, nr. 68, p. 13. Probabil ca urmare a înstrăinării bibliotecii Mariei Holban, după moartea acesteia, acest volum a ajuns într-un anticariat străin, după cum arată catalogul expoziției.

⁶¹ AIINI, fond Maria Holban. Tot în 1937, îi apărea *Quelques Noël roumains*, în „L’Europe orientale”, an VII, 1937, nr. 1–2.

⁶² *Scrisori*, ed. Liviu Onu, Ileana Vârtosu, Maria Rafailă, vol. 2, p. 197.

francofon. Colaborarea cu această editură a continuat și după ce Eugénie Droz, devenită prietenă a Mariei Holban, a renunțat la conducerea instituției, predând-o lui Alain Dufour. Ea a fost acceptată în principalele publicații ale editurii: „Bibliothèque d’humanisme et Renaissance” și „Études rabelaisiennes”⁶³.

Un alt volum pentru a cărui publicare și republicare s-a zbatut foarte mult îl constituie *Incantations: chants de vie et de mort*. Poeziile populare au fost traduse în franceză de Maria Holban, care, pentru a le găsi în anii '30 un editor pe măsura scopului pentru care au fost culese, apelează la Mircea Eliade. Acesta îi recomandă mai multe variante: Editura Paul Geuthner, specializată mai mult pe orientalism, Editura Champion și, bineînțeles, Editura Droz, cu care Maria Holban mai colaborase. Ceea ce o sfătuiește M. Eliade, fapt de care Maria Holban va ține seamă în alegerea sa, este ca *Incantations* să fie ferită cât mai mult cu putință de orice asociere care i-ar putea aduce prejudicii. De asemenea ea trebuie să pătrundă în medii cât mai diverse, nu neapărat elitiste: „(...) Geuthner este specializat în orientalistică și mă întreb dacă *Incantations* n-ar avea de suferit din cauza tovarășiei obositoare a lucrărilor orientalistice, pe care nu le cumpără aproape nimeni. (...) De ce n-ați încerca pe Champion? Din experiența mea, Geuthner este un om de înțeles, dar un negustor mediocru. El nu-și vinde cărțile decât bibliotecilor, Institutelor, Universităților. Noi, românii, avem interes ca *Incantations* să pătrundă mult mai adânc ...”⁶⁴

Pentru acest volum de care ea era în întregime responsabilă, a adresat o rugămințe discretă maestrului ei, Ovid Densusianu, pentru a-i realiza o introducere. Densusianu nu a răspuns acestei rugăminți, nefiind un adept al unor asemenea comentarii la adresa unui text. Prin raportare la volumul de poezii populare din 1934, acesta se dorea a fi, după spusele Mariei Holban, fratele vitreg al celui dintâi, care „ar recunoaște tot ce-i datorează fratelui mai mare. Cred că s-ar putea ajuta unul pe altul sau, de nu, ar putea muri împreună.”⁶⁵ În momentul în care scria aceste rânduri, era încă optimistă în ceea ce privește posibilitățile de publicare în străinătate și în special la *Éditions du Sagittaire*, considerând că beneficiul ar fi cu mult sporit, iar confirmarea de care ar avea nevoie românii pentru a-și aprecia cultura nu ar mai putea fi trecută cu vederea⁶⁶. În cele din urmă, lucrarea va fi editată doar în țară, la Imprimeria Națională, în 1937, și va fi dedicată părinților ei, primind recenzii favorabile. Mult mai târziu, în anii '80, se va pune problema reeditării volumului *Incantations*, dar sub auspiciile Unicef. Din nefericire, proiectul nu a putut fi dus la bun sfârșit din cauza implicării unor terțe persoane, care doreau să-și atribuie meritele unei asemenea lucrări. Maria Holban pregătise

⁶³ Meritul unei asemenea realizări este subliniat și de Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 11, care arată că acest lucru a mai putut fi realizat doar de Alice Hulubei.

⁶⁴ AIINI, fond Maria Holban, scrisoarea semnată Mircea Eliade.

⁶⁵ *Scrisori*, ed. Liviu Onu, Ileana Vărtosu, Maria Rafailă, vol. 2, p. 198.

⁶⁶ *Ibidem*: „publicul nostru nu-și dă oboseala să judece prin «el însuși», ci tot așteaptă garanții străine”.

deja o introducere, rămasă însă în manuscris⁶⁷ și care ar merita a fi adusă în fața publicului. Tot în 1937 va fi editată, în traducerea Mariei Holban, lecția cu care în 9 noiembrie 1909 Ovid Densușianu își deschidea cursul. *Le folklore*, o lucrare de dimensiuni mici, de doar 32 de pagini, reprezintă o introducere comparativă în istoriografia universală relativă la folclor. În final, O. Densușianu ajunge la o definiție proprie⁶⁸, pe care o va păstra ca valabilă și pentru colecția editată cu Ioan Aurel Candrea și Theodor Speranția, „Graiul nostru”. După moartea lui Densușianu, care avusese o puternică influență asupra Mariei Holban⁶⁹, manifestările literare au continuat, dar la un nivel diminuat. Nu s-a mai îndreptat spre folclor ca sursă de reprezentare a specificului românesc, ci spre marii poeți ai literaturii românești și universale. A început prin a traduce *Cimitirul marin* de Paul Valéry (1939), a continuat prin a contribui la creionarea unei evocări cât mai complete a omului și poetului Ion Pillat (1946)⁷⁰ și prin a traduce din Mihai Eminescu și Lucian Blaga. Aplecată asupra operei acestuia din urmă s-a stins din viață.

Muncă de mîgală, traducerile au reprezentat și o latură complementară a activității sale de istoric. A tradus din călători, din cronici, dar și din marii istorici români (N. Iorga) și străini (Jacques Le Goff), aceștia din urmă aproape inaccesibili publicului larg și studențimii. Deși mulți ar putea spune că această muncă nu este una de mare responsabilitate, că poate nu ar face cinste unui istoric și nu i-ar fi de niciun folos, în realitate lucrurile nu stau așa. Traducerea unui text istoric în spiritul în care a fost scris, pătrunderea până la intimitate a gândurilor celui care l-a conceput, astfel încât reproducerea să nu reprezinte o trădare, o mutilare neconformă cu textul original, toate acestea reprezintă o școală de formare a unui viitor specialist, o activitate care nu numai că-l apropie de o limbă străină lui, ci îi dă posibilitatea să cunoască mecanismele de gândire ale altor istorici din același domeniu de activitate.

Modul de definire a acestei activități se regăsește în nota făcută de Maria Holban asupra versiunii românești a *Istoriei vieții bizantine*, scrisă de N. Iorga. Recunoscând că și această ediție a apărut la fel de discret ca și originalul din 1934, adăuga: „*Cititorul ce se apleacă asupra acestor pagini va urmări, odată cu viziunea ce i se propune, și vibrarea umană a undelor care i-o recompun, știind bine că orice operă este o cristalizare a unui moment determinat de coordonatele sale și că o lectură fidelă este o transpunere în timp. De aceea nu a putut fi vorba nici o clipă de «o aducere la zi» a studiului, în ce privește bibliografia de pildă. Orice asemenea încercare ar fi constituit un fel de falsificare a datelor inițiale ale*

⁶⁷ Arhiva personală Andrei Pippidi.

⁶⁸ Ovid Densușianu, *Le folklore*, trad. Marie Holban, București, 1937, p. 15–16.

⁶⁹ Maria Holban fusese contactată pentru a face parte dintre cei ce urmau a-l omagia pe Ovid Densușianu – „Oglinda literară”, mai 2008, nr. 77, p. 3425.

⁷⁰ Măricel Holban, *Ion Pillat și poezia franceză*, în vol. *Ion Pillat: mărturii despre om și poet*, București, 1946, p. 244–251.

*cercetării expuse [...] Traducerea a căutat să fie cât mai transparentă spre a păstra cuvântului viu ritmul însuși al rostirii sale.*⁷¹

VI. CONCLUZII

Cercetător remarcabil, Maria Holban a adus întotdeauna ceva nou, inedit în studiile sale, ferindu-se să reia tezele predecesorilor săi. Contribuțiile privind istoria Franței, deși puține la număr, au venit într-un moment în care acest subiect era la începuturile sale. Astăzi, articolele îi sunt încă citate într-o bibliografie obligatorie dedicată acestei teme, intuițiile ei de istoric dovedindu-se corecte. *Călătorii* reprezintă o altă direcție pe care a promovat-o intens pe plan internațional, exemplare ale acestei serii ajungând până la Utrecht. Cred că actualitatea acestei cercetări nu mai are nevoie să fie subliniată. Pe de altă parte, calitatea de formator a Mariei Holban a fost mereu amintită de cei care au cunoscut-o: Alexandru Ciorănescu în *Amintiri fără memorie*, Șerban Papacostea, Andrei Pippidi etc. Indiferent de cine îi era alături, chiar și pentru scurtă vreme, pleca învățând ceva. Ea a reprezentat – și reprezintă încă –, alături de alți colegi ai generației sale, idealul oricărui cercetător și profesor: metodic, scrupulos, corect cu sine și cu ceilalți, capabil să împărtășească din cunoștințele acumulate tuturor celor care-i cer acest lucru. Iar noi, cei de azi, întorcându-ne la oamenii vremurilor trecute, la modul lor de a lucra și a vedea viața, ne putem simți adesea datori să le continuăm exemplul.

ANEXĂ

Această anexă documentară, ce vine să completeze rândurile studiului dedicat Mariei Holban, este una selectivă, corespondența pe care ea a purtat-o fiind cu mult mai mare și mai diversă. Am încercat însă să reținem doar acele nume care au fost puternic legate de activitatea ei științifică și care au reprezentat, la rândul lor, un reper în istoriografia românească și internațională. S-a omis din scrisori tot ce poate avea legătură cu viața privată, fie a expeditorului, fie a destinatarului, astfel încât informația să poată fi făcută publică fără să aducă un prejudiciu personal individului sau familiei sale. S-a intervenit în text doar pentru a-l readuce la zi în ceea ce privește normele ortografice.

1

Scrisoare, original, Eugénie Droz către Maria Holban

Paris, 12 martie 1935

Mademoiselle,

Je regrette que la distance et toutes sortes d'autres raisons vous aient empêchée d'assister au dîner d'Humanisme. Il a été très gai et réussi et nous avons fêté la cravate de commandeur de

⁷¹ M. Holban, *Notă asupra versiunii românești*, în N. Iorga, *Istoria vieții bizantine: imperiul și civilizația după izvoare*, trad. din limba franceză de Maria Holban, București, 1974, p. 7.

M. Lefranc. Votre maître, M. Hauser⁷², était des nôtres et nous avons parlé de vous. La fin de votre article paraîtra dans le no. d'avril d'Humanisme et Renaissance et comme tous les auteurs, vous recevrez 25 tirages à part gratuits. Il ne sera pas possible d'en faire tirer d'autres.

Vous serez certainement contente de voir votre article imprimé et j'espère que cela nous vaudra des abonnés en Roumanie. Nous avons également un article de Madame Hulubei⁷³, une de vos compatriotes, sous presse.

Le petit *Florilège* se vend bien lentement. Je crois qu'il en est parti une douzaine d'exemplaires, mais actuellement toute la vente est très calme et vous imaginez que la crise empêche beaucoup de personnes de faire leurs achats.

Rappelez-moi au souvenir de Mademoiselle Dumitrescu⁷⁴, quand vous la verrez, et agréez, Mademoiselle, mes meilleures salutations.

Eug. Droz

(AIINI, fond Maria Holban)

2

Scrisoare, original, Alexandru Ciorănescu către Maria Holban

f.l., 30 aprilie 1935

Stimată dră Holban,

Vă prezint ceea ce am putut recolta până acuma din ce mi-ați cerut. Nu știu dacă veți fi mulțumită de rezultatele acestei recolte; de ceea ce sunt sigur e că mijlocirea mea n-a făcut decât să transforme paleografia într-o scriere de zece ori mai urâtă pe care nu știu cum o veți descifra. Mai cu seamă no. 5 și 8 le-am scris deosebit de urât, pentru că le-am copiat în ziua de 29 aprilie și m-am grăbit să le sfârșesc, deoarece a doua zi biblioteca s-a închis pe 2 săptămâni. După cum veți vedea, copia pe care mi-ați cerut-o sub no. 5 n-am avut timp s-o termin; vă trimit numai ce am putut lua, rugându-vă să-mi comunicați dacă aveți nevoie de rest, pe care nu vi-l voi putea comunica decât după 12 mai, data redeschiderii bibliotecii.

Câteva detalii asupra acestor copii. Văzând că în cea dactilografată ați păstrat și abrevierile, le-am păstrat la rândul meu; trebuie însă să vă atrag atenția asupra faptului că în textul no. f abrevierile manuscrisului 443 nu sunt atât de numeroase și de aceea le-am înlăturat de câte ori nu corespundeau formei ms. 443. După cum veți putea vedea, cele două texte nu sunt cu totul identice; am notat absolut toate variantele (un cuvânt subliniat în textul copiei dactilografiate arată că trebuie să fie înlocuit cu cel scris în margine). Ms. nu are nicio miniatură, cu atât mai puțin cea pe care mi-ați trimis-o în copie. Vă trimit și ce spune despre el P. Paris; vol. I al lui Delisle⁷⁵ era veșnic împrumutat spre consultare de altcineva, așa încât nu i-am putut copia notița.

⁷² Henri Hauser (1866–1946), istoric francez, medievist, profesor la Dijon (din 1901), Sorbona (1919–1936) și la Universitatea din Paris (1920–1936). Pentru detalii v. în special Paul Gerbod, *Henri Hauser, enseignant*, în vol. *Henri Hauser (1866–1946): humaniste, historien, républicain*, ed. Séverine-Antigone Marin, Georges-Henri Soutou, Paris, 2006, p. 24–40.

⁷³ Alice Hulubei (?–?), istoric și lingvist. La Editura Droz a publicat *L'Églogue en France au XVIe siècle. Suivi du répertoire des églogues*, 2 vol., Paris, 1938.

⁷⁴ Este vorba de Maria Dumitrescu.

⁷⁵ Leopold Victor Delisle (1826–1910), istoric și bibliotecar francez. Este posibil ca trimiterea să se facă la *Inventaire des manuscrits latins conservés à la Bibliothèque nationale sous les numéros 8823–18613, et faisant suite à la série dont le catalogue a été publié en 1744*, Paris, 1863–1871.

Am informațiile pe care mi-ați cerut să le culeg din cărți tipărite, dar n-am putut, din păcate, să culeg decât prea puține. Din dicționarul lui Huguët⁷⁶, fascicula respectivă nu se găsește la bibliotecă. În articolul și în cartea lui L. Dimier⁷⁷ n-am găsit nimic în legătură cu Louise de Savoie. Catalogul cărților lui Francisc I, publicat de Michelant⁷⁸, l-am găsit și v-am copiat titlul, pe verso-ul copiei no. 3. Am căutat „Revue britannique”⁷⁹ pe 1894, dar nu există în ea articolul baronului de Noinnont, din care n-am găsit nici extras. Nu găsesc nici publicația contelui Dunien. Cât despre data colloquiilor lui Erasm, ea nu există în *Opus epistolarum*⁸⁰ și am luat-o din *Bibliographia Erasmiana*⁸¹.

Nu știu dacă informațiile acestea, așa cum le-am putut aduna, sunt suficiente și mai cu seamă dacă sunt bune. E de la sine înțeles că pentru date suplimentare sunt totdeauna la dispoziția dv., cu rugămintea însă de a-mi îngădui să vi le comunic în momentul când voi avea la dispoziție timpul necesar pentru a le aduna.

Cu cele mai distinse sentimente vă salută al dv. elev,

Al. Ciorănescu

(AIINI, fond Maria Holban)

3

Scrisoare, original, Vladimir Ghika către Maria Holban

Bruxelles, 8 noiembrie 1935

Chère Mademoiselle,

Si le jeudi et le samedi que m'indiquent votre lettre sont bien de la semaine prochaine (c.à.d. le 14 ou le 16 nov.), j'irai très volontiers vous faire une petite visite (plutôt le jeudi que le samedi, ce dernier jour étant consacré à des confessions qui durent parfois longtemps et m'empêchent d'avoir un horaire prévisible). Je viendrai avec ... la „Femme adultère”⁸² sous le bras! que dites-vous de cette rencontre d'expressions? Je regrette de voir que la poste, ou plutôt la concierge ait égaré l'exemplaire que je vous avais envoyé. Il est vrai que j'avais eu le tort de vous l'expédier en arrivant à Paris, et probablement à la veille de votre venue au Foyer. On a du refuser en disant: inconnue à la maison.

⁷⁶ Edmond Huguët (1863–1948), istoric și lingvist francez. Este posibil ca trimiterea să se facă la *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*, 7 vol., Paris, 1925–1967.

⁷⁷ Louis Dimier (1865–1943), critic de artă și scriitor francez. Lucrarea la care se face referire este *Histoire de Savoie, des origines à l'annexion*, Paris, 1913.

⁷⁸ Henri Victor Michelant (1811–1890), istoric francez. Este vorba despre *Catalogue de la Bibliothèque de François Ier en 1518 publié d'après le manuscrit de la Bibliothèque impériale de Vienne*, Paris, 1863.

⁷⁹ „Revue britannique ou Choix d'articles traduits des meilleurs écrits périodiques de la Grande-Bretagne sur la littérature, les beaux-arts, les arts industriels, l'agriculture, le commerce, l'économie politique, les finances, la législation etc.”, Paris, 1825–1901.

⁸⁰ *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. A.S. Allen, H.M. Allen, Heathcote William Garrod, 12 vol., New York, 1906–1958.

⁸¹ Nu poate fi vorba decât de Ferdinand van der Haeghen, *Bibliotheca Erasmiana, répertoire des oeuvres d'Érasme*, ed. a 2-a, Gand, 1893, care va fi urmată de o ediție *Adagia*, în 1897, și de una *Apophthegmata*, în 1901.

⁸² Vladimir Ghika, *La femme adultère, pièce de théâtre*, 1931.

À bientôt, donc. Je pense être rendu à Paris le 12, en passant peut-être auparavant à Lille. Adressez d'ores et déjà toute communication éventuelle 5, Rue de la Source à Paris. Je resterai là jusque vers le 10 décembre.

Votre tout dévoué in Hristos,

VI. Ghika

(AIINI, fond Maria Holban)

4

Scrisoare, original, Henri Hauser către Maria Holban

Rio de Janeiro, 21 iunie 1936

Mademoiselle,

Je reçois ici votre lettre <du> 25 mai, et ne sais trop si votre adresse <est> celle-ci. J'espère qu'elle vous trouvera.

J'ai aussi regretté de ne pas vous voir avant mon départ. ***⁸³ Nous organisons (a die) une Faculté des Lettres à la française, comme huit de nos compatriotes en ont déjà crée une à Sao Paulo.

J'ai pense à ce que vous m'avait dit de la Cabbale, sur laquelle il serait bon de causer avec les sémitisants, et aussi avec les maîtres en philosophie médiévale. Pour le livre d'heures de Guillaume Petit, je suis, hélas! tout à fait hors d'état, à Rio, de trouver une piste.

Je vous félicite cordialement de votre découverte d'un nouveau texte du *Journal*⁸⁴. D'après ce que vous avez relevé, il n'est pas le père, mais le frère de celui de l'Arsenal. Tous mes compliments pour vos conjectures justifiées. Et je suis heureux que la mienne ait le même succès. Au fond, nous sommes comme l'astronome Le Verrier, qui a découvert une planète invisible⁸⁵, et qu'on a vue après lui!

Veuillez croire, Mademoiselle, à mes sentiments bien distingués,

Henri Hauser

(AIINI, fond Maria Holban)

5

Scrisoare, original, Ovid Densușianu către Maria Holban

București, 12 octombrie 1936

Stimată dră Holban, ați ținut să terminați traducerea mai curând decât mă așteptam și vă sunt recunoscător pentru osteneala ce v-ați dat, luând din timpul așa de prețios pentru cercetările d-voastră la Paris.

Cu privire la tipărire voi vorbi cu [indescifrabil] și cred că traducerea va apărea odată cu ed. a 2-a a textului românesc. Neglijențele poștei au făcut să aveți nedumerire asupra răspunsului la ceea ce mi-ați trimis, articolul din „Journal des poètes”⁸⁶. Nu l-am primit cum s-a întâmplat și cu vreo două trimiteri de care am aflat în urmă; altfel, s-ar fi putut să nu vă scriu și să vă mulțumesc?

⁸³ Text ilizibil.

⁸⁴ Pentru a înțelege acest paragraf al scrisorii trebuie precizat că Henri Hauser publicase un articol intitulat *Le Journal de Louise de Savoie*, în „Revue historique”, t. LXXXVI, 1901 și, mai apoi, o serie de lucrări dedicate acestei perioade.

⁸⁵ Urbain Jean Joseph Le Verrier (1811–1877), astronom francez care, bazându-se pe calcule matematice, a susținut existența planetei Neptun. Profesor la Universitatea din Paris și director al Observatorului din același oraș, a adus în discuție probleme legate de mișcarea pe orbită a planetei Mercur, acestea fiind confirmate și demonstrate în 1915 de Albert Einstein prin teoria relativității.

⁸⁶ „Les Cahiers du Journal des poètes”, Bruxelles, 1933–1942. Din 1936 îl regăsim cu titlul „Le Journal des poètes. Gazette internationale d'action et de documentation poétique”.

La Droz îmi spuneți că *Florilège*-ul cam stă pe loc; îmi zic că poate nu au fost trimise exemplarele la unele reviste și găsesc, cum dădusem indicații; afară de notițele pe care <le> hotărâți, nu am mai băgat altele. [...]

Ov. Densușianu

(AIINI, fond Maria Holban)

6

Scrisoare, original, Mircea Eliade către Maria Holban

București, 23 septembrie f.a.

Mult stimată domnișoară Holban,

Adresa editorului Geuthner este 12 Rue Vavin, Paris 6°. El ia de obicei 40% comision, la prețul de pe carte. V-aș sfătui să nu-i acordați ei distribuția în România. Geuthner este specializat în orientalistică și mă întreb dacă *Incantations* n-ar avea de suferit din cauza tovarășiei obositoare a lucrărilor orientalistice, pe care nu le cumpără aproape nimeni. Ar fi fost de preferat Droz, dar dacă Dudaia aceea erudită⁸⁷ face nazuri, evident trebuie să alegeți alt editor. De ce n-ați încerca pe Champion? Din experiența mea, Geuthner este un om de înțeles, dar un negustor mediocru. El nu-și vinde cărțile decât bibliotecilor, Institutelor, Universităților. Noi, românii, avem interes ca *Incantations* să pătrundă mult mai adânc ... V-aș sfătui să-l păstrați pe Geuthner ca ultimă rezervă, după ce ați încerca pe Champion.

Vă urez o frumoasă vacanță de toamnă,

al D-voastră devotat,
Mircea Eliade

P.S. Recitesc scrisoarea D-voastră, și observ că nu v-am dat toate lămuririle necesare. Geuthner cere: 2 ex. pentru Bibl. Națională. 1 ex. pentru Colecția Editurii, 10 ex. pentru serviciul de presă suplimentar. El primește de obicei un prim stoc de 50 ex. și face plățile prin cec la Paris sau București, din 6 în 6 luni. De reclamă în cataloagele și buletinele sale, este singur responsabil. Nu cred că ați face bine să-i cedați alte exemplare decât cele obligatorii. Stocul de 50 ex. se desface de obicei în 3-4 luni, și Geuthner cere atunci din țară un nou transport. Se pare că evită un depozit mai mare de 50 ex.

(AIINI, fond Maria Holban)

7

Carte poștală, original, Ilarie Voronca⁸⁸ pentru Maria Holban

1937

Chère Amie,

Je me fais le plaisir de vous annoncer que j'ai parlé à mon ami A. Rolland de Renéville⁸⁹ de la N.R.F.⁹⁰ de votre grand talent et qu'il cite un des poèmes populaires traduits par vous dans le prochain

⁸⁷ Eugenie Droz (1893–1976), editor și istoric, fondator al prestigioasei Edituri Droz.

⁸⁸ Pseudonimul literar al lui Eduard Marcus (1903–1946), poet român de origine evreiască.

⁸⁹ André Rolland de Renéville (1903–1962), poet și eseist francez.

⁹⁰ Este vorba despre „Nouvelle revue française”, publicație care a inclus între paginile sale lucrările celor mai importante personalități din domeniul literar ale vremii (Guillaume Apollinaire,

n° de la N.R.F. qui paraîtra les premiers jours de décembre. J'aurais d'ailleurs l'occasion de vous en parler à Bucarest car j'espère avoir le plaisir de vous rencontrer. Mon travail finit ici ces jours-ci et je rentre dans une huitaine de jours.

Croyez-moi votre respectueusement dévoué,

Ilarie Voronca

(AIINI, fond Maria Holban)

8

Scrisoare, original, Maria Holban către Aurelian Sacerdoțeanu

Paris, 12 aprilie 1939

Stimate Domnule Sacerdoțeanu,

Încep cu urările: Christos a înviat! Să sperăm că de acum încolo vor merge lucrurile mai bine, căci până acum a fost destul de prost. Sper că Doamna Sacerdoțeanu e restabilită pe deplin și se bucură în sfârșit de roadele noii instalații. Cred că pe vară veți aprecia mai mult noul domiciliu. Iarna însă trebuie să fie destul de frig. Pe aci a venit în sfârșit primăvara. Și iată-mă deci studiind un calendar pentru a face cererea mea de concediu. Oare trebuie să trimit o cerere oficială și autografă sau e destul să rog aici să mi se aprobe un concediu de o lună începând de la 22 aprilie (sâmbătă)? De n-ar fi teza la orizont aș mai prelungi acest răgaz. Pe aici s-a zvonit că vrea Dl Iorga în mai. Sper totuși că va fi înapoi la timp pentru a-mi putea susține teza. Ce s-a mai făcut cu noi? Ce se aude cu concursul lui Vulpe? Nu prea primesc vești din țară. Știu însă că a fost Voievodul pe la Arhive. Aici lucrez toate zilele și toată ziua la Națională. Peste 3 zile se încheie pe 15 zile. Mă voi transporta la Arsenal, Institut și Chantilly. Pe la teatre n-am fost încă! Aștept să se mai dreagă lucrurile în Europa. Mi s-a arătat o dare de seamă elogioasă a cărții mele în „Revue des sciences religieuses” (Strasbourg, ianuarie 1939)⁹¹. Dar nu am fost atât de puțin curioasă că n-am trecut încă la Librăria Geuthner să văd în ce stadiu se află acest copil de doi ani. În schimb am văzut pe Mlle Droz, care mi-a și cerut articolul făgăduit pentru „Humanisme et Renaissance” ... Făgăduit de mult, de foarte mult. Cred chiar că mă voi apuca de el fără a mai aștepta o clipă ... Cine știe ce va fi mâine? Închei cu cele mai bune salutări și urări de bine pentru amândoi.

M. Holban

Cum mai stă Profesorul nostru cu constelațiile?

(DANIC, fond Aurelian Sacerdoțeanu, dosar 818, f. 33–34)

9

Scrisoare, ciornă, Aurelian Sacerdoțeanu către Maria Holban

București, 1939

Stimată Domnișoară Holban,

Cer iertare de întârzierea de câteva zile cu care răspund la scrisoarea Dv. din 12 c. N-aveam însă nicio informație precisă cu privire la lucrurile esențiale de care îmi scrieți. În parte le am acum.

André Gide, Marcel Proust, Paul Valéry, Jean-Paul Sartre etc.) La data scrierii acestei scrisori, revista era condusă de Jean Paulhan (1884–1968), scriitor, editor și critic literar.

⁹¹ „Revue des sciences religieuses” apare editată de Universitatea din Strasbourg din 1921.

Sunt trei zile de când am primit bugetul. Am [indescifrabil] nimic în el patru catedre cu salariul de conferențiar (9600 lei). Între ele este și paleografia latină. Restul sunt cu diurnă (1600 lei).

Dl prof. Iorga pleacă la Veneția și la Paris (sau invers) la 19 mai. Va sta în străinătate cel puțin o lună.

Privitor la prelungirea concediului Dv. situația este însă cam grea. Trebuie să anunț Ministerul și nu am suplinitor. Dl Vărtosu este concentrat de o lună de zile și nu sunt speranțe să vină mai repede. Din afară nu pot numi pe nimeni înainte de a ieși legea Școlii, care mi se promite în jurul lui 10 mai. În caz că nu vă puteți înapoia trebuie să faceți neapărat o nouă cerere (cea veche s-a înregistrat cu aprobarea concediului pe termenul îngăduit mie de lege). N-am pierdut încă toate speranțele încadrării; nu știu însă condițiile în care eventual s-ar putea face. Se pare că acestea sunt ca și cele pentru admiterea la concurs. Vă doresc spor la lucru și succes.

Familia Vulpe e bucuroasă că s-a publicat, în fine, catedra de la Iași pentru concurs și întreabă de Dv. Soția mea vă mulțumește că v-ați amintit de dânsa și vă trimite cordiale salutări.

Primiți distinsele mele omagii,

Bichi

(DANIC, fond Aurelian Sacerdoțeanu, dosar 818, f. 32r-v)

10

Scrisoare, original, Maria Holban către Aurelian Sacerdoțeanu

Paris, 1939

Stimate Domnule Sacerdoțeanu,

Am primit adineuri răspunsul Dv. pe care îl așteptam cu cea mai vie nerăbdare. Conținutul însă nu m-a prea bucurat. În ce privește concediul cred că trebuie procedat astfel. Deoarece aveți dreptul să acordați direct concediu până la o lună și cum eu n-am avut decât 2 săptămâni (18 martie – 1 aprilie) voi cere deocamdată un nou concediu de alte (două săptămâni) 15 zile începând din ziua de sâmbătă, 22 aprilie, până duminică, 7 mai. În chipul acesta vom fi în regulă. Poate până atunci se întoarce Dl Vărtosu și se hotărăște soarta noastră la Minister. De nu se va fi întors Dl Vărtosu poate vă veți fi milostivit să-mi jertfiți două sâmbete pentru care nu aş putea niciodată să vă mulțumesc îndeajuns. În același timp vă voi trimite, de e nevoie, cerere de o lună pentru Minister. Deocamdată vă trimit cererea pentru 15 zile pe care o puteți rezolva singur. Nu știu de trebuie să mă bucur pentru vestea ce-mi anunțați cu privire la noul buget al Școlii. Mă tem să nu se deseneze alte apetituri, nebănuite încă. Cuvintele scrisorii Dv. nu sunt tocmai liniștitoare. „N-am pierdut încă toate speranțele încadrării, nu știu însă condițiile în care eventual s-ar putea face. Se pare că acestea vor putea fi aceleași ca și cele pentru admiterea la concurs ...” Cum adică? Trei ani de la doctorat ca primă condiție? Care ar fi atunci situația mea? Credeam că în proiectul de lege de organizare a Școlii s-a specificat că drepturile noastre vor fi respectate. Așa parcă rămăsese la plecarea mea din București. Acest principiu s-a respectat peste tot până acum. Ar fi straniu ca numai pentru noi să fie călcat în picioare. Ar fi o nedreptate atât de strigătoare încât cu greu pot crede că s-ar putea înfăptui dacă cei în drept ar cunoaște situația în toate amănuntele sale. Dacă faptul de a fi funcționat în condițiile știute 13 ani de zile și de a fi îndeplinit toate condițiile de definitivare la promulgarea vechiului regulament al Școlii nu se ține în socoteală nu știu ce mai trebuie să sper. V-aș ruga stăruitor să vă informați cât de curând de intențiile Ministerului și să telefonați acasă la mine la 224/88 (sau să o trimiteți în ambasadă pe Ernica Vulpe, ceea ce cred că ar fi și mai bine) dacă e nevoie ca tatăl meu să-l vadă pe Dl Andrei, pe care îl cunoaște și îl apreciază mult. Cauza mea e atât de dreaptă că aş putea să-i cer acest lucru lui, care niciodată nu cere nimic. Dar aceasta numai de e nevoie. Voi scrie poate și Domnului Iorga. M-aș întoarce eu însămi, lăsând totul baltă aici, dacă aş ști că mă pot înapoia în curând spre a duce la bun sfârșit lucrul reînceput pentru a nu știu câta oară. Dar trebuie să mă gândesc și la cheltuială. Cloșca cu

puii de aur nu s-a manifestat încă, cel puțin pentru mine. Închei această lungă și plicticoasă epistolă cu urări de bine și salutări amicale Doamnei Sacerdoțeanu. Cu toate cele bune,

M. Holban

De când încep lefurile noi? Din toamnă? Și anume din ce lună? Simplă curiozitate.

(DANIC, fond Aurelian Sacerdoțeanu, dosar 818, f. 7)

11

Declarație, original

București, <15 februarie 1941>

Subsemnata, Maria Holban, domiciliată în strada Nicolae Filipescu 28 s.1., profesoară de paleografie latină la Școala de Arhivistică, declar următoarele:

În dimineața zilei de 21 ianuarie am fost după cumpărături în vederea nunții servitorului nostru pe care trebuia să-l cunun în duminica următoare. La orele 1 p.m. auzind de pe str. Lipscani zgomot de mitraliere sau de puști m-am înapoiat acasă. În după-amiaza zilei nemaiauzind nimic alarmant în cartierul meu am fost cu cumnata mea, dna căpitan Ștefan Holban, la dna Renée Koslinsky, iar mai apoi la dna prof. Țițeica, de unde ne-am înapoiat la 8 seara.

În ziua următoare, auzind împușcături pe stradă, n-am ieșit din casă toată dimineața. La orele 4 p.m. am fost după informații în cartier la ruda mea, dna Ștefan Băbeanu (str. Dimitrie Sturdza 19), apoi la dna Amiral Pantazzi⁹², la ședința săptămânală de lucru pentru un bazar anual, de unde m-am înapoiat la 8 seara.

În ziua de joi, 23 ianuarie, auzind la radio comunicatul liniștitor al guvernului și citind și edițiile speciale am ieșit după cumpărături (la Zamfirescu, din piața Lipscani. Sf. Gheorghe), iar apoi la dna Iuca (str. Robert de Flers). În după-amiaza zilei am trecut la dna Alice Voinescu (bul. Brătianu)⁹³, care fusese gripată, iar mai apoi la dna Băbeanu și, în sfârșit, acasă pe la 8 seara.

Aceasta a fost întrebuințarea timpului meu, după cum găsesc notat în calendarul agendă ținut de mine la zi.

Maria Holban

(DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 29/1941, f. 125–126)

12

Raport, original, Maria Holban către Aurelian Sacerdoțeanu

București, 22 februarie 1941

Luând act de comunicarea Dv. cu no. 63 am onoarea să răspund că voi continua să-mi fac datoria cu același zel și conștiinciozitate cu care am muncit 14 ani fără teamă de constrângere sau gând de recompensă, prestând chiar mulți ani de zile o muncă absolut neretribuită.

⁹² Ethel Greening Pantazzi (1880–1961), scriitoare de origine canadiană, membră a Federației Femeilor Universitare Române, asigurând contactul cu intelectualitatea străină. A publicat lucrări dedicate României, dintre care amintim: *Roumania in Light and Shadow*, Toronto, [1919] și *Strolls in Old Corners of Bucharest*, Bucharest, 1926 (alături de Julieta Theodorini).

⁹³ Alice Voinescu (1885–1961), scriitoare, critic de teatru și profesor universitar.

Nu am de motivat decât două absențe, din care prima (18 ianuarie) este datorată faptului că mi s-a telefonat de la Arhive în ziua cursului să nu mă mai prezint la curs (între orele 5–7) deoarece elevii au plecat din cauza absenței profesorului al cărui curs îl precedă pe al meu (3–5). Bineînțeles, în urma acestei înștiințări nu m-am mai dus la Arhive. A doua absență (1 februarie) este datorată unei răceli contractate la Spitalul Militar, unde fusesem convocată pentru a ajuta la îngrijirea soldaților în calitate de infirmieră auxiliară. Am anunțat dinainte la telefon Direcția de imposibilitate în care mă aflam să vin la curs, fiind reținută în pat de o stare febrilă destul de îngrijorătoare, adăugând dorința să mi se fixeze o altă zi pentru a înlocui acele ore de curs. Elevii însă, din cauza programului de la Arhive și de la Universitate, nu s-au putut încă pune de acord pentru a stabili o oră care să-i satisfacă, eu stându-le la dispoziție oricând ar putea veni.

Maria Holban

[Răspunsul directorului, Aurelian Sacerdoțeanu]: Se motivează absențele făcute. În ceea ce privește reflecțiile cu privire la dispozițiile oficiale comunicate prin ordinul nostru nr. 63, ne vom îngriji noi să constatăm la timp situația reală. Actuala conducere a Școlii nu e răspunzătoare că în trecut nu a fost retribuită profesoara și dacă așa a lucrat fără retribuție, nu înțeleg de ce se invocă acum acest argument, când putea să nu presteze serviciul respectiv.

(DANIC, fond Școala de Arhivistică și Paleografie, dosar 29/1941, f. 139–140)

13

Scrisoare, original, Charles Samaran⁹⁴ către Maria Holban

Paris, 4 octombrie 1966

Chère Mademoiselle,

Je suis bien en retard pour vous dire que j'ai bien reçu lettres, photos et, finalement, ms. complet de «Autour de frère Jean des Ensommeurs».

Non seulement j'ai feuilleté votre mémoire plein de science et d'ingéniosité, mais je l'ai lu et relu pour essayer de voir de quelle meilleure manière on pourrait le présenter pour faire apprécier à leur valeur vos résultats. Tel qu'il est, dans sa forme actuelle, je dois vous dire très franchement que je le trouve un peu trop massif, un peu trop chargé d'incidentes et de citations pour les lecteurs français.

Je pensais demander à mon successeur à l'École des Hautes Études, Robert Marichal⁹⁵, à qui rien de ce qui touche Rabelais n'est pas étranger, de vouloir bien le relire après moi et de me dire son avis autorisé. Malheureusement, il est aux États-Unis, à Princeton, pour trois mois. Si vous n'y voyez pas d'inconvénient, j'attendrai donc son retour.

En attendant, l'heure se rapprochera peut-être du moment où, si Dieu me prête encore quelques forces, j'irai vous faire à Bucarest une petite visite. Ce sera pour moi une véritable joie.

Veillez, en attendant, agréer, chère mademoiselle, avec mes remerciements chaleureux pour la confiance (imméritée) que vous voulez bien me témoigner, l'assurance de mon meilleur souvenir et l'expression de mes sentiments les plus respectueux.

Ch. Samaran

⁹⁴ Charles Samaran (1879–1982), paleograf, arhivist și istoric francez.

⁹⁵ Robert Marichal (1904–1999), paleograf, arhivist și istoric francez.

P.S. Ne m'oubliez pas, je vous prie, auprès de M. Pippidi⁹⁶.

J'ai lu aussi, bien entendu, vos intéressantes brochures, que je garderai précieusement et que j'utiliserai à l'occasion. Encore merci!

(AIINI, fond Maria Holban)

14

Scrisoare, copie, Maria Holban către Maria Golescu⁹⁷

1983

Dragă Mărioara, te rog să mă ierți că-ți scriu atât de târziu, dar am fost foarte hărțuită aproape tot anul acesta. Cel puțin din vară încoace, am trăit într-o anxietate permanentă, neputând să-mi văd de lucru cum aș fi vrut și cum ar fi trebuit. [...] Mulțumesc mult pentru trimiterea Arcașului Singuratic pe care l-am primit cu emoție, căci m-a dus cu gândul la vremurile noastre de altădată, evocând o serie de amintiri din Grecia, de la Congresul Bizantin de la Atena. Revăd chipul luminos al celor care ne-au părăsit atât de crunt și de trist: N. Iorga, Henri Grégoire, Constantin și Zoe Marinescu, Maria Cottescu⁹⁸ și prietena mea nedespărțită, Nelly, care a murit la sfârșitul lui iulie. [...] Aveam împreună atâtea amintiri! Era ca și cum mi s-ar fi rupt viața în două și s-ar fi pierdut ecoul anilor celor mai bogați ai noștri, anii cursurilor neuitate ale unor spirite ca acelea ale lui Iorga și Pârvan [...] Toate acestea înainte de grozăvia războiului, când totul părea că-și urmează calea obișnuită. Mă întorc iar în trecutul senin și-mi amintesc o scenă din vremea Congresului de la Atena, când în cursul unei plimbări cu automobilul în împrejurimile orașului, ne-am întâlnit cu dl Iorga. Erau de față Maria Cottescu, Nelly și parcă C. Marinescu. De cum te-a văzut, profesorul a exclamat în admirație că nu este lucru pe care să nu-l știi și că tot ce scrii este frumos, referindu-se la un articol recent apărut la [indescifrabil] sau în „Boabe de grâu”? Amintirea e trezită de Arcașul Singuratic, și de care poate îți amintești de asemenea. Dar să lăsăm trecutul, deși poate reprezintă 90% din viață [...] Am vrut să-ți trimit vol. 8 din *Călători*, dar mi-a spus Dinu Sturdza că ți-l trimisese Ioana de cum a apărut. Acuma vol. următor e la Editură și sper să apară pe la mijlocul anului '84. Ar mai fi destule lucruri de publicat, dacă nu ar fi scăzut foarte mult spațiul tipografic al revistelor de istorie și interesul pentru istorie de dragul ei. [...] A apărut de curând o carte, *Pe urmele lui Pârvan*, de Al. Zub. Am să ți-o trimit cu prima ocazie, adică la prima expediție la Splaiul Dâmboviței, de unde se pot trimite imprimate în străinătate. Bag de seamă că nu ți-am vorbit și de bucuriile mele. Am un nepoțel de un an și o lună, care e plin de persuasiune [...] Văd că nu mai e loc și eu nu mă mai opresc. Știi ce spune Coșbuc: sunt greu bătrânii de pornit, dar când pornesc sunt greu de oprit. Închei cu urări de sănătate și mulțumire pentru anul care așteaptă după ușă. Când vei primi aceste rânduri, el se va fi instalat ceva mai confortabil chiar în casă. Cu tot dragul,

Maricel⁹⁹

(CNSAS, dosar I 234673, f. 126–127)

⁹⁶ Dionisie M. Pippidi (1905–1993), arheolog, epigrafist, istoric și academician român.

⁹⁷ Maria Golescu (1897–1987), autoarea unor valoroase contribuții privind istoria artei vechi românești. După 14 ani de detenție în închisorile comuniste a fost eliberată și i s-a permis să plece în Anglia.

⁹⁸ Maria Cotescu (1896–1980), arhitectă româncă.

⁹⁹ Diminutiv pe care-l folosea doar când se adresa unor prieteni vechi și foarte dragi.

15

Scrisoare, copie, Maria Holban către Francisc Pall

București, 23 ianuarie 1989

La mulți ani și cele mai bune urări de sănătate din toată inima. Mulțumesc pentru extrasele din „Apulum” despre Inochentie Micu, pe care le-am primit de curând și le-am citit pe nerăsuflăte. Tocmai voiam să vă scriu, când mi-a sosit astăzi c.p. a dvs. din 16 ian. Ce trist a fost exilul pentru o fire ca a sa și ce cruntă a fost soarta românilor sub călcâi străin (atât în Transilvania, cât și dincoace, sub suzeranitatea protectoare de atunci). Aștept cu nerăbdare apariția volumului cu urmarea acestor capitole ce îi deschid drumul. Sper că va sosi și aici prin librării, căci am înțeles că ar fi gata și m-am bucurat foarte mult. Cu sănătatea o ducem și noi aici cam așa și așa. [...] Volumul IX de *Călători* e gata de multă vreme, ca text dactilografiat, dar zace la Editură. Mă tem că a cam înțepenit de pe acum. Am în curs de apariție două articole lucrate de foarte multă vreme, dar care au încremenit la mine din nevoia unor informații suplimentare din domeniul bibliografiei maghiare. Pentru unul din ele, privind trecerea pe la noi a lui Antonio Rincon, agentul lui Francisc I, cu o misiune specială la I. Zápolya prin 1522, aș fi vrut să știu dacă textul raportului respectiv a fost cumva cunoscut și comentat de istoricii maghiari. Dar amicul Demeny m-a uitat probabil, fiind foarte ocupat, și deci m-am resemnat într-un târziu să mă lipsesc de informații, poate esențiale. Același lucru s-a întâmplat și cu celălalt studiu al meu despre cronica lui Ioan de Târnave (Küküllő) în legătură cu românii, mai ales în privința pretinsului omagiu al lui Nicolae Alexandru din 1344 (!), care – cum arătam eu – a rezultat dintr-o confuzie cu omagiul lui Basarab prestat în 1324 lui C. Robert. Rectifica astfel o eroare, preluată apoi de toți cronicarii și istoricii de mai bine de 500 de ani încoace. Această concluzie a mea fusese dată în vileag de mine în recenzia din 1978 a broșurii postume a lui C.C. Giurescu despre *Niște probleme controversate*. Nu știu dacă v-am trimis cumva vreun extras. Dacă mi-ați scrie ce anume aveți de la mine, aș încerca să împlinesc golurile. Vorbind de extrase, nu știu dacă de acum încolo vom mai avea drept la extrase, chiar și plătind pentru ele. Parcă am auzit așa ceva. Să dea Dumnezeu să nu fie așa. A apărut vol. II din *Documentele din arhivele polone* publicate de regretatul Corfus. Îmi pare foarte rău că mi-a scăpat la vremea sa volumul I. Pe vremuri, când intram într-o librărie, aș fi vrut să cumpăr aproape toate cărțile, azi nu mai am asemenea ispite. Cu rare excepții. Am cumpărat corespondența lui Al. Odobescu, *Opere*, vol. IX (1983), urmare la vol. VIII, pe care îl citisem pe nerăsuflăte. Scrisorile sale lasă totuși un gust amar. În ele se desenează clar sfârșitul care îl păștea încă din vremea șederii la Paris. Aș fi dorit să aflu mai multe despre soția lui, Sașa, fiica naturală a lui Kisselev. A apărut recentisim reeditarea *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea* a lui N. Iorga, 3 vol., pe care mi le-a adus Andrei Pippidi împreună cu o carte a sa despre *Tradiția politică bizantină în țările române în sec. XVI–XVIII*, pe care nu am răsfoit-o încă din lipsă de timp. Adaug acum la întrebarea din P.S. Da, am primit acea scrisoare a Dv. din primăvară și am citit cu emoție omagiul atât de binemeritat adus memoriei lui Const. Marinescu. Când mă gândesc la inutilitatea arogantă a unora, pe care nici nu trebuie să-i mai numim, mă cuprinde o mare revoltă pentru destinul nedrept al prietenului nostru. Omisiunea mea se datorește negreșit lipsei de spațiu pe ilustrată, trimisă în extremis după o zăbavă mai lungă, în așteptarea expedierii în curând a unei scrisori, care nu a mai urmat, din cauza unor griji [...] Vă urez numai bine și izbândă în toate,

M.H.

(CNSAS, dosar I 234673, f. 130–131)

MARIA HOLBAN

Abstract

Maria Holban, an erudite member of a generation under the sign of Nicolae Iorga and Vasile Pârvan, is a prominent figure in Romanian and world historiography. The present paper traces her scientific evolution in spite of all hurdles raised by her contemporaries and the succeeding regimes. Thus, one may see Maria Holban as an outstanding historian, and a no less dedicated professor and translator.

RELĂȚIILE ROMÂNNO-UCRAINESE ÎN ISTORIA UCRAINEI-RUSI. CONSIDERENTE ISTORIOGRAFICE (I)

EDUARD BAIDAUŠ

Motto: „Pentru o perioadă destul de îndelungată
Moldova și Muntenia au fost un caz clasic de intrigi
politice, care deseori erau greu de înțeles ...”

M. Hrușevski

NOI ȘI SLAVII

Afirmam recent într-un studiu că este greu de conceput trecutul națiunii române fără istoria vecinilor ei¹. Slavilor, nu pentru că am dori să minimalizăm locul altora (al maghiarilor sau al grecilor, spre exemplu) le revine, în contextul istoriei românilor, cel puțin o porțiune geografică și istorică mai largă decât celorlalți. Nu întâmplător Nicolae Iorga rezerva la timpul său un întreg capitol românilor și slavilor². Istoriceste alături de noi s-au aflat: la vest – sârbii, la est – slavii de răsărit (în primul rând ucrainenii și rușii moscoviți, mai puțin belarușii), la sud – bulgarii, iar la nord – polonii. Diverse nume de familii românești: Sârbu, Cazacu, Zaporojanu, Moscalu, Leahu sau Bulgaru, dau indicații clare asupra unei interferențe și conexiuni antroponimice româno-slave. Raporturi politice, influențe religioase și culturale reciproce, toate la un loc și-au adus o proprie contribuție la evoluția istorică atât a românilor, cât și a națiunilor slave (dar nu numai), din apropiata vecinătate. Doamnă de origine ruteană – soție de mare voievod la curtea domnească din Suceava³, pretendenți cazaci la tronul Moldovei⁴, domn croat în

* Acest studiu a beneficiat de sugestiile și comentariile mai multor colegi. Exprimăm și pe această cale sincere mulțumiri dr. Ion Eremia Habiliat (Chișinău), dr. Castilia Manea-Grgin (Zagreb), dr. Petronel Zahariuc (Iași), dr. E. Cernenchii (Chișinău). Redactarea sumarului în limba engleză a fost făcută de dl Myroslav Yurkevich (Edmonton, Canada), fapt pentru care îi suntem recunoscători – E.B.

¹ Eduard Baidaus, *Mihail Hrușevski și Istoria Ucrainei-Rusi*, în „Revista istorică”, t. XX, 2009, nr. 3–4, p. 309–328.

² Nicolae Iorga, *A History of Romania. Land, People, Civilization*, London, 1925, p. 30–40.

³ Evdokia de Kiev, soția lui Ștefan cel Mare – A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II *De la întemeierea țărilor române până la moartea lui Petru Rareș, 1546*, ed. a IV-a, București, 1986, p. 336; Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, 1998, p. 448.

⁴ Primul pretendent a fost Dimitrie Wiśniowiecki zis Dumitrașco sau Dimitrie Wiśniowiecki-Baida. Referitor la acest personaj istoric v. mai nou Iлона Czamańska, *Wiśniowieccy Monografia rodu*,

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 167–182

scaunul de la Iași⁵, mitropolit de „os domnesc” la Kiev⁶, mitropolit al Moldovei a cărui origine s-a crezut un timp a fi galițiană⁷, înrudiri matrimoniale româno-polono-ucrainene⁸, cărturari și oameni de stat originari din țările române aflați în slujba țarului moscovit⁹, domni ai Moldovei hătmăniți de sultan peste Ucraina otomană¹⁰ sau chiar și descendenți din boieri moldoveni în administrația Ucrainei moscovite¹¹ – acestea sunt doar câteva exemple ce confirmă semnificația și

Poznań, 2007, p. 67–83. Despre recrutarea pretendenților la domnia Moldovei cu concursul direct al cazacilor zaporojeni v. Aurel H. Golimaș, *Un domnitor – o epocă. Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, voievod al Moldovei*, București, 1980, p. 57.

⁵ Este vorba de Gaspar Grațiani, domn al țării între 1619 și 1620. Pentru un studiu mai nou, cu o solidă doză de exhaustivitate privind personalitatea și domnia lui Grațiani în Moldova a se vedea Castilia Manea-Grgin, *Neobičan knez na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Gražiani (1619–1620)*, în „Povijesni prilozi. Časopis Hrvatskoga instituta za povijest”, an 25, 2006, nr. 30, p. 51–77.

⁶ Petru Movilă, fiul lui Simion-Vodă, domn al Munteniei și Moldovei în primul deceniu al secolului al XVII-lea, este considerat o personalitate marcantă în istoria poporului ucrainean și a celui român. Viața și activitatea confesională a acestuia sunt reflectate într-o serie de studii monografice și colecții de articole publicate nu doar ca elemente științifice ale istoriografiei române, ci și ale celei ucrainene. De exemplu: V.M. Nichik, *Petro Mogila v dukhovnoi Istorii Ukrainy*, Kyiv, 1997; în *Introducere* (p. 4–11) autorul prezintă succint istoriografia ucraineană, pe cea din Republica Moldova și pe cea din România vizând personalitatea lui Petru Movilă. *Istoriia Pravoslavnoi Tserkvi v Ukraini. Zbirka naukovykh prats'. Do 400-richchia vid narozhdennia i 350 – richchia pam'yati Sviatitelea Petra Mogily, mitropolita Kiyvs'kogo*, Kyiv, 1997.

⁷ Potrivit lui Nicolae Iorga, *A History of Romania*, p. 170, „prelatul inteligent” Dosoftei se trăgea dintr-o familie de negustori din Galiția. Există însă și alte opinii. Nicolae Fuștei, în *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est europene (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, Chișinău, 2008, p. 28–29, susține că marele cărturar s-a născut în 1624 „în familia lui Leontar și Misira Barilovici, în Suceava ... Numele de familie ... ne face să vedem în el un descendent din Serbia”. Ceva mai înainte, originea românească a mitropolitului a fost susținută de Al. Andriescu, *Studiu introductiv*, în vol. *Dosoftei. Opere. I. Versuri*, ed. N.A. Ursu, București, 1978, p. VI–IX. Chiar dacă se acceptă originea românească a lui Dosoftei, relația sa cu cultura polonă și ortodoxia ucrainenilor este mai mult decât evidentă – *ibidem*, p. IX, X, XV.

⁸ Cazul Movileștilor ni s-a părut a fi cel mai elocvent. V. mai nou, cu referințe directe la Irina (Raina sau Regina), una din fiicele lui Ieremia Movilă, mama marelui magnat polon Ieremia Wiśniowiecki și bunica regelui polon Mihail Wiśniowiecki, Ilona Czamańska, *Wiśniowieccy Monografia rodu*, p. 122–126. Recent și la Lvov a fost editat un studiu monografic consacrat lui Ieremia Wiśniowiecki, nepotul voievodului moldovean Ieremia Movilă, studiu din care nu lipsesc interferențele acestuia cu românii: Iurii Rudnitskii, *Ieremia Vishnevetskii: sprobă reabilitatsii (Eseistichna rozvidka)*, L'viv, 2008, p. 96, 99, 106 și 235. A se vedea de asemenea în chestiunea relațiilor de rudenie Constantin Rezachevici, *Principii Dimitrie Wiśniowiecki și Mihail Korbut Wiśniowiecki și înrudirile lor cu Bogdăneștii și Movileștii. Lămurirea unor confuzii istorice*, în „Arhiva genealogică”, III (VIII), 1996, 3–4, p. 313–320.

⁹ Nicolae Milescu Spătaru și Dimitrie Cantemir. Radu Ștefan Vergatti, *Nicolae Spătarul Milescu (viața, călătoriile, opera)*, București, 1998; mai nou, privitor la personalitatea lui Dimitrie Cantemir, Victor Țvircun, *File din istoria vieții și activității politice a lui Dimitrie Cantemir*, Chișinău, 2009.

¹⁰ Referire la domnul Moldovei Gheorghe Duca – Ion Eremia, *Hătmănia domnilor Moldovei la est de Nistru (1681–1703)*, în „Revista de istorie a Moldovei”, Chișinău, 1994, nr. 1, p. 20–29.

¹¹ Este vorba de hatmanul Dănilă Apostol (1654–1734), fiul lui Pavel Apostol-Catarji (1618–1678). Mai multe detalii despre viața și gloria acestui descendent român se pot găsi într-un studiu monografic publicat acum câțiva ani la Kiev: Borys Krupnyts'kyi, *Get'man Danilo Apostol i iogo doba*, Kyiv, 2004. V. și Ion N. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, ed. Ștefan Purici, Rădăuți, 1997, p. 133.

interferența factorilor etnic și politic românesc și slav pentru istoria Europei de Est și Sud-Est¹².

Căderea Bizanțului și înfrângerea Balcanilor, alături de înaintarea otomanilor în inima bătrânului continent au condiționat o intensificare a legăturilor țărilor române, mai întâi cu vecinul de miazănoapte, Polonia, și subiecții acesteia: Ucraina apuseană și cazacii zaporojeni, iar mai apoi și cu îndepărtata Rusie Moscovită. Anexarea în secolul al XIV-lea a „Rusiei Roșii” [Ruteniei] nu a avut „numai o importanță din punct de vedere comercial pentru ... Polonia, ci și una strategică deosebită”, aceasta permițând „celui care o stăpânea să-și consolideze influența în Moldova”¹³. Alexandru Boldur, referindu-se la acele vremuri, nota că anume „sub influența galițiană și poloneză, sfatul (domnesc) capătă denumirea de „rada noastră” sau „rada moldovenească”¹⁴. Ceva mai târziu, la scurgerea a două secole de la încorporarea Ruteniei la regatul Poloniei, nobilul polon Leonard Górecki avea să menționeze importanța viabilității statale a Moldovei pentru apărarea Poloniei și a acestei provincii¹⁵. La rândul său, perioada secolelor XVI–XVII ocupă prin complexitatea conjuncturii geopolitice un loc special atât în istoria noastră, cât și în a celor implicați în tentativele de a opri expansiunea Imperiului Otoman în Europa de Răsărit: poloni, lituanieni, ucraineni și moscoviți. Anume din acest motiv îi găsim pe români alături de alte popoare în lucrările consacrate fie luptei antiotomane, fie istoriei naționale în general. *Magnum opus* al istoricului ucrainean Mihail Hrușevski, *Istoria Ucrainei-Rusi*, se referă la cel de-al doilea caz.

Mihail Hrușevski a fost cel care a introdus în circuitul științific noțiunea de „Istorie a Ucrainei-Rusi”¹⁶. Prin aceasta el a înțeles o istorie a tuturor celor considerați ucraineni și a teritoriilor populate de aceștia. „Rusi” este echivalentul pentru „Rutenia”, drept „ruteni” fiind desemnați ucrainenii din regiunile de vest ale Ucrainei contemporane. Potrivit lui Hrușevski, „Ucraina-Rusi” nu era într-o conexiune directă cu „rusesc-moscovit”. Îmbinarea de cuvinte „Ucraina-Rusi” a fost concepută și interpretată de autor drept o noțiune de tranziție spre noul termen

¹² Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p. 13–14.

¹³ Veniamin Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV–XVI*, București, 1985, p. 17.

¹⁴ A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 205.

¹⁵ Constantin Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV–XVI. Evoluția unui concept în contextul vremii*, București, 2001, p. 344–345.

¹⁶ În istoriografia rusă și occidentală existau și există încă mai mulți termeni pentru a desemna epoca medievală a Rusiei: Rusia Kieveană, Rusia Moscovită, Moscovia. „Ucraina-Rusi” a constituit un antipod față de termenii existenți, punând la îndoială dreptul de monopol al Moscovei asupra „Rusiei Kieveane”. Câteva decenii mai târziu, un alt autor, Nestor Korol, tot ucrainean, a folosit în titlul studiului său îmbinarea de cuvinte „Moscovia-Rusia”. Korol a făcut aceasta probabil din intenția extrapolării termenului introdus de Hrușevski, subliniind astfel diferența și existența separată a „Rusiei” moscoviților de cea a „Ucrainei-Rusi” a ucrainenilor. Nestor Korol, *Ukrains’ke kozatstvo – rodonachal’nyk kinnogo viis’ka Moskovii-Rosii. The Ukrainian Kozaks – the Progenitor of the Cavalry in Muscovy-Russia*, New-York, 1963.

geopolitic „Ucraina” care ar cuprinde întregul teritoriu populat de ucraineni. Termenii „Ucraina” și „ucraineni” urmau să substituie, fapt care s-a și întâmplat, denumirile de Rutenia/rutean și Malorosia/maloros. Alexandru Boldur, referindu-se la opera lui Hrușevski, scria că acesta, prin „istoria poporului ucrainean”, încerca „să prezinte un studiu complet al tuturor ramurilor aparținând poporului ucrainean”¹⁷.

Scopul pe care ni l-am propus în studiul de față este, în primul rând, de a scoate în evidență istoricul relațiilor româno-ucrainene în secolele XVI–XVII văzut prin prisma lui Mihail Hrușevski. În același timp, intenționăm să facem și o analiză istoriografică, deși departe de a fi una exhaustivă, a informației cuprinse în acest *magnum opus*. Așadar, am apelat în acest sens atât la operele din patrimoniul scrisului istoric românesc, cât și la lucrările ieșite de sub condeul autorilor contemporani din Europa și America de Nord. Cele descoperite indică limpede că subiectul relațiilor româno-ucrainene și al interferenței acestora cu istoria Poloniei, Rusiei Moscovite sau cu cea a Imperiului Otoman este constant în atenția cercetătorilor și rămâne deschis noilor explorări.

Obiectul de bază al studiului de față constituie deci analiza volumelor șapte, opt și nouă (partea I) ale enormei lucrări¹⁸. Vecinătatea geografică și interferențele politice, militare și culturale dintre ucraineni și români au făcut ca acestora să li se rezerve un loc aparte în studiul monografic avut în vedere¹⁹. Frecvența cu care autorul i-a menționat pe români în volumele VII, VIII și IX/1 a depins de mai mulți factori, precum intensitatea și profunzimea relațiilor dintre ucraineni și români, contextul geopolitic, religios, cultural și militar sau sursele documentare de care a dispus savantul la acel moment. Trebuie menționat, însă, că uneori afirmațiile istoricului privitoare la trecutul românesc și la relațiile noastre cu ucrainenii nu corespund întocmai punctului de vedere acceptat în istoriografia română. Acest fapt nu i-a împiedicat pe predecesorii noștri, cum au fost de exemplu Nicolae Iorga și Alexandru Boldur, să dea o apreciere critică²⁰ sau, dimpotrivă, să facă apel la un

¹⁷ Alexandru V. Boldur, *Basarabia și relațiile româno-sovietice (Chestiunea Basarabiei și dreptul internațional)*, București, 2000, p. 130. Pentru mai multe detalii despre slavii răsăriteni „Ros” și varegii scandinavi „Rus” în istoria Rusiei Kievene v. Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p. 382–390.

¹⁸ Dat fiind faptul că preocupările noastre țin în mod special de această perioadă istorică ne-am oprit doar la secolele XVI–XVII. Perioadele tratate în volumele anterioare (volumul I și cele ce urmează să apară) ale ediției canadiene indiscutabil vor provoca un interes profesional colegilor specializați în istoria antică și medievală.

¹⁹ De remarcat că unele referințe la volumele unu și șapte, editate în Canada în anii 1997 și respectiv în 1999, au fost făcute de Andrei Pippidi, *Cazacii navigatori, Moldova și Marea Neagră la începutul secolului al XVII-lea*, în vol. *Marea Neagră. Puteri maritime – Puteri terestre (sec. XIII–XVIII)*, coord. Ovidiu Cristea, București, 2006, p. 260–282. Cu aceeași ocazie sunt menționate atât opinia critică a lui Nicolae Iorga la rezumatul german al operei lui Hrușevski, cât și înalta apreciere pe care corifeul nostru a arătat-o față de Mihail Hrușevski – *ibidem*, p. 261, nota 2.

²⁰ Nicolae Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis „ucrainean”*, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 1–61; Alexandru V. Boldur, *Basarabia și relațiile româno-sovietice*, p. 130–132.

moment oportun la opera lui Mihail Hrușevski²¹. Ultimul, spre exemplu, includea Basarabia, Bucovina și Maramureșul în „teritoriul etnic ucrainean”²²; susținea teoria lui Rösler privind chestiunea continuității românilor etc.²³ De altfel, în mod normal, opinia istoricilor, români sau ucraineni în cazul nostru, nu trebuie să fie neapărat acceptată reciproc de ambele părți²⁴. Putem face referință, de exemplu, la unul dintre marii noștri istorici, Nicolae Iorga²⁵, pentru care rutenii din Bucovina în epoca Unirii de la 1918 erau „dezertori militari care făceau probleme la Cernăuți”²⁶. Firește, partea ucraineană îi tratează pe aceștia diametral opus, făcându-i patrioți ai națiunii lor²⁷.

Evident că șirul de exemple poate fi continuat și s-ar putea stârni o polemică interminabilă. Nu acesta, însă, este scopul pe care îl avem în vedere. Trebuie să recunoaștem, totodată, că în cele ce ne-am propus suntem departe de gândul de a

²¹ Pentru unele referințe a se vedea A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, p. 116, 126, 149, 150, 244; Ion N. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 119, 125, 132, 134, 141–144; Ion Eremia, *Relațiile externe ale lui Vasile Lupu (1634–1653). Contribuții la istoria diplomației moldovenești în secolul al XVII-lea*, Chișinău, 1999, p. 204–205. Alexandru Boldur, spre exemplu, polemizând cu autorii sovietici în privința extensiunii spațiului galițian, făcea apel la opera lui Hrușevski pentru a contra-argumenta pretențiile URSS față de Basarabia – Aleksandr Boldyr’, *Bessarabskii vopros*, Kishinev, 1930, p. 35.

²² Alexandru Boldur (*Basarabia și relațiile româno-sovietice*, p. 131) scria că unii autori „se expun riscului de a anexa la teritoriul național unele pământuri străine. Profesorul Hrușevski n-a știut să evite această primejdie”. Concluziile și afirmațiile lui Mihail Hrușevski au priză și în prezent. Consulul General al Ucrainei în orașul Brest (Belarus), Ivan Baranchik, afirma în legătură cu aniversarea a 360 de ani de la începutul răscoalei conduse de Bogdan Hmelnițki: „Către mijlocul secolului al XVII-lea teritoriile etnice ucrainene se aflau, în marea lor majoritate, în componența Republicii nobiliare polono-lituaniene, Moldovei, Austriei și Transilvaniei” – Ivan Baranchik, *Așa se nasc statele*, în „Vechernii Brest”, 11 iulie 2008 (<http://vb.by/article.php?topic=3&article=2042>, accesat 23 iunie 2009).

²³ Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus’*, vol. I *From Prehistory to the Eleventh Century*, Edmonton-Toronto, 1997, p. 5–7, 97–98.

²⁴ Ștefan Purice, *Cu privire la concepția istorică despre dominația Haliciului asupra teritoriului din nordul Moldovei în secolele XII–XIV*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 1992, nr. 4, p. 3–12. Merită în acest sens să menționăm un studiu publicat recent la Bila Tserkva (Ucraina) și axat în întregime pe procesul de etnogeneză a ucrainenilor. Autorul acestuia, deși susține fără niciun dubiu românitățile basarabenilor, menționează că „moldovenii, locuitori ai statului contemporan Moldova, ... în afară de elementul social comun românesc au mai inclus în sine un considerabil substrat slav (ucrainean)” – Vasil’ Balushok, *Ukrains’ka etnichna spil’nota. Etnogeneza, istoria, etnonimia*, Bila Tserkva, 2008, p. 83–84.

²⁵ O doză de subestimare a semnificației lui Nicolae Iorga poate fi urmărită în afirmația istoricului american de origine bulgară Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York-Oxford, 1997, p. 26: „... Nicolae Iorga, Romania’s greatest historian (at least in terms of the size of his opus and influence at home and abroad)”.

²⁶ Nicolae Iorga, *A History of Romania*, p. 262.

²⁷ A se vedea de exemplu *Bukovina i Khotinshchina u roky Pershoi svitvoi viiny ta borot’ba za ukrains’ku derzhavnist’*, în vol. *Bukovina: istorichniy narys*, Chernivtsi, 1998, p. 199–222 sau *Pod rumuns’kim postolom*, s.l., 1937, p. 19–45.

face lucrării lui Hrușevski o recenzie critică exhaustivă. Aceasta ar fi ca și când cineva ar încerca să „recenzeze” în prezent opera lui Iorga, Xenopol sau Giurescu. Multe s-au schimbat de la apariția primelor volume, ca de altfel și de la publicarea întregului *magnum opus* al istoriografiei ucrainene²⁸. Știința istorică s-a dezvoltat, a dat naștere la noi teorii, noi metode de cercetare etc. Au apărut noi culegeri de documente, au fost și continuă să fie publicate noi studii, monografii, recenzii. Cercetătorii, între timp, au devenit favorizați de facilitarea accesului la izvoarele inedite păstrate în arhivele și bibliotecile din țara lor de origine sau de peste hotare.

PROIECTE DE REEDITARE A ISTORIEI UCRAINEI-RUSI

Din considerente științifice, dar, admitem, nu mai puțin politice, Mihail Hrușevski și-a dorit o mai largă difuzare și accesibilitate a operei sale. Concepută și scrisă în limba ucraineană, aceasta s-a bucurat de ediții în mai multe limbi: ucraineană, germană, rusă și engleză. La finele secolului trecut, ținându-se cont de semnificația monografiei pentru istoriografia ucraineană și valoarea ei pentru cea universală, au luat naștere două proiecte de reeditare. Primul, în limba ucraineană, a fost inițiat cu circa douăzeci de ani în urmă de către Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Ucrainei. Este neîndoiește că inițiativa s-a datorat pe de o parte politicii de *perestroika* promovată de Kremlin odată cu venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, iar pe de alta, deșteptării naționale a ucrainenilor. Astfel, în 1991, an în care de pe harta politică a lumii a dispărut ceea ce a fost pentru aproape șapte decenii URSS, a revăzut lumina tiparului volumul întâi al lucrării. Tirajul a fost impunător – 100.000 de exemplare. Câțiva ani mai târziu, către 1998, a fost publicată întreaga serie de volume²⁹.

Al doilea proiect, în limba engleză, a fost inițiat de Centrul de Cercetare a Istoriei Ucrainei, programul „Peter Jacyk” din cadrul Institutului Canadian pentru Studii Ucrainene (Canadian Institute for Ukrainian Studies – CIUS)³⁰. Până în prezent editorii canadieni au reușit să ofere publicului volumele I, VII, VIII și IX/1, în curs de apariție fiind volumul IX/2 (spre publicare au rămas volumele II–VI și

²⁸ Lucrarea lui Hrușevski este considerată și până în prezent ca fiind fundamental documentată cu surse necunoscute istoricilor poloni – Józef Półwiartek, *Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit ta rzeczywistość*, în vol. *Kozats'ki viini xvii stolittia v istorychnii svidomosti pol's'kogo ta ukrains'kogo narodiv*, ed. Leonida Zashkil'niaka, L'viv-Liublin, 1996, p. 77.

²⁹ Ediția a apărut sub egida Academiei de Științe a Ucrainei: Mihailo Hrușevski, *Istoriia Ukrainy-Rusy*, 10 vol., Kyiv, 1991–1998.

³⁰ Sediul central al Canadian Institute for Ukrainian Studies (CIUS) se află la University of Alberta în orașul Edmonton, director fiind Zenon E. Kohut. O filială a instituției există și la Universitatea din Toronto, avându-l ca director pe Frank E. Sysyn. Primul director al CIUS a fost Manoly Lupul, descendent din emigranții bucovineni veniți în Canada la intersecția secolelor XIX și XX. V. Manoly R. Lupul, *The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir*, Edmonton-Toronto, 2005, p. 1–2.

X/1–2). Decizia, de altfel justificată, de a nu respecta întocmai ordinea apariției celor zece volume (în 12 cărți) nu a fost luată în mod arbitrar de către inițiatorii acestui proiect. În recenzia sa pentru volumele VII, VIII și IX/1 Robert I. Frost sublinia că acestea „marchează esența și punctul culminant” al *Istoriei* lui Hrușevski, lucrare care, pe bună dreptate, este considerată „monumentală”³¹. De menționat că noua versiune, tradusă într-o limbă de circulație internațională (cu adnotări, hărți, fotografii, glosar și, nu în ultimă instanță, cu studii introductive semnate de cunoscuți istorici), este realizată la aproape opt decenii după trecerea în neființă a *marelui ucrainean* – cum a fost simbolic numit Mihail Hrușevski³².

ISTORIA UCRAINEI-RUSI, VOLUMUL VII *Perioada cazacă până la 1625*³³

Volumul are următoarea structură: *cuvânt-înainte; prefața editorului cu detalii referitoare la proiectul de traducere a operei lui Hrușevski; prefața editorului pentru volumul VII; o introducere semnată de Serhii Plochy*³⁴, un glosar; două hărți; opt capitole precedate de prefața autorului; sursele bibliografice; lista suveranilor europeni (inclusiv cei ai țărilor române) și a hatmanilor ucraineni, lista publicațiilor consultate de editori; indice de nume și de denumiri geografice.

Mențiuni referitoare la români descoperim chiar din primele pagini ale capitolului întâi intitulat *Ucraina de Sud-Est în secolele XV–XVI* (p. 1–51). Referirea s-a făcut în contextul raidurilor de jaf ale tătarilor din Crimeea din anul 1518, perioadă în care moldovenii și polonezii au reușit să-i învingă pe invadatori atât în Moldova, cât și în Ucraina (polonă și lituaniană³⁵) – regiunile Volâni și respectiv Kiev (p. 21). Este cunoscut, însă, că bunele relații româno-polone, în cazul nostru cele moldo-polone, au avut de suferit în acele vremuri de pe urma problemei Pocuției³⁶. Mihail Hrușevski, vorbind despre o altă incursiune a tătarilor în regiunea Volâni din toamna

³¹ Robert I. Frost, *Unmaking the Polish-Lithuanian Commonwealth: Mykhailo Hrushevsky and the Making of the Cossacks*, în „Harvard Ukrainian Studies”, vol. XXVII, 2004–2005, 1–4, p. 315–316.

³² Despre emergența „cultului lui Hrușevski” în Ucraina după 1991 („cultul” în acest caz având conotația unei aprecieri, recunoașteri și omagiu la adresa istoricului), scrie Frank E. Sysyn, *Introduction to the History of Ukraine-Rus’*, în Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus’*, vol. I, p. XLI.

³³ Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus’*, vol. VII *The Cossack Age to 1625*, ed. Serhii Plochy, Frank E. Sysyn, 1999, p. 548.

³⁴ Serhii Plochy, *Introduction: Revisiting the „Golden Age”: Mykhailo Hrushevsky and the History of the Ukrainian Cossacks*, p. XXVII–LII.

³⁵ Termenul *Ucraina* desemna pe atunci mai mult o noțiune geografică (în sens de periferie) decât una geopolitică. Pentru secolele XV–XVII au fost cunoscute mai multe „Ucraine”: polonă, lituaniană, moscovită, tătară și turcă – Eduard Baidaus, *Politica și diplomația Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu (Relații politice cu Polonia și Rusia Moscovidă în anii 1634–1653)*, Chișinău, 1999, p. 8, nota 6.

³⁶ A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, vol. II, p. 132. Detalii privitoare la problema Pocuției la Veniamin Ciobanu, *Țările române și Polonia, passim*.

anului 1530, nota că „expediția moldovenească de la finele aceluiași an a fost mai periculoasă. Moldovenii au ocupat Pocuția și au încercat să cucerească Camenița și Lvovul ... Campania acestora a fost privită cu un anumit grad de simpatie de către ruteni.” (p. 26) Eventual, simpatia se fonda pe comunitatea religioasă a ambelor popoare, dar și pe sprijinul acordat Frăției Ortodoxe din Galiția de către domnii moldoveni sau de către descendenții direcți ai acestora³⁷.

Una din problemele centrale abordate de autor în capitolul următor, *Originea cazacilor ucraineni* (p. 52–98), este cea a emergenței căzăcimii zaporojene ca factor semnificativ în constituirea istorică a poporului ucrainean modern. După ce prezintă cu lux de amănunte diversele teorii vizând chestiunea în cauză (p. 52–58), Hrușevski își expune propriul punct de vedere. În opinia lui, *căzăcimea* ca „mod de viață este cunoscută încă de pe timpurile Rusiei Kievene” (p. 58). „Încă în epoca bizantină”, scrie istoricul polonez Krawczyk, bazându-se pe opera istorică a contemporanilor lui Hmelnițki, „rutenii se organizau pentru a respinge atacurile tătarilor”³⁸. Mihail Hrușevski, referindu-se în continuare la geneza fenomenului căzăcesc, susținea că acesta, ca mod de existență sau ca particularitate a vieții ucrainene, era „tot atât de vechi ca și Ucraina însăși” (p. 58). Istoricul contemporan Vasil’ Balushok, la rândul său, consideră că prezența căzăcimii a fost un element comun pentru toată „Ucraina”, care *de facto* unea „Ucraina” într-un întreg cu mult înainte de constituirea Republicii nobiliare polono-lituanienă în anul 1569³⁹.

Scriind despre componența „națională” a cazacilor zaporojeni, Hrușevski atrăgea atenția asupra unui „particularism etnic” al acestora. „Națiunea cazaco-ruteană” este prezentată drept un grup etnic separat (p. 52), care își trăgea descendența încă din Rusia Kievană (p. 53)⁴⁰. Istoricul, însă, nu precizează care a fost aportul reprezentanților altor popoare în constituirea etnică a zaporojenilor. În prezent, în istoriografia ucraineană se consideră că pe lângă factorul „ucrainean” majoritar, căzăcimea din statul polono-lituanian a cunoscut o diversitate de circa 23 de elemente etnice, printre care: poloni, tătari, germani, turci, cehi, sârbi, maghiari, bulgari, lituanieni, belaruși, ruși-moscoviți etc.⁴¹ Românii, conform unei

³⁷ Despre sprijinul acordat Bisericii Ortodoxe din Polonia de către Movilești, dar și despre activitatea „iluministă” a Movilencelor (cazul Irinei Wiśniowiecki-Movilă) v. Iona Czamańska, *From the Moghilas to Dosoftei. The Polish-Romanian Relations in the 17th Century*, în vol. *Romanian and Polish Peoples in East-Central Europe (17th–20th Centuries)*, Iași, 2003, p. 16. V. în acest context și Aurel H. Golimaș, *Un domnitor – o epocă*, p. 120–123.

³⁸ Antoni Krawczyk, *Problematyka kozacka w pracach historyków polskich XVII wieku*, în vol. *Kozats'ki viini xvii stolittia*, ed. Leonida Zashkil'niaka, p. 50–51.

³⁹ Vasil’ Balushok, *Ukrains'ka etnichna spil'nota*, p. 223–224.

⁴⁰ Ion Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 119, observa că Hrușevski vedea în „vechii brodnici și bărladnici ... pe predecesorii cazacilor”.

⁴¹ Viktor Scherbak, *Ukrains'ske kozatstvo: formuvann'ya sotsial'nogo stanu. Druga polovina XV – seredina XVII st.*, Kyiv, 2000, p. 134–135. Acest autor susține că reprezentanții etniei ucrainene formau circa 80–90% din numărul total al oștii zaporojene – *ibidem*, p. 135. Pentru contextul românesc al acestei

estimări, de altfel departe de a fi completă, constituiau până la 2–3% din numărul total al cazacilor zaporojeni⁴².

Capitolul al doilea se încheie cu dramatica narațiune despre Dimitrie Wiśniowiecki. În opinia autorului, acest episod a avut implicații politice directe, deși cu un caracter aventurier, în viața politică a Moldovei de la mijlocul secolului al XVI-lea. Dimitrie Wiśniowiecki-Baida, considerat drept persoana care a pus temelia organizării cazacilor la pragurile râului Nipru [Zaporojie], realiza atunci o tentativă nereușită de a se înscăuna pe tronul moldovenesc⁴³. Acest nobil polon de origine ucraineană (*gente Rutheni natione Poloni*)⁴⁴, căzut într-o cursă în timpul expediției sale în Moldova din anul 1563, a fost, din câte se cunoaște, trădat de boierii moldoveni și ulterior extrădat spre pierzanie autorităților otomane⁴⁵. Moartea tragică a lui Dumitrașco⁴⁶ – sau, cum l-a numit A.D. Xenopol, „cazacul Wiśniowiecki”⁴⁷ –, personaj istoric caracterizat de Hrușevski drept „un aventurier de stepă, nestăpânit și cu largi viziuni” (p. 89), a avut un impact colosal pentru contemporani și posteritate. Prin acțiunea sa, acest Wiśniowiecki a „pavat calea spre Moldova pentru mai mulți lideri ai cazacilor, inclusiv pentru Timuș, fiul lui Bogdan Hmelnițki” (p. 97). Concluzia lui Hrușevski în principiu este corectă, doar

chestiuni a se vedea Lidia Demeny-Meșkova, *Despre participarea românilor în oastea căzăcească a lui Bogdan Hmelnițki*, în „Studii. Revista de istorie”, an XVI, 1963, nr. 6, p. 1381–1394.

⁴² Estimarea este sovietică și se referă doar la locuitorii Moldovei – *Aspekty sotsial'noi psikhologii feodal'nykh soslovii Moldavii (otnoshenie k narodam sosednikh stran)*, în vol. *Iugo-Vostochnaia Evropa v epokhu feodalizma*, Kishinev, 1973, p. 176. Alte estimări apreciază la 5% proporția elementelor „ne-ucrainene” în oastea zaporojeană la mijlocul secolului al XVII-lea – Susanne Luber, *Die Herkunft der Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen*, Wiesbaden, 1983, p. 108–109 apud Vasil' Balushok, *Ukrains'ka etnichna spil'nota*, p. 232.

⁴³ Ilona Czamańska, *Wiśniowieccy Monografia rodu*, p. 78–82. N. Iorga (*Legăturile românilor*, p. 22) credea că acesta era fiul Mariei, una din fiicele lui Ștefan cel Mare. Recent, istoricul polon Ilona Czamańska a formulat ipoteza că Dimitrie Wiśniowiecki a fost fiul unui domn moldovean, eventual al lui Petru Rareș. Acesta, însă, în viziunea autoarei, nu avea nimic în comun cu cazacul Baida și deci nu el a fost organizatorul oștii zaporojene de la pragurile Niprului cum se crede în istoriografie. V. Ilona Czamańska, *Descendenți din familia lui Ștefan cel Mare în familia Wiśniowiecki. Câteva noutăți*, în „Analele Putnei”, vol. IV, 2008, nr. 1, p. 258–262. Despre alte tentative de înscăunare a pretendenților cazaci v. Sergij Lep'yavko, *Kozats'ki vijni kintsja XVI st. v Ukraini*, Chernigiv, 1996, p. 46 și 55.

⁴⁴ John-Paul Himka, *The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions*, în vol. *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ed. Ronald Grigor Suny, Michael D. Kennedy, Ann Arbor, 1999, p. 113–124. Despre dilema „de neam ruteni [dar] de națiune poloni” v. mai nou Vasil' Balushok, *Ukrains'ka etnichna spil'nota*, p. 217–222.

⁴⁵ Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p. 465.

⁴⁶ Așa i-au zis moldovenii – *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359–1595) întocmit după Grigore Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții, de Simion Dascălul*, ed. Const. Giurescu, București, 1916, p. 191, 200–201. N. Iorga (*Legăturile românilor*, p. 22) scria că „acasă” i se zicea „Mitru”.

⁴⁷ A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, vol. II, p. 69, 70 și nota-comentariu [40] de la p. 114.

că efectiv Bogdan și nu Timuș a fost cel care beneficiase de „această pavare” înaintea fiului său. În realitate Hmelnițki-senior, prin politica sa externă și acțiunile de ordin militar, a „pavat” calea lui Hmelnițki-junior spre nerealizata domnie asupra uneia din țările române.

Problemele ce țin de evoluția și organizarea cazacilor ucraineni în a doua jumătate a secolului al XVI-lea au fost în detaliu abordate în capitolul al III-lea (p. 99–138). În această perioadă de timp s-a intensificat la maxim activismul zaporojenilor în direcția instaurării *omului lor* pe tronul domnesc transferat deja în acea perioadă de la Suceava la Iași din porunca Porții. Moldova, scrie Hrușevski, începând cu mijlocul secolului al XVI-lea devenise „arena unor tulburări permanente” (p. 114)⁴⁸. Mai întâi, cum menționa Constantin Rezachevici, Ioan Vodă cel Viteaz încheia la Hotin în iunie 1572 o alianță moldo-polonă cu Jerzy Jazłowiecki, voievod al Ruteniei și mare hatman al Coroanei. Apoi Ivonea, cum este numit el în text de Hrușevski, va începe recrutarea armatei sale în *Ucraina*⁴⁹. Inițial „la apelul” domnului moldovean „au răspuns doar «cazacii poloni» [nu zaporojeni cum se afirmă de regulă], adică nobilii poloni în frunte cu [Jan] Świerczowski [Svyrhovsky sau Svircevskii] ..., cu cetele lor”⁵⁰ formate din nobili, orășeni și cazaci (p. 114). Ulterior, însă, „victoriile moldovenilor de la Brăila, Tighina, din Bugeac și Cetatea Albă” vor fi obținute și cu concursul cazacilor de pe Nipru⁵¹.

Cu toate că finalul lui Ioan Vodă cel Viteaz a fost tragic, alți претенdenți la tronul moldav au urmat exemplul lui și al sprijinitorilor acestuia. Mihail Hrușevski scrie că în *Ucraina* a mai apărut printre cazaci o persoană care pretindea că ar fi fost fratele lui Ioan Vodă – Ioan Potcoavă. Ultimul, ajuns provizoriu în domnie, nu fără ajutorul unui oarecare moldovean pe nume Ceapă stabilit în Brațlav, va cădea jertfă și el, de astă dată, însă, cursei întinse de polonezi (p. 115). Exemplele de mai sus, ca de altfel toată lucrarea, pot crea impresia că Hrușevski tindea să evidențieze *Ucraina* ca o entitate politică și teritorială separată a statului polono-lituanian. De fapt, după colapsul Rusiei Kievene, teritoriile celei din urmă fuseseră încorporate în mare parte de Lituania și Polonia, rămânând sub jurisdicția Republicii până la dramaticele evenimente legate de numele lui Bogdan Hmelnițki.

*Aventurile moldovenești*⁵², cum a definit autorul expedițiile militare ale cazacilor în Moldova cu scopul de a susține un pretendent sau altul la tronul ieșean, au continuat și în deceniile următoare. Aceste *aventuri* sau *hărțuieli* erau de regulă

⁴⁸ Pentru o retrospectivă istorică privind relațiile zaporojenilor cu moldovenii a se vedea Florin Pintescu, *Unele considerații privind relațiile moldo-cazace în Evul Mediu*, în vol. *Ukraina-Rumuniia-Moldova: istorichni, politichni ta kul'turni aspekty vzaemyn: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, Chernivtsi, 2002, p. 73–91.

⁴⁹ Constantin Rezachevici, *Rolul românilor*, p. 342.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 348.

⁵¹ *Ibidem*, p. 349.

⁵² Câteva decenii mai târziu, istoricul polonez Zdzisław Spieralski va publica un studiu sub acest titlu: *Awantury moldawskie*, Warszawa, 1967.

însoțite de incendiarea și jaful localităților românești (p. 116–124, 125, 128, 137)⁵³, adevăr pe care Hușevski nu s-a temut să-l spună și mai târziu – spre exemplu în volumul IX, scris și publicat deja în URSS⁵⁴. Nicolae Iorga remarcă în acest context că „Moldova ajunsese pentru ei [cazacii] câmpul clasic al aventurilor războinice și comoara prăzilor”⁵⁵. Ceea ce provoacă interes este teza conform căreia unele incursiuni zaporojene realizate în teritoriul moldovenesc au fost instigate de guvernul moscovit (p. 118). Hrușevski indică sursa, deși acest fapt nu este confirmat, nici infirmat de alți autori⁵⁶.

În capitolul al IV-lea, intitulat *Primele războaie ale cazacilor* (p. 139–196), raporturile dintre români și ucraineni au fost prezentate prin prisma evenimentelor legate de inițiativele antiotomane ale Ligii Creștine, de politica lui Jan Zamoyski în țările române și, evident, de numele lui Mihai Viteazul. Un loc central îl ocupă intervenția cazacilor în politica Marilor Puteri care erau interesate de ajutorul acestora împotriva Porții și vasalilor ei. Din cele scrise de Hrușevski rezultă că situația domnilor din Moldova din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea nu era una dintre cele mai simple. În împrejurări dificile, aceștia refuzau orice alianță cu cazacii (p. 153), țineau piept incursiunilor devastatoare ale acestora, blocându-le calea spre Moldova împreună cu *starostii ucraineni* [nobili ruteni, administratori ai unui oraș, cetăți sau provincii polone] (p. 154–155 și p. 188); sau dimpotrivă, prin intermediul emisarilor zaporojeni jurau credință și loialitate împăratului german (p. 157) [este vorba de Aron Tiranul și căpitanul cazac Demkovici]. Istoricul notează că după ce Moldova și Țara Românească s-au aliat Ligii Creștine polonii au devenit foarte îngrijorați că turcii vor trece Milcovul, vor pătrunde în teritoriul vasalilor hainiți și apoi vor ajunge în Polonia pentru a-i pedepsi pe cazaci. În continuare se vorbește despre planul lui Zamoyski de a-l înscăuna la Iași pe boierul

⁵³ *O istorie a regiunii transnistrene din cele mai vechi timpuri până în prezent*, coord. Demir Dragnev, Chișinău, 2007, p. 86–87.

⁵⁴ Mihail Hrușevski a fost singurul istoric sovietic ucrainean care nu a evitat acest aspect al realității istorice din secolele XVI–XVII. După dispariția URSS, primul studiu monografic ucrainean în care autorul s-a distanțat de paradigma sovietică a „prieteniei popoarelor”, menționând caracterul războinic al „vizitelor” căzăcești în Moldova, a fost Sergij Lep’yavko, *Kozats’ki vijni kintsja XVI st. v Ukraini*, p. 99, 100, 109, 123. Acest istoric scrie că „devastările în masă ale pământurilor vrăjmașilor lor [ai cazacilor deci]” erau o „normă de conduită militară” și o sursă de existență pentru cazaci (*ibidem*, p. 118). Cu o pagină mai sus, însă, este constatată „pustiirea localităților urbane” ucrainene de către cazacii lui Nalivaiko în anul 1594 (p. 117), ceea ce indică și că, de fapt, cazacii zaporojeni nu prădau sau incendiau neapărat localitățile românești, poloneze sau moscovite etc. Drept „țintă” puteau servi orice „dușmani” – începând cu populația civilă și militarii otomani din suburbiile fostei metropole bizantine, până la co-„naționalii” ucraineni [ruteni] din Polonia, cum indică și Lep’yavko.

⁵⁵ Nicolae Iorga, *Legăturile românilor*, p. 22.

⁵⁶ Sursa folosită este *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego Króla Polskiego (od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.)*, ed. J. Janicki, Warsaw, 1981, p. 36 *apud* Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus’*, vol. VII, p. 118.

moldovean Ieremia Movilă, Moldova ajungând în cele din urmă „*de facto* sub protectoratul Poloniei” (p. 158–160)⁵⁷.

Prezintă interes viziunea istoricului și față de politica externă promovată de domnul muntean Mihai Viteazul⁵⁸. Mihail Hrușevski scrie că după ce acesta a cucerit Transilvania cu participarea cazacilor⁵⁹, a atacat apoi și Moldova, vasală a Poloniei (p. 191). Prin succesele sale Mihai-Vodă „a atins nervul viu al guvernului polonez, în special [pe cel] al bătrânului hatman Jan Zamoyski”, iar restabilirea lui Ieremia-Vodă, continua autorul, se putea face – și în cele din urmă s-a și făcut – cu concursul zaporojenilor (p. 192–195). Hrușevski nu menționează câți cazaci au luptat de partea voievodului muntean, dar nu omite nici detaliile care ar defavoriza imaginea acestora (p. 192–193)⁶⁰. În istoriografia română cazacii zaporojeni sunt de obicei reprezentați drept mercenari pe cât de importanți și bravi, pe atât de nestatornici și conjuncturiști. Cei circa 3.000–4.000 [25–30% din numărul total al mercenarilor] de cazaci-mercenari „deși oșteni viteji, nu au constituit un element de nădejde”, adeseori dezertând și trecând de partea inamicilor lui Mihai Viteazul⁶¹.

Următorul capitol, al V-lea, este consacrat *Ucrainei de Est și căzăcimii* de la începutul veacului al XVII-lea (p. 197–244). Dat fiind faptul că materialul a vizat aspectul social al problemei existenței entității zaporojene și mai puțin relațiile politice și militare internaționale ale acestora, mențiunile despre români sunt foarte modeste. Ele apar în contextul justificării de către cazaci a expedițiilor îndreptate contra Imperiului Otoman și vasalilor acestuia (p. 208), totodată afirmându-se că aceste expediții erau uneori *încurajate* de înșiși domnii Moldovei (p. 240).

Capitolul al VI-lea a fost axat pe evoluția situației politice din perioada primelor două decenii ale secolului al XVII-lea și impactul acesteia asupra căzăcimii ucrainene (p. 245–302). *Campania moldovenească* din anul 1600 – considera Mihail Hrușevski – i-a făcut pe polonezi să mobilizeze constant forțele căzăcești în interesul Republicii (p. 245). După înfrângerea lui Mihai Viteazul, scrie Hrușevski, țările române au fost cuprinse de un război dezastruos. Mai întâi scaunul domnesc al Munteniei a fost disputat de Simion Movilă și Radu Șerban

⁵⁷ Pentru detalii v. Ion Eremia, „*Tratatul*” moldo-polon din anul 1595, în „Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria Științe socio-umane”, vol. 2, Chișinău, 2000, p. 199–201; Eduard Baidaus, *Despre un adversar al unirii din 1600 – voievodul Moldovei Ieremia Movilă (1595–1606)*, în „Tyragetia, Anuarul Muzeului Național de Istorie”, vol. I, 2002, p. 93–98.

⁵⁸ Pentru existența lui „Dimitraș”, un fiu nelegitim al martirului voievod „care a crescut probabil în Zaporozskaia Seci, între cazaci”, v. Andrei Pippidi, *Cazacii navigatori*, p. 279.

⁵⁹ Despre participarea cazacilor ucraineni conduși de Grigore Lobodă în oastea lui Mihai Viteazul v. Sergij Lep'yavko, *Kozats'ki vijni kintsja XVI st. v Ukraini*, p. 124–126; Nicolae Iorga, *Legăturile românilor*, p. 23.

⁶⁰ Andrei Pippidi, *Cazacii navigatori*, p. 272.

⁶¹ Nicolae Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, coord. Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici, București, 1975, p. 92–94.

(p. 251)⁶², apoi „*nenorocosul*” Simion-Vodă, cum l-a calificat istoricul ucrainean pe acest Movilean devenit pentru scurt timp domn al Moldovei, va fi otrăvit de poloni (p. 256)⁶³. Perioada de mai târziu, a anilor 1613–1620, este numită de autor *eroică* deoarece cazacii s-au manifestat activ prin atacarea turcilor, tătarilor și românilor (p. 255, 264, 268). Expediția lui Ștefan Potocki în Moldova din anul 1612, neautorizată de Coroană sau Seim, a fost considerată „imprudentă” (p. 269), iar cea inițiată de „magnații ucraineni” [expresia folosită de Hrușevski, p. 277] Mihail Wiśniowiecki și Samuil Korecki patru ani mai târziu, în 1616, avea să conducă la acutizarea raporturilor turco-polone în regiunea Europei de Răsărit (p. 277–278)⁶⁴.

Atrage atenția asupra sa și relatarea despre disponibilitatea părții moldovene [Gaspar Grațiani] și a celei polone [Stanisław Żółkiewski] de a curma acțiunile „criminalilor” și „hoților de cazaci” (p. 297). Caracteristica dată aici zaporijenilor corespunde cu imaginea și impresia generală a nobilimii polone [dar și a celei române] despre cazaci. Această *imagine* și *impresie* erau „uitate” doar atunci când Republica se afla în mare pericol și avea nevoie de ajutorul „criminalilor” și „hoților de cazaci”. Războiul de la Hotin și intervenția activă a zaporijenilor conduși de hatmanul Sagaidacina confirmă această atitudine de interes⁶⁵.

În capitolul al VII-lea (p. 303–374), sub genericul *Căzăcimea în serviciul aspirațiilor naționale ucrainene*, Mihail Hrușevski își propunea să discute două probleme majore. Prima se referea la ortodoxia populației ucrainene, iar cea de a doua, la războiul de la Hotin din 1621. Este știut că Uniunea religioasă de la Brest din anul 1596 în mod implicit a condus la scindarea Bisericii Ortodoxe din cadrul statului polono-lituanian. Faptul împlinit a fost pe placul Scaunului Apostolic de la Roma și al polonilor în general, dar departe de a fi agreat de credincioșii de rit ortodox ai Republicii⁶⁶. Trebuie recunoscut că susținători ai cauzei ortodoxe au existat și în rândul nobilimii polone. Astfel starostele Jan [Felix] Szczenski-Herburth a condamnat în 1601 atât Uniunea, considerând-o drept „o rană în inima

⁶² Pentru Movileștii în Țara Românească v. Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*, București, 1989, p. 7–34.

⁶³ Istoriografia română și polonă se bazează pe afirmația cronicarului Miron Costin conform căreia Simion Movilă a fost otrăvit de cumnata sa, doamna Elizabeta – Miron Costin, *Latopis Ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne*, ed. Ilona Czamańska, Poznań, 1998, p. 117.

⁶⁴ Veniamin Ciobanu, *Politică și diplomatie în secolul al XVII-lea. Țările române în raporturile polono-otomano-habsburgice (1601–1634)*, București, 1994, p. 158–168. Mai nou pe această temă v. Valentin Constantinov, *Confruntări diplomatice din spațiul românesc la începutul deceniului al doilea al secolului al XVII-lea*, în vol. *In honorem Demir Dragnev, Civilizația medievală și modernă în Moldova. Studii*, Chișinău, 2006, p. 264–277.

⁶⁵ De fapt cu câțiva ani mai înainte de Hotin, în anul 1617, cazacii făceau deja front unic cu polonezii și lituanienii pentru a contracara un eventual atac al forțelor turco-tătare – Edward Baidaus, *Uwagi dotyczące genezy kampanii 1920 roku – ostatnia wyprawa Stanisława Żółkiewskiego na Moldawię*, în „*Studia historyczno-wojskowe*”, vol. I, 2007, p. 72–73.

⁶⁶ Frank E. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600–1653*, Cambridge, 1985, p. 30–31.

patriei noastre”, cât și politica Varșoviei îndreptată spre a obține o „Rutenie fără ruteni”⁶⁷. Tot el, însă, referindu-se la Moldova și Muntenia în contextul recentelor evenimente [epopeea Movileștilor și implicarea leșilor în aceasta], susținea că ambele țări, dar în special Moldova, trebuie să aparțină Poloniei. El sugera că „în ambele țări trebuie aplicată metoda pe care Cazimir cel Mare a folosit-o în Rusia (Roșie), cucerirea și împărțirea lor polonilor”⁶⁸.

După cum s-a menționat mai sus, populația ortodoxă din Rutenia nu o singură dată s-a bucurat de sprijinul coreligionarilor săi români, în special în persoana domnilor Moldovei. Cu toate că acest gest a fost de un real folos, el, totuși, nu putea fi hotărâtor pentru destinul comunității ortodoxe din statul vecin. Acolo nu exista o forță, o instituție publică care să apere ortodoxia ucrainenilor sau belarușilor în fața ofensivei catolice. Unica speranță o reprezenta oastea zaporojeană. Cu această ocazie, autorul *magnum opus*-ului scria că în primăvara anului 1610 delegația cazacilor sosită la Kiev a declarat în public că este complet solidară cu intelectualitatea și clerul ucrainean și, ceea ce este foarte important de evidențiat, va fi gata să-și sacrifice viața pentru cauza sacră – apărarea religiei lor (p. 308)⁶⁹. Un deceniu mai târziu, într-unul din manifestele sale, clerul ortodox din Kiev afirma că zaporojenii reprezentau în sine „tradiția statalității, națiunii și culturii Rusiei Vechi” (p. 312). Un consistent sprijin ideologic, ecleziastic și organizațional pentru această cauză va veni din partea lui Petru Movilă, scrie Hrușevski. Devenit arhimandrit al mănăstirii Lavra Pecerska în anul 1627, iar apoi mitropolit de Kiev în perioada 1631–1646, acest „plin de inițiativă, energic și ambițios” fiu al lui Simion Movilă (p. 326–327, 331) a lăsat o puternică amprentă asupra dezvoltării culturii, învățământului și vieții spirituale atât din orașul Kiev, cât și din întreaga Ucraină (p. 331).

Capitolul este încheiat cu două evenimente militare: înfrângerea polonilor la Țuțora din 1620 și războiul de la Hotin din anul următor, 1621. Referindu-se la lupta taberei polone, Mihail Hrușevski susținea că Stanisław Żółkiewski a adoptat o tactică de ofensivă în locul celei de defensivă practică anterior, fapt care a și condus la înfrângerea polonilor⁷⁰. Se mai menționează că hatmanul a mizat mult pe promisiunea dată de către domnul de atunci al Moldovei, croatul Gaspar Grațiani,

⁶⁷ Iurii Mytsyk, *Natsional'no-vyzvol'na viina ukrains'kogo narodu seredyny xvii st. v opinii povstantsiv*, în vol. *Kozats'ki viini xvii stolitia*, ed. Leonida Zashkil'niaka, p. 36.

⁶⁸ Constantin Rezachevici, *Rolul românilor*, p. 404.

⁶⁹ Serhii Plokyh, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, p. 65–99. Unii politicieni din Federația Rusă au tendința să exagereze semnificația ortodoxiei pentru slavii de răsărit. Așa de exemplu, liderul Mișcării Creștin-Democratice a Rusiei Viktor Aksiuchits susținea că el este „absolut convins că belarușii, ucrainenii și rușii continuă și astăzi să aparțină unei mărețe națiuni ruse formată în baza credinței ortodoxe pe parcursul istoriei noastre comune” – Zenon Kohut, *History as Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine*, Saskatoon, 2001, p. 56.

⁷⁰ Veniamin Ciobanu, *Politică și diplomație*, p. 201–202.

de a aduce după sine oști suficiente, promisiune care nu s-a realizat⁷¹. În afară de aceasta, continuă Hrușevski, moldovenii, văzând dimensiunile reduse ale contingentului polon, au intrat în panică și au trecut de partea turcilor (p. 344). În continuare istoricul conchide că această „catastrofă moldovenească” de la Țuțora a fost rezultatul disprețului pe care bătrânul hatman al Poloniei l-a manifestat față de zaporojeni, refuzând cu aroganță ajutorul acestora (p. 345). Totuși, greșeala nu a fost repetată în anul următor. Conduși de „mâna de fier” a lui Sagaidacinâi, cazacii au dat dovadă de „un incomparabil curaj și sacrificiu spre beneficiul și onoarea mamei-vitrege”, cum a fost numită Polonia de către Hrușevski (p. 368)⁷². Calitățile militare ale zaporojenilor au fost apreciate și de Nicolae Iorga, care scria că aceștia erau bine antrenați și pregătiți pentru a se confrunta cu orice dificultate⁷³.

Ultimul capitol al acestui volum, al VIII-lea (p. 375–438), cuprinde o perioadă scurtă de timp: din 1621 – imediat după războiul de la Hotin – și până la primul război polono-cazac de la Kurukovo, din anul 1625. Mihail Hrușevski scrie că lupta de la Hotin a fost apogeul gloriei militare a cazacilor ucraineni. Aceștia, „împreună cu camarazii lor de luptă [polonii], și-au servit patria cu mult curaj și devotament” (p. 375). Însă, în pofida acestui fapt, serviciul adus de ei nu a fost nici pe departe apreciat de Coroană și Republică. Solicitățile zaporojenilor „fără îndoială modeste, chiar prea modeste”: achitarea soldei anuale, păstrarea libertăților confesionale, întoarcerea bisericilor uniute comunității ortodoxe, facilități social-economice etc. (p. 376–377), nu au găsit sprijinul așteptat din partea regelui Sigismund al III-lea Vasa. Ultimul, considerând probabil că Polonia nu mai avea nevoie de serviciile cazacilor, a refuzat să-și respecte propriile promisiuni (p. 394), ceea ce a condus la confruntarea militară, iar apoi la înfrângerea zaporojenilor de la Kurukovo (p. 432–445).

În acest capitol, datele referitoare la relațiile cazacilor zaporojeni cu țările române apar sporadic. O mențiune trecătoare a fost făcută în contextul proiectului politico-militar al „sultanului” Jahja⁷⁴. Moldova și Muntenia sunt amintite doar ca fiind parte a traseului presupusei campanii antiotomane (p. 413). Altă mențiune, mai semnificativă în opinia noastră, ține de drepturile, libertățile și tradițiile căzăcimii apărate de aceștia în fața abuzului emisarilor regali. Prin intermediul

⁷¹ O prezentare mai amplă privitor la contingentele militare ale părților implicate în acel război la Castilia Manea-Grgin, *Neobičan knez na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Graziani*, p. 72.

⁷² Este interesant că la pagina 374 Polonia este calificată de autor drept „patria” cazacilor. Pentru acest hatman ucrainean, Sagaidacinâi, și eroismul cazacilor demonstrat sub zidurile Hotinului a se vedea mai nou O.I. Gurzhii, V.V. Kornienko, *Get'man Petro Nonashevish-Sagaidachnyi*, Kyiv, 2004, p. 141–151.

⁷³ Nicolae Iorga, *A History of Romania*, p. 164.

⁷⁴ Mult mai detaliat despre acest „sultan”, raporturile sale atât cu românii, cât și cu cazacii zaporojeni a scris Ștefan Andreescu, „Sultanul Jahja” și Radu Vodă Mihnea: un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII, în Idem, *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII)*, București, 2001, p. 236–261.

agenților săi, Coroana insista ca orice impostori (pseudo-țarii din Moscovia, pseudo-sultanii din Turcia și pseudo-domnii din Moldova), apăruiți în teritoriile zaporojene, să nu fie primiți, adăpostiți sau susținuți. Evident, căpeteniile oștii zaporojene, exprimând voința întregii căzăcimi, nu au fost de acord cu aceste cerințe. „Cuvântul” lor a fost că ei „nu se vor dezice de tradiția lor seculară de a acorda adăpost celor cărora le era dragă libertatea” (p. 430).

ROMANIAN-UKRAINIAN RELATIONS IN THE *HISTORY OF UKRAINE-RUS*. HISTORIOGRAPHIC CONSIDERATIONS (I)

Abstract

One of the most prominent figures in Ukrainian scholarship, culture, and politics of the late nineteenth and early twentieth centuries was Mykhailo Hrushevsky. His academic and political achievements have been widely acknowledged. The present article examines part of Hrushevsky's *magnum opus*, the *History of Ukraine-Rus*, published in English translation by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) in Edmonton and Toronto (volumes 7, 8, and 9, book 1). The article focuses on Romanian-Ukrainian relations in the sixteenth and seventeenth centuries as described by this renowned historian. In preparing this paper, the author has made extensive use of both Romanian and Ukrainian historical writings, as well as works of present-day European and North American scholars.

The article seeks to broaden scholarly perceptions of Romanian-Slavic historical relations in the Balkans and Eastern Europe during the Middle Ages and the early modern period. Geographical proximity and the record of cultural and political contacts between Ukrainians and Romanians influenced Hrushevsky's decision to reserve a special place for the latter in his *chef d'œuvre*. The frequency of Hrushevsky's mentions of Romanians from the Danube Principalities in these volumes was determined by geopolitical, religious, cultural, and military factors. Some of his assertions about Romanians and their relations with Ukrainians, notably the Zaporozhian Cossacks, do not conform to the viewpoint usually accepted in Romanian historiography. Particular statements of Hrushevsky on this subject were not accepted by his Romanian counterparts (i.e., Nicolae Iorga and Alexandru Boldur), but his scholarship and his outstanding contribution to Ukrainian historiography were recognized and highly appreciated.

NOTE ȘI RECENZII

CRISTIAN APETREI, *Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XVI*, Edit. Istros, Brăila, 2009, 412 p. + anexe, ilustrații, hărți

Apariția unei noi lucrări privind boierimea nu poate fi decât salutară, mai ales că avem de a face cu teza de doctorat a unui tânăr istoric. Cartea este structurată în șapte capitole, nelipsind, bineînțeles, *Introducerea* și *Concluziile*. Putem identifica în cartea lui Cristian Apetrei mai întâi preocuparea pentru problemele pregătitoare ale temei propriu-zise: trecerea în revistă a surselor istoriografice, prezentarea metodei de lucru, analiza terminologiei reședințelor boierești așa cum reiese din diferite surse documentare (p. 11–76). Apoi, sunt tratate elementele care constituie partea esențială a tezei sale de doctorat. Astfel, cele mai importante și consistente capitole sunt cele dedicate locuințelor boierești (p. 77–128) și bisericilor de curte (p. 129–220). Nu trebuie omisă nici cercetarea ce vizează elementele de fortificare ale reședințelor boierești sau formele de organizare a spațiului reședinței boierești (p. 235–252).

Cele mai importante calități ale lucrării semnate de Cristian Apetrei considerăm că sunt cele legate de prezentarea unei imagini de ansamblu a unei problematice ce a fost tratată mai curând „fragmentar” în istoriografia română. La fel de impresionant este limbajul elevat și rafinat pe care-l dovedește în scrierea istorică. Același sentiment de considerație îl provoacă și utilizarea unui număr impresionant de surse documentare de către Cristian Apetrei pentru realizarea operei sale, realitate confirmată și de aprecierea domnului Victor Spinei – reputatul istoric semnând preambulul acestei cărți –, care identifică la baza elaborării acestei cărți un „*bogat orizont istoriografic*” (p. 9).

O asemenea tematică impunea probabil o perioadă de cercetare arheologică temeinică, pe diferite șantiere, dar autorul rezolvă această sincopă prin utilizarea pertinentă a operei de cercetare realizată de diferiți arheologi, cei care până la urmă sunt sursele cele mai autorizate să „cântărească” și să aprecieze aspectele cele mai importante ale lucrării de mai sus. În privința metodei de cercetare, apreciem recurgerea la strategia comparativă, însă, ținând cont că istoria este o știință, chiar dacă nu exactă, nu putem fi de acord cu utilizarea excesivă a termenilor de „probabil” și „posibil” pentru elaborarea multora dintre ipotezele sale (*passim*).

În deschiderea lucrării, Cristian Apetrei atacă o problemă sensibilă și destul de controversată în istoriografia românească, anume identificarea criteriilor dominante care stabilesc caracterul definitoriu al boierimii. Deși folosește o bibliografie impresionantă, considerăm că erau utile spre a fi citate și prezentate studiile unor reputați medievști precum Andrei Pippidi¹, Dan Pleșia² și Ion Donat³. O importanță considerabilă pentru analiza conceptului o are și articolul lui Neagu Djuvara, căci acesta ridică o nouă perspectivă de abordare a boierimii românești⁴. De asemenea, nu trebuia

¹ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, ed. a II-a, București, 2001.

² Dan Pleșia, *Quelques grandes familles valaques des XIVe–XVe siècles*, în *Internationaler Kongres für genealogische Wissenschaften*, München, 1974, p. 209–221; Idem, *La noblesse roumaine de Transylvanie. Structure et évolution*, în „Revue roumaine d’histoire”, t. XXV, 1987, nr. 3, p. 187–215.

³ Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV–XVI)*, ed. Gheorghe Lazăr, București, 1996, p. 176–178.

⁴ N. Djuvara, *Les grands Boïars ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?*, extras din „Sudost-Forschungen”, XLVI, 1987, p. 29–34.

„Revista istorică”, tom XXI, 2010, nr. 1–2, p. 183–203

ignorat studiul lui Cornelius Zach⁵, al genealogistului Mihai Sorin Rădulescu⁶ și, mai nou, analiza Violetei Barbu, una dintre cele mai autorizate cercetătoare ale materialului documentar medieval⁷. Ținând cont că opinia sa finală este aceea că stăpânirea a fost elementul determinant în clarificarea conceptului de boier, era necesară și studierea articolului lui Al. Perietzianu-Buzău⁸, pentru a observa complexitatea noțiunii propuse spre analiză.

Mai mult, o temă atât de întinsă, în ciuda efortului de informare, nu putea să nu genereze anumite slăbiciuni de interpretare și chiar de documentare. Amintim aici doar exemplul „bisericii din Băleni”, despre care Cristian Apetrei conchide că nu a putut fi ridicată de Udrea Băleanul, deoarece „nu ar fi avut la dispoziție decât intervalul de timp acoperit de domnia zbuciumată a lui Mihai Viteazul. Cum el a fost, totuși, unul dintre actorii principali ai luptelor din epocă, această variantă trebuie abandonată. De altfel, la momentul executării sale, Udrea era, după câte se pare, un bărbat foarte tânăr fără copii” (p. 217). Afirmația și-o justifică printr-un articol al lui Ștefan Andreescu, *Boierii lui Mihai Viteazul*⁹. Însă autorul citat de Cristian Apetrei se referea la un alt moment din viața boierului, mai exact la o primă atestare a sa, în anul 1589, așadar cu mult înaintea execuției. Confuzia continuă și când susține că tatăl lui Udrea Băleanul, Radul, apare menționat ca logofăt într-un document „de la începutul domniei lui Mihai Viteazul”¹⁰. Actul mitropolitului Eftimie se referea însă la „Pătru logofăt din Băleni”¹¹, așadar la unchiul marelui ban din Craiova, cel pe care Cristian Apetrei îl numește, tot eronat, „Pătru ban”¹². Astfel, întreaga ipoteză este construită și susținută pe baza unor informații istorice – primare și secundare – greșit înțelese și analizate. Ar fi fost însă indicat să consulte pentru condițiile execuției lui Udrea Băleanul și articolele semnate de Constantin Rezachevici¹³, iar despre familia boierilor Băleni, informațiile dintr-un valoros volum apărut în 2004 și dedicat familiilor boierești din Moldova și Țara Românească¹⁴. Poate că acestea sunt observații minore, dar ele au o anumită relevanță în a creiona dificultatea și riscurile care sunt generate de abordarea unei teme atât de vaste și de complexe din trecutul românilor.

Ștefan Aftodor

⁵ Cornelius R. Zach, *Elemente de continuitate și discontinuitate politico-socială la boierimea românească*, în „Arhiva genealogică”, s.n., t. I (VI), 1994, nr. 3–4, p. 157.

⁶ Mihai Sorin Rădulescu, *În jurul noțiunii de elită*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, t. XXX, 1993, p. 613–623; Veniamin Ciobanu, *Elite și diplomația românească în secolul al XVII-lea*, ibidem, t. XXXV, 1998, p. 19–36.

⁷ V. Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei în Țara Românească*, București, 2003, p. 58–59.

⁸ Al. Perietzianu-Buzău, *Postelnici și logofeți prin drept de naștere?*, în „Arhiva genealogică”, s.n., I (VI), 1994, nr. 3–4, p. 163–167.

⁹ Ștefan Andreescu, *Boierii lui Mihai Viteazul*, în *Restitutio Daciae*, vol. III „Studii” cu privire la Mihai Viteazul (1593–1601), București, 1997, p. 358, nota 76.

¹⁰ Cristian Apetrei, *op. cit.*, p. 217.

¹¹ *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. XI (1593–1600), ed. D. Mioc, Șt. Ștefănescu, M. Adam, Constantin Bălan, Maria Bălan, Sașa Caracaș, Ruxandra Cămărășescu, O. Diaconescu, Coralia Fotino, București, 1975, doc. 143, p. 188–189.

¹² Cristian Apetrei, *op. cit.*, p. 217.

¹³ C. Rezachevici, *Poziția marii boierimi din Țara Românească față de Mihai Viteazul și Simion Movilă (noiembrie 1600 – august 1601)*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXVI, 1973, nr. 1, p. 49–63; Idem, *L'attitude des boyards valaques envers Michel le Brave et Simion Movilă en 1600–1601: nouvelles données concernant les boyards Rudeanu*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXXII, 1993, 3–4, p. 247–260; Idem, *Bătălia de la Gura Nișcovului (august 1601). Contribuții privind istoria Țării Românești în epoca lui Mihai Viteazul și activitatea militară a lui Radu Șerban înainte de domnie*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXIV, 1971, nr. 6, p. 1144–1147.

¹⁴ *Familii boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I *Abaza-Bogdan*, București, 2004, p. 222 și urm.

GABRIEL BADEA-PĂUN, *Le style Second Empire. Architecture, décor et art de vivre*, Citadelles & Mazenod, Paris, 2009, 204 p. + il.

La sfârșitul lunii noiembrie 2009 tânărul și reputatul istoric de artă Gabriel Badea-Păun își lansa, în fastuoasele saloane ale Ambasadei României de la Paris, lucrarea *Le style Second Empire. Architecture, décor et art de vivre*, apărută la editura Citadelles & Mazenod. Bogata ilustrație a volumului, preponderent color, îl transformă într-un adevărat album de artă cu un substanțial comentariu științific.

Laureat, în 2008, al premiului Cercului Montherlant al Academiei de Belle Arte pentru anterioara sa carte *Portraits de société* (Citadelles & Mazenod, Paris, 2007) – ce a avut și o versiune în limba engleză apărută, în același timp, la Thames & Hudson din Londra și la Vendome Press din New York¹ – Gabriel Badea-Păun posedă curajul și inspirația de a aborda subiecte ce nu au mai fost tratate de mult sau chiar deloc. Este și cazul lucrării de față, care readuce în atenție un stil considerat desuet în ultima jumătate de secol, deși, în Paris ca și în celelalte mari capitale ale Europei – ca și pe vechile artere ale metropolelor americane –, somptuoasele edificii ale acelei perioade se găsesc la tot pasul și nu pot fi ignorate. Autorul exprimă, în mod foarte elegant, această situație când afirmă că „s-a făcut din al Doilea Imperiu un fel de paranteză în secolul al XIX-lea, o perioadă neglijabilă din punct de vedere politic și, în consecință, artistic” (p. 30). Cauzele acestei atitudini au fost înfrângerea dezastruoasă de la Sedan, din 1870, urmată de pierderea Alsaciei și Lorenei, precum și regimul autoritar al împăratului, ce fusese puternic criticat încă din epocă de Victor Hugo și de Émile Zola – motive pentru care francezii nu l-au iertat niciodată pe Napoleon al III-lea.

Socotit greoi și lipsit de personalitate, fiind rodul unui melanj de stiluri anterioare, stilul Napoleon III a marcat domnia acestui monarh, dar și-a continuat existența mult timp după aceea, ca stil național franțuzesc, până s-a metamorfozat în excesele organice și în formele moi, scurse, caracteristice pentru Art Nouveau.

Stilul care se năștea la începutul celui de-al Doilea Imperiu nu a fost o sugestie a vreunui dintre membrii familiei imperiale, așa cum se întâmplase în vremea ilustrului înaintaș și fondator de împărăție, Napoleon cel Mare – Întâiul –, ci a reprezentat, mai degrabă, rezultatul unui concurs de împrejurări. Ludovic Napoleon nu era nici atras, nici interesat de artă, în acest sens fiind aspru criticat de un contemporan, fotograful Maxime du Camp, care relatează cum, vizitând în pas grăbit Salonul din 1853, împăratul nu s-a oprit decât în fața unui modest peisaj montan, unde, după o îndelungă admirație, a făcut observația că autorul ar fi trebuit să specifice înălțimile vârfurilor reprezentate ... Memorialistul conchidea, înțepător: „Tot ceea ce avea legătură cu litera și artele frumoase părea să-i scape. Pictura, literă ascunsă, muzica, literă moartă, poezia, literă indescifrabilă.” (p. 28) Ca fost militar în armata elvețiană, împăratul era mai mult preocupat de construcții. Nici împărăteasa Eugenia, suflet duios și sensibil, nu poate fi considerată o patroană a artelor, așa cum erau multe alte suverane dinaintea și din vremea ei. Ea era doar colecționară de bibelouri. Singura persoană care a jucat un rol în impunerea și generalizarea noului stil a fost prințesa Mathilda, acvarelistă și mare colecționară de artă, care ținea un salon deschis tuturor personalităților culturale ale epocii, măritată cu rafinatul și arhi-bogatul conte rus și prinț italian Anatole de Demidoff – cel ce a întreprins expediția științifică și artistică din 1837 în Rusia Apuseană și Crimeea, trecând și prin Principatele Române, pe care le descriesese atât de interesant în cele două volume ale lucrării sale memorialistice –, apoi divorțată de acesta și devenită prietena contelui Émilien de Nieuwerkerke, influentul director al muzeelor și apoi Superintendentul Artelor Frumoase ale Imperiului. Totuși, conform unei legende, împărătesei i se datorează, indirect, botezul noului stil: când mersese pe șantierul Operei din Paris și-l

¹ V. recenzia noastră în „Revista istorică”, t. XIX, 2008, nr. 5–6, p. 595–600.

întrebase pe Charles Garnier, autorul proiectului, ce stil era acela pentru că nu semăna nici Antichității, nici Evului Mediu și nici Renașterii, inspiratul arhitect răspunsese, plin de lingușitoare curtenie: „Este stilul celui de-al Doilea Imperiu, Doamnă!” (p. 15)

După o perioadă de uitare, Stilul al Doilea Imperiu revine, cu oarecare timiditate, în plină epocă Art Deco, în 1922, când i se consacră o expoziție la Muzeul Artelor Decorative și, peste 6 ani, la Castelul Malmaison, devenit muzeu, se deschide o expoziție cu obiecte din moștenirea împărătesei Eugenia, ce fuseseră scoase la vânzare, în Anglia, în anul anterior. În 1938, pictorul, scenograful și ilustratorul Christian Bérard se lansează într-o adevărată campanie de sfidare a modernismului prin picturile sale ușor suprarealiste, prin decorurile fastuoase și balurile în spiritul stilului imperial pe care le-a organizat pentru Elsa Schiaparelli, Marie-Blanche de Polignac și Jean Cocteau. Și-a sfătuit, de asemenea, mecenajii să achiziționeze mobilier și obiecte produse în acea epocă apusă. În sfârșit, fastul aulic al imperiului este repus în drepturi prin scenografia ireproșabilă a unor filme istorice de mare succes, ce-și aveau acțiunea în contemporaneitatea lui Napoleon al III-lea, precum „Pe aripile vântului” (1939, R: Victor Fleming), „Împărăteasa Sissi” (cu cele patru serii ale sale, 1954, 1956, 1957, 1958, R: Ernst Marischka), „Ghepardul” (1963, R: Luchino Visconti), „Ludwig” (1973, R: Luchino Visconti).

Secolul al XIX-lea a fost multă vreme ignorat ca perioadă a marii creativități formale – mai ales în arhitectură și decorațiuni –, fiind apreciate doar „copertile” sale, adică neoclasicismul Primului Imperiu și curentul Art Nouveau, care încheia „la belle époque”. O reevaluare a eclecticismului – considerat o simplă pastişă – s-a produs începând din 1970, prin eforturile istoricului de artă Bruno Foucart, care, în calitate de secretar de stat la Ministerul Culturii, a avut o contribuție decisivă la înscrierea multor monumente ale acelei perioade în listele de patrimoniu: din 30.000 de obiective, doar 200 erau anterioare anului 1800. În sfârșit, două mari evenimente expoziționale au readus acest stil în actualitate: unul, la Grand Palais, în colaborare cu Muzeul de Artă din Philadelphia, în 1979, și un altul, la interval de aproape 20 de ani, la Viena, expoziția fiind intitulată *Der Traum vom Glück. Die Kunst des Historismus in Europa* (1997).

În capitoul al doilea, *Gustul oficial, între reședințele imperiale și locuințele Rothschildzilor*, se face o prezentare a castelelor și pavilioanelor, unele construite din temelii, altele renovate și modernizate conform standardelor epocii, dar toate mobilate în stilul nou-impus. Familia imperială avea patru mari reședințe, folosite după sezon: palatul Tuileries, din Paris, era principala reședință, iar castelele St. Cloud, Fontainebleau și Compiègne erau ocupate primăvara, vara și, respectiv, toamna. Mobilierul din vremea unchiului său, a lui Napoleon I, se demodase așa că noul împărat comandă noi mobile. Era acesta un mijloc de a da de lucru meșterilor cu îndeletniciri artistice. Cei doi suverani stabileau personal amplasarea mobilelor desenând cu cretă, pe parchet, locul dorit.

Napoleon al III-lea, având o tinerețe agitată, cu frecvente mutări din loc în loc, nu putuse aduna o colecție demnă de un împărat. De aceea, încă din perioada când era prinț-președinte, s-a apucat să achiziționeze pictură contemporană. Împărăteasa Eugenia era foarte pasionată de personalitatea reginei Maria Antoaneta și nu pregeta să cumpere orice obiect care-i aparținuse fostei suverane. De altfel, la baluri costumate, ea adesea arbora „rochia cu coș” și peruca albă din secolul al XVIII-lea a nobilei sale înaintașe; s-a dorit chiar imortalizată așa într-o pânză de Winterhalter ...

Gabriel Badea-Păun face „biografii” complete acestor reședințe, unele cu un final trist. Spre pildă, la Tuileries, după măreția și strălucirea din vremea suveranilor, se instaurează haosul produs de jafurile și distrugerile comunarilor ce-și stabiliseră acolo bârlogul și pe care, când îl părăsesc, îl incendiază. Deși pereții exteriori rezistaseră sinistrului și restaurarea putea fi făcută, în 1882 se ia decizia demolării pentru a dispărea acest însemn al imperiului, iar ornamentele și materialele recuperate sunt vândute și dispersate în toată Europa (p. 61–62). La St. Cloud s-au făcut amenajări speciale în vederea găzduirii reginei Victoria și a prințului consort Albert atunci când, în 1855, au venit să viziteze Expoziția Universală. Dar și acel castel a fost distrus, în 1870, din cauza

bombardamentului la care l-au supus chiar artileriștii francezi în timpul asediului Parisului pentru că acolo se instalaseră trupele prusace (p. 68). Ulterior a fost și el demolat. Fontainebleau și Compiègne au avut o soartă mai bună. Cel dintâi era castelul de vacanță unde suveranii se dedau plăcerilor simple, departe de protocolul strict și de îndatoririle curții: vâneau, făceau canotaj, se plimbau prin pădure, dădeau serate dansante, unde Napoleon – alintat cu numele de Plonplon în familie – învățea manivela pianului mecanic pentru a dansa invitații. În aripa Ludovic XV a fost amenajat în acea vreme un teatru. Tot acolo, împărăteasa aranjează personal un Muzeu Chinezesc format din obiectele capturate de trupele franceze din Palatul de Vară de la Pekin în timpul campaniei din China din anul 1865 (p. 71). La Compiègne erau invitate, toamna, serii de personalități (p. 74). În studiile noastre am depistat interesante informații despre lăzile enorme cu haine pe care și le aduceau doamnele din înalta societate spre a face față onorabilă fiecărei situații și – la fel ca împărăteasa – a nu îmbrăca o toaletă de două ori în scurtul interval pe care îl petreceau acolo.

Capitolul al treilea, intitulat *Locuința modernă: între confort și nostalgie aristocratică*, tratează despre proiectele urbanistice prin care Parisul a fost modificat dintr-un oraș cu tramă stradală întortocheată și clădiri insalubre, multe datând chiar din Evul Mediu, într-o metropolă modernă. În subcapitolul *Parisul imperial, transformarea capitalei*, se vorbește despre starea de constant șantier ce a stăpânit orașul ani de zile. Alinierea străzilor devenise o obsesie, iar pentru împărțirea orașului în forme geometrice clare, baronul Georges Haussmann, prefectul urbei, a sacrificat pitorescul prin masive demolări. Celor care își construiau locuințele pe marile artere proaspăt trasate li se impunea o standardizare: fațadele nu puteau depăși o anumită înălțime în funcție de lățimea străzii, spre pildă 20 m la un bulevard de cel puțin 20 m lățime. Dar nici nu puteau fi mai scunde așa că o clădire trebuia să aibă 5 etaje și demisol (p. 112). Fusese editat chiar un catalog pentru case tip de către arhitectul César Daly, prin care erau stabilite trei tipuri de construcții, cu mai multe sau mai puține ornamente, cu scară de piatră sau de lemn, cu o curte sau fără, în funcție de statutul și averea beneficiarilor (p. 117). Igiena lăsa, însă, multe de dorit. Părea dezonorant să existe un lavabou în cameră pentru că aceasta însemna că locatarul nu posedea suficienți servitori pentru a aduce, la nevoie, ligheanul și cana cu apă. În 1857, într-un oraș precum Parisul erau doar 7.000 de plătitori ai taxei de folosire a apei curente și a vidanjării. Apa nu a fost trasă la etajele superioare decât în 1865 în cartierele de pe malul drept al Senei și în 1875 pe cel stâng (p. 129). Până la acea dată, în camerele respective, existau rezervoare ce erau umplute cu apa cărată cu mână. Baia caldă era exclusă fiind considerată moleșitoare. Abia în 1880 apar camerele de baie cu o cadă mobilă (p. 132). Picturile și pastelurile lui Edgar Degas cu femei care se spală în niște căzi mici, de tablă, plasate în mijlocul camerei de dormit, în preajma patului, sunt relevante în acest sens.

Autorul spune, cu umor, „le logement était avant tout une adresse (...)”, pentru că statutul locatarului era stabilit după cartierul în care își avea locuința (p. 116). Pe lângă reședința din oraș, majoritatea nobililor și a celor bogați aveau câte unul sau mai multe castele. A doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost epoca de aur a vieții la castel. Castelul era emblema reușitei sociale. Unele dintre construcțiile vechi sunt restaurate – unele chiar desfigurate –, iar altele sunt construite după planuri ce urmăreau modelele epocilor anterioare. Astfel se instaurează stilul istorist. În *Anuarul castelelor*, apărut în 1888, erau înscrise 4.000 de asemenea edificii (p. 120). Spațiul era repartizat cu grijă, avându-se în vedere maxima amplexare și fastul salonului – destinat evenimentelor mondene –, ce se ridica uneori pe mai multe niveluri. Se acorda mare atenție decorului pictat, care trebuia să țină seama de ornamentele plafonului și pereților, precum și de fuga perspectivală. Știința tratării racursului era absolut necesară pictorului pentru a conferi măreție unor compoziții ce aveau să fie văzute de jos în sus. Întregul decor pictat era subordonat mobilierului, al cărui amplasament era stabilit în prealabil. Sufrageria era la fel de importantă ca salonul, uneori disputându-și întâietatea și fiind plasate una lângă alta. Marile reședințe particulare dispuneau de o sală de biliard și de un fumoar, unde se retrăgeau domnii după masă. Cel din

urmă era decorat în stil oriental, fapt ce a dat un impetus și comenzi generoase pictorilor orientaliști. Sera – pe care și-o permiteau numai cei foarte bogați pentru că sticla era scumpă – era o prelungire vitrată a clădirii unde erau aclimatizate plante exotice; în ea era un mobilier asortat, din bambus sau din fier forjat. Pentru că tapiseriile erau costisitoare, iar manufacturile de la Aubusson și Savonnerie ce se uniseră, în 1828, cu cele de la Gobelins, executau aproape exclusiv comenzi pentru Curte și pentru edificii publice, începe să se folosească mocheta ieftină, industrială și tapetul, care, datorită perfecționării procedeelor de imprimare, cunoaște o foarte largă răspândire (p. 158). Bibelourile, de asemenea, au mare căutare pentru că opulența unei locuințe era socotită în funcție de numărul cât mai mare de obiecte ticsite în acel interior.

Stilul al Doilea Imperiu se răspândește în lumea întreagă prin intermediul Expozițiilor Universale, adevărate laboratoare de arhitectură, cum le caracterizează Badea-Păun. Cea din 1867 – prima la care participă și România, ce-i drept, în cadrul secțiunii rezervate Imperiului Otoman sub a cărui suzeranitate încă se afla – a constituit apoteoza imperiului și a fost vizitată de toți împărații și regii lumii occidentale (p. 180). Într-o impozantă pictură de 165 x 394,5 cm datorată lui Charles Porion, sunt reprezentați toți suveranii momentului cu suitele lor, trecând călări pe sub Arcul Carrousel. Sunt astfel alăturați foști și viitori dușmani sau aliați: țarul Alexandru al II-lea, fostul inamic din Războiul Crimeii, sultanul Abdul Aziz, kaiserul Franz Josef, regele Wilhelm I al Prusiei, viitorul inamic din 1870, regele Leopold al Belgienilor, în mijlocul lor aflându-se Napoleon al III-lea.

Ceea ce visase unchiul său, Napoleon cel Mare – o lume unită sub sceptrul său, o globalizare *avant la lettre* – a reușit Napoleon III prin difuzarea stilului ce a înflorit în timpul domniei sale și a supraviețuit imperiului ce s-a prăbușit odată cu el: de la Dolmabahçe Sarayı din Istanbul la palatul de la Gizeh al lui Ismail Pașa, kediul Egiptului, de la Corcoran Gallery din Washington la Frick Collection din New York și Isabella Stewart Gardner Collection din Boston sau palatele Paz, Bosch și Anchorena din Buenos Aires, ori Wallace Collection din Londra până la palatul Jean Mihail din Craiova sau palatul Cantacuzino-Nababul din București, toate aceste impozante edificii eclectice poartă marca Stilului al Doilea Imperiu.

Pe lângă imaginile de exterior și de interior ale castelelor și celorlalte reședințe imperiale sau nobiliare, cu accent pe detaliile de ornament, datorate unui foarte bun fotograf de artă, Marc Walter, lucrarea este abundent ilustrată cu acuarele, stampe și fotografii de epocă în care aceste edificii – precum și cele deja dispărute – apar în forma lor inițială. De asemenea, portretele proprietarilor și ale frumoaselor și elegantelor lor consoarte apar în toată splendoarea toaletelor de gală, fie prezidând o adunare selectă, în salon, fie cercetând, pasionați, o carte veche și prețioasă, în cabinetul de lucru, fie relaxându-se în seră sau în parc. Eugène Lami, pictor al vieții mondene, scenograf și decorator al ducelui D'Aumale, a executat, înainte de 1860, o suită de acuarele foarte detaliate cu interioarele pe care le amenajase la castelul Ferrières al baronului James de Rothschild. Sub penelul lui Charles Giraud apare principesa Mathilda în atelier, aplecată asupra planșetei la care lucra o acuarelă și scăldată într-o lumină caldă, difuză.

Se strecoară și câteva inadvertențe: dagherotipul lui Paul-Michel Hossard ce reprezintă Palatul Tuileries și Arcul Carrousel în timpul trecerii în revistă a trupelor de gardă (p. 53) este puțin probabil a fi fost în jurul anului 1860, așa cum apare specificat în legendă, pentru că tehnica daghereană devenise desuetă după 1851, când fusese descoperit procedeul clișeului pe sticlă cu colodiu umed. De altfel, această imagine, care a figurat în expoziția „Paris et le daguerréotype” organizată la Muzeul Carnavalet în intervalul 31 octombrie 1989 – 28 februarie 1990 și a fost publicată în catalogul editat cu acea ocazie, este datată, în mod verosimil, „spre 1846”². Imaginea cu parcul de la Buttes-Chaumont (p. 112), datorată unui fotograf anonim, ni se pare a fi mai târzie decât crede autorul, care o încadrează anilor '70; or, toaletele celor adunați la debarcader și, în special, bluzele albe, pălăriile de pai cu boruri mici, gen canotier, și fustele cloș ale doamnelor trimit spre anii 1890–1900. Dar cea mai

² *Paris et le daguerréotype*, ed. Jeanne Bouniort, Paris, 1989, p. 103.

flagrantă eroare apare la portretul oficial al lui Napoleon al III-lea, executat de pictorul Franz-Xavier Winterhalter, pierdut în incendiul palatului Tuileries, dar păstrat în copii de epocă. Din motive care nouă ne scapă, dar dictate, poate, de nevoile paginației, acesta este reprodus invers, dreapta devenind stânga. Din acest motiv, împăratul poartă spada pe șoldul drept, ține sceptrul în mâna stângă, decorațiile și plăcile înaltelor ordine le are prinse pe pieptul drept, iar inițiala N de la marele colan al Legiunii de Onoare pe care îl poartă la gât este, la fel, inversată.

O altă scădere o constituie lipsa aparatului critic. Cunoaștem rezerva unor edituri specializate în albume de a adăuga note de subsol sau de final lucrărilor științifice pe care le publică. Aceasta din teamă că și-ar putea pierde clienții mai superficiali care sunt atrași exclusiv de imagini frumoase, însoțite de un text cât mai sumar și totalmente lipsite de aceste „plicticoase” apendice. Este, totuși, lăudabil că a fost inclusă o bibliografie destul de amplă, care dă măsura documentării parcurse de autor în vederea scrierii acestei cărți.

Lucrarea lui Gabriel Badea-Păun, *Le style Second Empire. Architecture, décor et art de vivre*, este mult mai complexă decât o arată titlul pentru că ea conține nu numai informații despre arhitectură, urbanism și decor interior, ci și multe și interesante detalii privind viața socială și mentalitățile epocii, bogat ilustrate cu opere de pictură, grafică și fotografie pe care sârguinciosul cercetător stăpânind de cultul imaginii elocvente pentru tema abordată le-a depistat și le-a restituit contemporaneității în dorința de a recompona strălucitoarea iluzie a vremurilor lui Napoleon al III-lea.

Adrian-Silvan Ionescu

DAN BERINDEI, *Istoria Academiei Române (1866–2006). 140 de ani de existență*, Edit. Academiei Române, București, 2006, 552 p.

Circumscriș ariei mai largi a manifestărilor și evenimentelor ce au marcat sărbătorirea a 140 de ani de existență a Academiei Române, volumul la care facem referire este, considerăm noi, cea mai importantă piatră de hotar într-un asemenea ansamblu și, alături de cartea Dorinei N. Rusu (*Membrii Academiei Române, 1866–1999. Dicționar*, București, 1999), care, de altfel, colaborează la volumul de față prin întocmirea *Indicelui*, creionează o imagine complexă a principalei instituții culturale a românilor. Este totodată, după cum aprecia și autorul cărții în *Cuvântul înainte*, „*bilanțul unei lungi existențe într-o țară în care, din nefericire, nestatornicia este o dominantă*”, „*o radiografie*” a unui „*organism viu, util țării și prestigiului său*”.

Structurată în opt capitole mari, ordonate după criteriul cronologic, cartea lui Dan Berindei încununează practic o carieră de peste 50 de ani de cercetări dedicate istoriei Academiei Române, încercându-se reconstituirea unor etape evolutive ale acestui „*Parlament cultural al tuturor românilor*”. După ce ani de-a rândul autorul s-a aplecat în studii succesive asupra unor aspecte particulare din activitatea instituției, de data aceasta a avut în vedere creionarea unor direcții generale, punctate uneori cu detalii semnificative legate de diferitele elite naționale și de realizarea dezideratelor științifice ale acestora. În plus, este cunoscut faptul că nu este vorba despre un observator extern al mediului academic românesc, ci, dimpotrivă, de unul dintre cei care s-au implicat activ în destinele acestuia. Membru al Academiei Române din 1992, președinte al Secției de Științe Istorice și Arheologie din 1996 și vicepreședinte al instituției începând cu 2006, academicianul Dan Berindei nu oferă însă doar o perspectivă *pro domo* asupra fenomenului, ci o necesară punere în temă, riguros documentată și obiectiv expusă, utilă atât specialiștilor, cât și publicului cititor.

Cuvântul înainte (p. 7–8) deja menționat, extrem de succint și revelator asupra scopurilor lucrării și a contextului în care ea a fost tipărită, este urmat de capitoul I, *Vremuri de înnoire și*

trezire națională (p. 9–21), în care, după o scurtă introducere în sistemul academic european, cu date concrete privind înființarea academiilor naționale în secolele XVII–XIX, se trece la eforturile elitelor românești în același domeniu, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a veacului următor. Sunt urmărite, astfel, etapele procesului evolutiv care va conduce în final la constituirea unei societăți academice a românilor, plecând de la 1795, când trebuia să ia ființă o *Societate filosofoască a neamului românesc în Mare Principatu Ardealului*, și trecând apoi printr-o serie de inițiative ce se manifestă de-a lungul a șapte decenii, a căror principală preocupare, rămasă fără finalitate multă vreme, era de a grupa, din punct de vedere cultural, cărturarii din toate provinciile românești. Esențial rămâne însă faptul că, deși, cu o singură excepție arătată de autor, toate aceste societăți nu vor avea o existență prea lungă, între ele „[...] s-au manifestat însă evidente tendințe de contact, de strânse legături; uneori se vor întâlni și membri dintr-o provincie în societățile provinciilor învecinate, deși unificarea organică nu a fost realizată”.

După cum era și normal, noile condiții social-politice de după 1859 creează și premisele trecerii la forme de organizare mai complexe pentru societățile culturale, cu atât mai mult cu cât diversele personalități din domeniul culturii s-au aflat și în fruntea luptei politice pentru desăvârșirea unirii și pentru noua organizare a statului. Astfel, în capitolul al II-lea, *Premisele constituirii Societății Academice în cadrul statului modern român* (p. 22–51), Dan Berindei se ocupă tocmai de anii premergători constituirii, evidențiindu-se toate greutățile întâmpinate în derularea unui asemenea demers, care se va finaliza în cele din urmă în cursul anului 1866. Evenimentul propriu-zis și primele luni de funcționare sunt surprinse în paginile următorului capitol, al III-lea, intitulat *Constituirea Societății Literare Române (1866) și prima sesiune a Societății Literare (Academice) Române (1867)* (p. 52–83). Perioada extrem de instabilă din punct de vedere politic în care ia ființă societatea, în lunile ce urmează detronării lui Al. Ioan Cuza, își pune amprenta și asupra acțiunilor ce trebuiau derulate, astfel că prima sesiune se va desfășura abia după un an de zile, în vara lui 1867. Autorul descrie, uneori în detaliu, toate motivele care au condus la acest fapt, succesiunea evenimentelor și implicațiile acestora, precum și problemele dezbătute (Statutele societății, problema ortografiei sau cea națională etc.), care vor sta la baza funcționării ulterioare a organismului recent înființat.

De aici înainte, istoria Academiei Române este prezentată în strânsă legătură cu etapele istorice prin care trece însuși statul român, împărțirea nefiind însă deloc arbitrară, ci urmărind anumite caracteristici speciale, ce influențează decisiv dezvoltarea reală a instituției ca atare. Astfel, capitolul al IV-lea este intitulat, simplu, *Societatea Academică Română (1867–1878)* (p. 84–124) și urmărește să-i redea primul deceniu de existență, prin prezentarea organizării interne, a lucrărilor sesiunilor, a procesului anevoios de evoluție și adaptare la noile cerințe ale societății în general, a problemelor dezbătute, a publicațiilor patronate etc. Tot acum, arată autorul, se pun bazele unor contacte științifice internaționale, se efectuează traduceri, este dezvoltată Biblioteca Societății și se aduce în discuție ideea lărgirii cadrului de activitate. Potrivit lui Dan Berindei, lucrurile decurg logic, astfel încât, la începutul anului 1879, Societatea Academică Română a fost declarată „Institut Național cu denumirea de Academia Română”. Perioada următoare, tratată pe parcursul capitolului al V-lea, *Timp de maturizare și desăvârșire: Academia Română în anii 1879–1918* (p. 125–187), corespunde pe plan politic cu afirmarea statului național român. Membrii Academiei s-au situat în centrul evenimentelor naționale, făcându-și însă simțită prezența și în domeniul social, în cel al educației poporului prin răspândirea cunoștințelor, înființarea și coordonarea de școli etc. Totodată, sunt prezentate activitățile derulate pe secții, distribuirea de premii, editarea a sute de publicații în diferite domenii. În această perioadă, sunt tipărite, de exemplu, 36 de volume din *Colecția Hurmuzaki*, renumitul corpus de documente străine referitoare la țările române. Cu toate că, fiind vorba despre o sinteză a aproape unui veac și jumătate, spațiul este extrem de redus față de complexitatea evenimentelor, autorul reușește să puncteze uneori cu detalii semnificative, astfel încât imaginea generală să capete culoare și consistență superioară. Astfel, un aspect demn de amintit ne apare faptul, de o incontestabilă contemporaneitate, că încă din deceniile de început ale ființării instituției, membrii Academiei

Române solicitau ca lucrările editate de către societate să fie tipărite în limbi de circulație internațională, precum latina, franceza, germana, italiana sau engleza.

Firul tematic al volumului este completat apoi cu următorul capitol, *Vremea împlinirii: Academia Română din anii 1919 până în vara lui 1948* (p. 188–309). Debutul noii decade, ce corespunde înfăptuirii idealului național al unirii, este unul favorabil și, totodată, omagial, chiar dacă marcat de urmările războiului. Dan Berindei arată faptul că prima sesiune din 1919 are o dublă semnificație: a fost practic o „întârziată sesiune jubiliară” și, în același timp, prima dintre adunările înaltului for la care reprezentanții săi „n-au trecut granița”. Perioada de trei decenii care urmează este marcată, pe de o parte, de o mult mai dinamică mișcare a membrilor, numărul acestora crescând semnificativ, iar pe de altă parte de o implicare mult mai evidentă a Academiei în viața culturală și socială a țării, chiar dacă după 1940 situația generală devine sumbră. Nici relațiile internaționale nu sunt ocolite de autor, rolul lor în dezvoltarea activității instituției fiind expus pe larg de-a lungul a numeroase pagini. Ultimii ani ai acestei decade sunt marcați de presiunile, din interior și din exterior, privind modificarea statutului Academiei și preluarea ei efectivă de către stat, culminând, în cele din urmă, cu transformarea ei în „prizonieră a noii puteri”.

Urmează apoi paginile dedicate activității în perioada comunistă, reunite în cadrul capitolului al VII-lea, *Academia prizonieră (9 iunie 1948 – 22 decembrie 1949)* (p. 310–403). Transformarea instituției în Academia Republicii Populare Române atrage după sine, potrivit autorului, inclusiv modificarea modului de selecție a membrilor săi, principalul criteriu fiind acela al „valorii” „etice și democratice” a candidatului. Modificarea Statutului și a Regulamentului general, reorganizarea internă, epurarea sistematică a componenței secțiilor etc. au făcut parte dintr-un proces de transformare care, într-o primă etapă, s-a încheiat prin convocarea celei dintâi sesiuni generale a Academiei RPR. Dan Berindei evidențiază apoi faptul că schimbările nu s-au oprit aici, ci au continuat de-a lungul deceniilor ce au urmat, funcționarea efectivă, țelurile și rosturile instituției, orientarea spre noi parteneri externi în vederea colaborării, precum și multe alte aspecte fiind de obicei supuse în mod brutal intereselor statului. Mult mai grav este însă faptul că spre sfârșitul respectivei perioade Academia Română decăzuse în mod îngrijorător, părând chiar „condamnată la o ieșire din istorie”. Din fericire, în 1989, lucrurile se schimbă.

În sfârșit, ultimul capitol, al VIII-lea, se referă la *Renașterea Academiei Române (26 decembrie 1989 – 4 aprilie 2006)* (p. 404–476). Perioada debutează brusc, pe 26 decembrie 1989, când, într-o sesiune extraordinară, se revine la vechea denumire de Academia Română, după care se recurge la elaborarea noului Statut și la trecerea în subordinea ei a principalelor institute de cercetare. Au urmat ani de activitate febrilă, în timpul cărora s-a încercat recâștigarea prestigiului de odinioară al Academiei, atât pe plan intern, cât și internațional. Greutățile economice prin care a trecut România în anii '90 și-au pus amprenta și asupra activității Academiei, în primul rând în domeniul editorial, însă debutul noului mileniu este caracterizat de autor drept o perioadă de relansare. Sfârșitul volumului aduce o notă de optimism, Academia Română fiind caracterizată drept „o punte către lume, ca parte a republicii universale a oamenilor de știință și cultură”. Ultimele pagini sunt destinate deja amintitului și voluminosului *Indice* (p. 477–552).

În concluzie, cartea academicianului Dan Berindei este o reușită sinteză și o pertinentă introducere într-o tematică complexă, însă mult prea puțin explorată. Importanța cărții este cu atât mai mare cu cât volumul nu este unul omagial – chiar dacă împrejurările care au determinat apariția sa au fost –, ci o extrem de serioasă și meticolos documentată lucrare de istorie instituțională, care devine astfel un necesar instrument de lucru. Cu toate că abundența informațiilor poate părea uneori dificilă cititorului neavizat, ea reflectă în primul rând volumul uriaș de muncă depus în redactarea cărții, pasiunea și devotamentul autorului față de instituția căreia i-a fost slujitor devotat timp de atâția ani.

Daniel I. Iancu

CIPRIAN GHIȘA, *Episcopia Greco-Catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni 1832–1850*, vol. I *Biserica Greco-Catolică din Transilvania după 150 de ani de la Unirea cu Roma*; vol. II *Episcopul Ioan Lemeni și Biserica sa în vâltoarea vremurilor*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2008, 370 + 430 p.

Propunerea pentru o istorie instituțională, în spiritul trinomului ilustrat în istoriografie de Paul Ricoeur, *memorie, istorie, uitare*, cum este aceea a Episcopiei Greco-Catolice de Făgăraș în perioada ierarhului Ioan Lemeni (1832–1850), semnată de Ciprian Ghișa, este mai mult decât inspirată din actuala perspectivă a cercetării științifice. Aceasta cu atât mai mult cu cât lectorii avizați ai unui astfel de subiect au fost pregătiți, spiritualicește, de interesanta, surprinzătoare și utila lucrare *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700–1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, 2006, apărută sub egida Universității „Babeș-Bolyai” – Institutul de Istorie Ecleziastică, sub semnătura aceluiași autor. Este unul din motivele pentru care prezenta și masiva lucrare a lui Ciprian Ghișa se parcurge cu reală plăcere și indiscutabil folos documentar, grație unui adevărat evantai de întrebări propus, spre îmbogățirea orizontului istoriografic și interpretativ. Ținem seama, mai ales, de faptul că istoria instituțională a Bisericii Greco-Catolice este investigată, după metode moderne, în direcția managementului unui Episcop cu o personalitate nu o dată contestată, din care n-au lipsit conotații și atitudini politice și naționale, raportabile la anumite evenimente din evoluția Transilvaniei în epoca modernă.

Pentru concepția și metoda autorului definitiv este segmentul *Introdúcere* (p. 9–28), în care beneficiem nu numai de câteva argumente convingătoare justificative pentru demersul istoriografic al acestuia, ci și de o cercetare bilanțier-interpretativă asupra discursului istoric național, fără să fie ocolite izvoarele documentare, impresionante prin varietate și consistența mesajului. În acest moment al lecturii, de un real folos este raportul propus de Ciprian Ghișa în secvența 4, *Structura cărții și perspectiva metodologică* (p. 24–28), mai mult decât convingător pentru profilul acestei construcții istoriografice efective, căci lucrarea de acum merită o astfel de caracterizare. De ce? Suntem în fața unei investigații documentar-interpretative copleșitoare – dar nu exhaustive – asupra evoluției Bisericii Române Unite cu Roma, Greco-Catolică de-a lungul deceniilor 4–6 ale secolului al XIX-lea, în context românesc și central-european, în epoca unuia dintre cei mai controversați ierarhi, Ioan Lemeni.

Țelul cercetării de acum, anume reconstituirea unui „[...] mozaic foarte complex”, prin investigarea și interpretarea aspectelor cunoscute și a datelor descoperite în urma strădaniilor din arhive și biblioteci românești și europene asupra dezvoltării unei instituții reprezentative pentru evoluția națională a românilor ardeleni pe parcursul a două decenii suficient de conservatoare, plasate cronologic între două revoluții, ne îndreaptă către o afirmație convingătoare a lui Ciprian Ghișa. Mărturisim că ne-o însușim, la începutul lecturii lucrării: „[...] demersul nostru nu vine pe un teren istoriografic necunoscut în totalitate. Însă ne propunem prin lucrarea de față să reconstituim un tablou cât mai complet privitor nu numai la viața episcopului Lemeni, ci și la Biserica Unită în general, abordând și aspectele rămase puțin sau chiar deloc cunoscute: cele instituționale, financiare, relațiile interconfesionale, probleme canonice, dogmatice, rituale, pastorale și disciplinare. Desigur, nu vom neglija nici problematica politică, națională sau pe cea privitoare la învățământ. De aceea, o monografie dedicată episcopului Lemeni și Bisericii Unite în perioada păstoririi sale, privită ca un tot unitar este necesară în istoriografia română actuală. Din punct de vedere bisericesc ea este cu atât mai utilă cu cât își propune să prezinte imaginea și nivelul la care a ajuns Biserica Greco-Catolică la capătul unei evoluții de 150 de ani, fără de care sunt aproape imposibil de înțeles realitățile ecleziastice de după întemeierea mitropoliei, mai ales în condițiile apariției noilor dieceze și a înglobării episcopiei de Oradea. Episcopatul lui Lemeni a fost decisiv pentru evoluția Bisericii Unite atât din punct de vedere bisericesc, fiind perioada în care s-a stabilizat schema organizatorică pe care s-au dezvoltat apoi instituțiile arhidiecezane și ale noilor episcopii sufragane Blajului, cât și politic și național, prin implicarea directă a episcopului și clerului său în evenimentele de importanță majoră ale vremii.” (p. 10)

În lumina acestei afirmații și a intenției lui Ciprian Ghișa de a oferi o investigație monografică dedicată episcopului Ioan Lemeni și Bisericii Române Unite, privită ca un „tot unitar” – care ne amintește, încă o dată, de discursul istoric „rotund” (ca să preluăm caracterizarea Monseniorului Octavian Bârlea) al lui Zenovie Păclișanu din *Istoria Bisericii Române Unite* – trebuie citite și înțelese cele nouă capitole ale lucrării, începând cu *Prolog. Biserica Greco-Catolică din Transilvania înainte de alegerea lui Ioan Lemeni ca episcop* (p. 29–34), Cap. I *Viața și activitatea lui Ioan Lemeni până la urcarea sa pe scaunul episcopal de la Blaj* (p. 35–72), Cap. II *Organizarea instituțională a Bisericii Unite în perioada 1832–1848* (p. 73–174), continuând cu Cap. III *Situația materială a Bisericii Unite* (p. 175–225), Cap. IV *Aspecte ale vieții religioase* (p. 226–318), Cap. V *Biserica Greco-Catolică din Transilvania: relații externe și interconfesionale* (p. 319–369) și încheind cu al doilea volum, Cap. VI *Biserica Unită în mijlocul disputelor politice din deceniile prepașoptiste* (p. 7–60), Cap. VII *Procesul lemenian* (p. 61–223), Cap. VIII *Dieceza de Făgăraș între 1848 și 1850. Sfârșitul păstoririi lui Ioan Lemeni* (p. 224–349) și Cap. IX *Portretul episcopului Ioan Lemeni* (p. 350–371).

Lucrarea este completată de *Concluzii* (p. 372–376), *Abstract* (p. 377–381) și *Bibliografie* (p. 382–398), la care se adaugă un util *Indice general* (p. 399–427). Dacă asupra concluziilor investigației vom reveni la un moment dat, în ceea ce privește bibliografia utilizată în cadrul demonstrației istorice, aceasta se împarte în: I. *Fonduri arhivistice* (p. 382–383) – Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Alba (4 fonduri), Bihor (2 fonduri), Cluj (9 fonduri), Hunedoara (3 fonduri), Mureș (1 fond), Sălaj (4 fonduri); Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia (1 fond) și Esztergom (4 fonduri); Archivio Segreto Vaticano – Roma (3 fonduri); Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca (2 fonduri); II. *Documente editate* (29 poziții), p. 383–385; III. *Izvoare literare* (21 titluri), p. 385–386; IV. *Presa* (8 titluri), p. 386; V. *Lucrări generale și speciale* (197 titluri), p. 386–398.

Oricare din cele nouă capitole ale lucrării *Episcopia Greco-Catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni 1832–1850* le-am parcurge și analiza – care poartă, indiscutabil, amprenta unei voci distincte în agora istoricilor români contemporani –, vom întâlni o credibilă acoperire documentară a demonstrației științifice, fie că se abordează aspecte din istoria instituțională a Bisericii Greco-Catolice din Transilvania, fie că se discută etape și momente din activismul bisericesc, cultural și politic al Episcopului Ioan Lemeni. Construcția istorică este convingătoare și rațională, acoperită documentar. Acest lucru se verifică și în capitolul al III-lea *Organizarea instituțională a Bisericii Unite în perioada 1832–1848*, după cum rezultă chiar din trecerea în revistă a problematicei abordate de Ciprian Ghișa în cunoștință de cauză, structurată pe unsprezece subcapitole, de-a lungul a peste 100 pagini: atribuțiile și drepturile Episcopului; Vicarul general; Capitlul, componența și rolul canonicilor decani; Consistoriul diecezan; Soborul cel Mare; Vicariatul foraneu (importanța vicarilor foranei la conducerea Bisericii, respectiv Consistoriul și Soborul vicarial); Protopopiatul (aspecte statistico-organizatorice; importanța protopopilor la conducerea Bisericii Române Unite; Consistoriul și Soborul protopopesc, părți constitutive ale instituției bisericești); Parohia (statistica asupra credincioșilor, parohilor și parohiilor; numirea preoților în parohii și atribuțiile lor în bunul mers al activității bisericii; personalul auxiliar și curatorii; Soborul parohial; situația preoteselor văduve; mănăstirile; chestiunea refacerii Mitropoliei; managementul Bisericii și problemele lui). Asupra acestei teme, concluziile autorului ni se par mai mult decât elocvente: structura instituțională extrem de complexă, cu un sistem de conducere mai aproape de modelul piramidal (având în vedere faptul că sinoadele și-au pierdut treptat, multe din atribuții); slăbirea însemnătății Soborului Mare în favoarea Consistoriului; întărirea tendințelor de consolidare a autorității episcopale, în epoca lui Ioan Lemeni; stabilizarea instituțională în plin proces de derulare, la nivel de Episcopie, ca urmare a reformei instituționale și administrativ-teritoriale din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și, firește, în epoca Episcopului Ioan Bob; controversele la scară teoretică și practică, ilustrate de procesul lemenian; existența și funcționarea unui sistem instituțional destul de coerent și de temeinic, la scara întregii Eparhii; impunerea personalității conducătorului la nivelul fiecărei trepte ierarhice și lupta suficient de dură pentru respectarea autorității (de unde și frecvența amenințare cu „canonirea”, pedeapsa celor 12 florini etc.).

Conceptual și metodologic este extrem de provocator, din perspectivă istoriografică, și capitolul VII, *Procesul lemenian*, a cărui lectură poate beneficia, cel puțin din punctul nostru de

vedere, de trinomial *context*, *text* și *subtext*. Avem în vedere contribuțiile asupra evenimentului semnate în epoca interbelică mai ales de către Coriolan Suci. Ce-a fost, de fapt, procesul lemenian? Ce se ascunde în spatele procesului administrativ și penal? Esența conflictului a fost de natură național-politică, vizând diferența de concepție și de orientare în probleme de importanță națională între două grupări politice și culturale cu un profil distinct: *gruparea profesorilor*, al cărei pivot a fost Simion Bărnuțiu și *gruparea oficială* reprezentată de Episcop și de principalii săi colaboratori. Din acest punct de vedere sunt validate rezultatele temeinicelor cercetări asupra subiectului, datorate istoricului Daniela Deteșan.

„Articolul de limbă” din ianuarie 1842 și problema sinodului ca for reprezentativ al națiunii române au fost două dintre momentele cheie ale evenimentului din 1843–1846. Opțiunile exprimate asupra acestor chestiuni de liderii celor două orientări, care au antrenat fruntași ai intelectualității române din Transilvania, s-au potențat și mai mult după „întâmplarea” din „Joița Paștilor”. Studentul teolog Ioan Crișan (Bărbant – Alba Iulia) a fost surprins mâncând carne în „Miercurea Patimilor”. Drept urmare este pedepsit: I. Lemeni hotărăște excluderea lui de la ceremonialul spălării picioarelor. În semn de protest față de măsura punitivă și ca atașament pentru colegul pedepsit, elevii din anul al IV-lea de la Seminar nu se mai încadrează protocolului de la ceremonial. Provoacă scandal și spaimă în catedrală. Doisprezece studenți, începând cu Alexandru Baternai (Bătrâneau) și sfârșind cu George Man, sunt eliminați, din dispoziția directorului școlilor, Episcopul I. Lemeni. În apărarea studenților pedepsiți se ridică o bună parte din intelectualitatea progresistă formată în școlile Blajului (Simion Crainic, Simion Bărnuțiu, Dimitrie Boer, Grigore Moldvai, Iosif Pop, Nicolae Marcu, Ioan Marian, Nicolae Maniu, Ștefan Moldovan, Ioan Dragomir, Ilie Vlăssă Țicudi, Toma Alpini, Anton Veștemean ș.a.). Momentele ulterioare ale „procesului lemenian” sunt cunoscute. Evenimentul înregistrează mai multe petiții și plângeri din partea ambelor tabere, adresate forurilor administrative și politice, locale și centrale. Profesorii care au simpatizat cu studenții răzvrățiți sunt destituiți din posturi, fiind obligați să părăsească școlile din Blaj, în locul lor fiind angajate noi cadre didactice, iar studenții eliminați s-au îndreptat spre alte școli din Principat.

Preambulul asupra procesului lemenian, interpretat de istoric din perspectiva unui „război civil” care a răvășit dieceza Făgărașului, ne-a pregătit pentru problematica incitantă a capitolului VII, în care se discută principalele etape și momente ale procesului lemenian. După câteva întemeiate considerații preliminare, Ciprian Ghișa prezintă cele două tabere, *protestatară* (radicali și moderați) și *pro-episcopală*, și schițează învinuirile aduse Episcopului (chestiuni financiare; probleme școlare; aspecte ideologice și managementul Bisericii; Sinodul diecezan; raporturile de subordonare față de Arhiepiscopia de Esztergom; autoritatea Episcopului; problema morală a evenimentelor etc.).

Abordarea unor astfel de secvențe din istoria-realitate, suficient de incomodă, pornind de la principalele etape și momente din desfășurarea procesului lemenian, interpretarea fără ură și părtinire a evenimentelor desfășurate ne îndreptătesc să împărtășim concluziile autorului de la finele acestui capitol: „Tensiunea din relațiile interumane, suspiciunile, spiritul de revoltă, exacerbarea sentimentelor, reacțiile iraționale, extremismul luărilor de poziții și zvonurile necontrolate au caracterizat atmosfera în Blaj pe parcursul mai multor ani. Și toate acestea pe un spațiu real destul de mic, angajând însă un număr din ce în ce mai mare de oameni, care se întâlneau totuși în piața centrală, la catedrală, la ședințele consistoriale, pe coridoarele seminarului sau ale mănăstirii. Ne putem doar imagina modul în care erau priviți Bărnuțiu și ceilalți <eroi ai clerului și ai națiunii> prin ochii studenților atunci când își începeau prelegerile în seminar și ce atitudine trebuie să fi avut aceiași tineri în fața rectorului sau a profesorului Marcu după <dezertarea> acestuia sau a episcopului însuși.” (p. 222–223)

Investigația lui Ciprian Ghișa, *Episcopia Greco-Catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni 1832–1850*, concepută, inițial, ca o teză de doctorat în istorie, dovedește lectorilor familiarizați cu subiectul abordat nu numai pasiunea pentru analiză, ci și apetența față de considerații de natură sintetică în abordarea unui interesant subiect de factură celui asupra căruia insistăm, acum și aici. Dacă înclinarea cercetătorului pentru analiza evenimentelor și datelor istorice cu referire la istoria instituției în vremea Episcopului Ioan Lemeni este mărturisită aproape de toate capitolele care alcătuiesc scheletul unei lucrări de excepție – după cum ne-am lămurit în acest stadiu al lecturii –,

efortul pentru constatări finale este ilustrat convingător chiar de secvența *Concluzii*. Multe din considerațiile finale ale cercetătorului în acest punct al demonstrației științifice merită reținute, sistematizate, mai ales că unele dintre ele ar putea fi duse mai departe, în cadrul unor investigații amănunțite și de sine stătătoare.

Au existat elemente de continuitate în evoluția Episcopiei Făgărașului, comparativ cu epoca precedentă marcată de personalitatea vlădiciei Ioan Bob, cu toate că noile dimensiuni ale politicii naționale au marcat, irevocabil, în anii pregătitori Revoluției de la 1848, istoria instituțională; istoria Bisericii Române Unite nu dovedește, prin anii 1848, 1850 ori 1853, un nou început în dezvoltarea instituțională, ci doar o nouă etapă a existenței sale, fiindcă Biserica Română Unită a fost, ca și Biserica Ortodoxă din Ardeal, o instituție care a evoluat și s-a modernizat într-un proces de „longue durée”, probând din plin maturitate și funcționalitate (după aproape un secol și jumătate de existență); elemente de *continuitate*, *discontinuitate*, *conservatorism* și *modernitate* caracterizează dezvoltarea Bisericii Române Unite din epoca lui Ioan Lemeni, în direcția unui sistem instituțional suficient de stabil și de unitar la scara întregii eparhii; anii vlădiciei lui Ioan Lemeni pledează, prin inteligenta demonstrație a lui Ciprian Ghișa, pentru o consolidare și o așezare a întregului sistem organizatoric, instituțional și administrativ, marcat de fenomenul piramidal, care a fost eficient, în cele din urmă; sistemul instituțional a fost, pe de o parte, modern, reușind rezolvarea unui număr impresionant de probleme de natură managerială, dar, pe de altă parte, a rămas conservator și reticent față de noile provocări și schimbări în societatea transilvăneană, marcate de alte dimensiuni ale vieții național-politice ante și post Revoluția de la 1848–1849; cu toate că s-a dovedit un continuator al politicii reformatoare onorate de Ioan Bob, Ioan Lemeni n-a fost inovator în materie instituțională, fiind adeptul unei conduceri centralizate; lipsa de autoritate a Episcopului a determinat, între altele, declanșarea procesului lemenian, pasivismul în chestiunea școlară ori în ceea ce privește organizarea internă a parohiilor; incapacitatea conducerii Episcopiei în direcția vieții financiare, înregistrarea unor cheltuieli uriașe, chiar dacă majoritatea construcțiilor de edificii au fost încheiate, de unde și lipsa de implicare a clerului în rezolvarea diferitelor chestiuni financiare majore ale instituției („fondul deficiențelor”, administrarea fondurilor parohiale locale ș.a.); cultivarea unor relații externe normale ale Bisericii, cu ajutorul Nunțiaturii din Roma ori cu Arhiepiscopia de Esztergom, fără să fie omise episcopiile catolice de Alba Iulia și Oradea, respectiv cu Mitropolia Ortodoxă de Sibiu, în congruență cu atitudinea și interesele statului față de Biserică; atitudinea conservatoare și reticentă a Bisericii, cu câteva excepții, față de mișcările revoluționare ori izvoditoare de violență, într-o epocă de intense frământări politice și sociale, care au culminat cu evenimentele prerevoluționare și revoluționare din deceniile 4–5 ale secolului al XIX-lea; situația specială de la Blaj, unde frământările intelectualității progresiste, animate de ideile liberalismului european, l-au depășit pe Episcop, acesta dând dovadă de lipsă de tact și de diplomatie, neputând să contracareze acțiunile grupării conduse de profesorul Simion Bărnuțiu; evenimentele au fost marcate de intervenții neinspirate, orgolii, decizii pripite și regretabile, acuzații și calomnii, lipsă de comunicare ș. a., mărturisind lipsa de autoritate a Episcopului, de unde și apelul la decizii venite din partea unui for superior (arhiepiscopul primat de Esztergom); principiile puse în practică de conducerea Bisericii Române Unite în vremurile revoluționare și postrevoluționare: legalismul și loialismul față de autoritățile locale și centrale, respingerea căii violente, revoluționare etc., care s-au soldat cu îndepărtarea de națiunea română și de credincioși ș.a. sunt câteva segmente, convingător expuse și corect interpretate de Ciprian Ghișa, oferindu-ne o insolită și incomodă istorie-cunoaștere. Mai mult decât atât, ele ne explică, până la un anumit moment al discursului istoric, destinul tragic al Episcopului Ioan Lemeni, care n-a răspuns aspirațiilor politico-naționale ale vremurilor prerevoluționare și revoluționare și nu a onorat direcțiile de luptă trasate de curajosul vlădică Inochentie Micu Klein, pentru câștigarea de drepturi politice pentru românii ardeleni.

Din perspectivă științifică pozitivă și în congruență cu stadiul actual al problematicei istoriei Bisericii Române Unite, lucrarea *Episcopia Greco-Catolică de Făgăraș în timpul păstoririi lui Ioan Lemeni 1832–1850* alcătuită de Ciprian Ghișa dovedește convingător – pe baza unei temeinice documentări și a unei interpretări curajoase, care ar putea irita anumite spirite culturale mai conservatoare – condițiile de formă și de fond ale unei moderne și necesare investigații. Trebuie să recunoaștem, la finalul constatărilor, că ne găsim, de fapt, în fața unui discurs istoric curajos, incomod

și modern, dispus în litera unui vast și variat material documentar intern și extern, dar și a bibliografiei românești și străine parcurse cu înțelegere, discurs care constituie miezul unei adevărate și temeinice lucrări de istorie.

Iacob Mârza

MIHAI PREPELIȚĂ, *Dincolo și dincoace de sârma ghimpată*, Edit. Printech, București, 2007, 284 p.

Cunoscutul om de cultură Mihai Prepelită (pictor, poet, gazetar, critic de artă, traducător și actor) a reușit să publice un nou volum de scrieri în seria „Românii uitați în imperiul răului” sub genericul *Dincolo și dincoace de sârma ghimpată*, cu un bogat conținut documentar și memorialistic, aducând în prim-plan suferințele românilor din Basarabia ultimelor veacuri, cu precădere a secolului XX, cel mai tulburător privind păstrarea limbii, a tradițiilor și a ființei naționale între Prut și Nistru. Din acest al treilea volum al seriei remarcăm în special tulburătorul raport al Misiunii Române în Siberia întocmit de Victor G. Cădere la Vladivostok, datat 22 mai 1921, dar și studiile semnate de Gheorghe Hafciuc, Dumitru Ciocoveanu, Dumitru D. Ifrim, Leonida Lari, Maria Donica Romanovschi, la care se adaugă textul unei scrisori semnate de poetul Ioan Alexandru adresată lui Aleksandr Soljenițin, precum și inspiratele interviuri realizate de alcătuitorul volumului și colecției, Mihai Prepelită.

Acest efort benefic pentru toți românii merită a fi relevat deoarece aduce în atenția publică și a autorităților de stat starea din trecut și de astăzi a unor conaționali ai noștri într-adevăr uitați sau tratați cu indiferență, uneori condamnată, cu imense prejudicii în ceea ce privește națiunea română în contextul european actual. Edificator în acest sens este interviul cu actrița Maria Donica Romanovschi, luat de către Mihai Prepelită la Moscova în iulie 2007, în care aceasta mărturisea: „Eu doar m-am născut în Basarabia, în România, certificatul de naștere e scris cu litere românești ... Și acum eu, fără pașaport de străinătate, nu pot să plec acasă, în Basarabia mea! La baștină, să mă închin la mormintele părinților mei ...” (p. 206). Și experiența lui Mihai Prepelită este similară, după cum arăta imediat acesta: „Și eu, ca să ajung de la București în Bucovina, în satul meu Bahrinești, din actuala regiune Cernăuți, am nevoie de viză ... La ora actuală eu nici de la Chișinău, nici de la București, nici de la Moscova nu mai pot ajunge în satul natal fără pașaport de străinătate” (p. 206). Orice alt comentariu este de prisos în lumea de azi, când vorbim de fluidizarea frontierelor statale și libera circulație a cetățenilor Europei.

În acest sens se remarcă și articolul *Alianța Atlantică și Uniunea Europeană* semnat de Dumitru D. Ifrim (p. 118–120). Alcătuitorul colecției este atent la desfășurarea tuturor evenimentelor ce ating problematica românilor din afara României actuale, incluzând în volumul de față articole privind istoria contemporană, bine documentate, dând o imagine de ansamblu cu date și fapte trăite, în vederea definirii corecte a lumii de azi. În acest sens cităm și textul unei scrisori cu titlul „Excelența Voastră, Domnule Președinte al tuturor românilor Traian Băsescu”, datată 23 decembrie 2006, în care se cerea: 1. Redobândirea Insulei Șerpilor, prin intermediul Tribunalului Internațional de la Haga, 2. Revenirea la patria-mamă a Ținutului Herța, prin tratative cu Ucraina ... (p. 156). Evenimente din istorie sau contemporaneitate se găsesc în majoritatea articolelor și interviurilor cuprinse în acest al treilea volum al colecției inițiate de Mihai Prepelită.

O deosebită atenție merită un document publicat pentru prima dată în întregime, elaborat de diplomatul Victor Cădere, descoperit cu mulți ani în urmă de istoricul medievist Radu Popa între niște deșeuri ce aparțineau Casei Regale, care urmau a fi distruse. Pentru a se convinge asupra valorii documentare, acesta l-a înmănat colegului său Gelcu Maksutovici, specializat pe probleme de istorie contemporană, de unde avea să ajungă prin donație la Arhivele Centrale ale Statului, unde se află și astăzi. Capacitatea organizatorică, umanismul cu care diplomatul român Victor Cădere și-a îndeplinit

misiunea încredințată de Guvernul României întregite la 1 Decembrie 1918, reușind să repatrieze circa 5.000 de persoane din Siberia Orientală, ne determină a-l asemăna cu norvegianul Nansen Fridtjof de la Liga Națiunilor, ceea ce ne obligă să insistăm în a releva însemnătatea de excepție a includerii acestui document în volumul pe care îl prezentăm.

Sfârșitul Primului Război Mondial și bucuria reîntregirii României aduceau mari speranțe tuturor românilor indiferent de locul în care se aflau. În acest sens este meritorie acțiunea Guvernului, care, prin jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 3154, din 31 decembrie 1919, hotăra formarea și plecarea unei misiuni române în Siberia cu scopul de a salva prizonierii români ce proveneau din fosta armată austro-ungară. În fruntea acesteia a fost numit tânărul Victor Cădere, diplomat în științe politice la Paris, delegat la Conferința de Pace (1919), care s-a dovedit a fi, din sentimente de solidaritate națională, nu numai un „recuperator” al prizonierilor de război, ci și un protector al românilor basarabeni. După informațiile neoficiale obținute de acesta, numai pe linia fluviului Amur, în jurul Omskului, al Irkutskului se găseau circa 7.000 de familii de români basarabeni (50.000 de suflete).

În capitolul *Chestiunea coloniștilor basarabeni* se arată că „din primele zile ale sosirii Misiunii la Harbin și apoi la Vladivostok, diverși basarabeni s-au adresat pentru repatriere și protecțiune”. În continuare viitorul diplomat de carieră consemna că aceștia „... sunt români, că nu și-au pierdut deloc graiul, foarte cuminți, neinfecțiați deloc de ideile bolșevice, având un singur dor, acela de a se vedea iar între români”.

Nu putem încheia această scurtă prezentare fără a sublinia însemnătatea unor știri, majoritar inedite, privitoare la suferințele românilor basarabeni, precum aceea despre Alexandru Șoltoianu, adevăratul „Soljenițin al Basarabiei”, arestat în 1972 ca luptător pentru reîntregirea neamului românesc, eliberat după 16 ani de detenție în gulagul sovietic, în 1988, care a scris cartea „O viață sacrificată pentru țară” (p. 212), ce nu va mai apărea niciodată, sau patetica scrisoare adresată de un grup de credincioși basarabeni Patriarhului Teoctist în anul 2004, din care cităm: „După deportările masive din Basarabia, Nordul Bucovinei, Ținutul Herța și județele istorice Ismail și Cetatea Albă, din 1940, 1941, 1944 și 1949, o parte din cei rămași în viață au devenit ostatici prin centrele rurale și urbane de pe întregul teritoriu al URSS”, încheiată cu rugămintea „de a deveni din punct de vedere canonic supuși ai Bisericii Ortodoxe Române” (p. 63–65), precum și o scrisoare a televiziunii ruse „Pervii Kanal” către Regele Mihai al României, în care se arată intenția turnării unui film documentar „România – carte de joc” despre evenimentele istorice ce au avut loc în Uniunea Sovietică, România și Europa la finele celui de al Doilea Război Mondial, cu un set de 11 întrebări, între care: „Ce v-a determinat să întreprindeți acel pas temerar și de căpetenie din 23 august 1944?”, „În ce împrejurări vi s-a oferit Ordinul Victoriei?”, „Ce figură era Emil Bodnăraș?”, „De ce Antonescu i-a fost predat lui?”, „Care i-a fost destinul?”, scrisoare rămasă fără răspuns. În prezentarea acesteia, Mihai Prepeliciță arată: „După câte am aflat, mult doritul interviu nu s-a realizat nici în timpul vizitei Majestății Sale la Moscova, la 8–9 mai 2005, cu ocazia aniversării a 60 de ani de la Marea Victorie asupra fascismului. Încă o șansă ratată pentru România?” (p. 192).

De altfel, din punct de vedere al însemnătății documentului istoric, cartea conține un bogat fond de scrisori în care sunt relevate multe date inedite privitoare la trecutul și prezentul Basarabiei, precum și interviuri luate unora dintre supraviețuitorii evenimentelor. „Românii uitați în Imperiul Răului”, dintre care unii se regăsesc și în conținutul acestui valoros volum al treilea, merită a fi amintiți, iar tragedia trăită măcar menționată și în manualele școlare pentru a fi venerată și de generațiile viitoare.

Ca și celelalte două volume anterioare, cartea *Dincolo și dincoace de sârma ghimpată* ne aduce noi informații interesante ce pot fi incluse în istoria Europei, alături de celelalte evenimente asemănătoare din alte zone ale acesteia. Lucrarea include și versuri, în majoritate dedicate unor evenimente, între care și unul ieșit din comun, sinistru, provocat de o mână criminală, care a afectat bustul poetului Mihai Eminescu din comuna Parcova, județul Edineț, dezvelit la 15 iunie 1989; bustul a fost lovit de un foc de armă de vânătoare cu 23 de alice în frunte, rămânând însă neatinsă versurile poetului: „... Iar noi locului ne ținem, cum am fost, așa rămânem!”

Gelcu Maksutovici

TIMOTHY SNYDER, *The Red Prince. The Fall of a Dynasty and the Rise of Modern Europe*, The Bodley Head, London, 2008, 344 p.

Oricine a citit cartea lui Ion Nistor despre Unirea Bucovinei își va aduce aminte că, pentru câteva zile, în octombrie 1918, prezența arhiducelui Wilhelm la Cernăuți a lăsat să se creadă că Bucovina va forma, împreună cu Galiția răsăriteană, un nou regat, al Ucrainei, care ar fi făcut parte din constelația habsburgică. Foarte curând, intrarea trupelor generalului Zadic și sfârșitul războiului au spulberat aceste visuri, împărtășite doar de puțini aristocrați bucovineni, printre care contele Nicolae Vasilko. Despre personajul în jurul căruia se construieră asemenea planuri, nu se știa până acum aproape nimic. Biografia pe care a scris-o istoricul american îl plasează pe Wilhelm de Habsburg (1895–1948) în contextul naționalismului ucrainean pe cale de a pătrunde pe eșichierul politic european. Numai astfel, el și alte figuri obscure din marginea istoriei capătă interes.

Fiu al arhiducelui Ștefan, care, și el, sperase cândva că ar putea obține coroana Poloniei, și al unei prințese de Toscana (dintr-o ramură a Habsburgilor ce încetase a domni din 1859), Wilhelm a trăit cu ambiții frustrate în momentul când se dezintegrează monarhia habsburgică. Un capitol mai clar și mai convingător decât celelalte se referă la diferențele dintre germani și austro-ungari în politica lor față de Ucraina, pe atunci ocupată simultan de acești aliați dezbinați. Insuccesul puciului pe care îl pregătea l-a silit pe Wilhelm să se refugieze în munții Beskizi, dar, capturat de armata română la 6 iunie 1919, a fost dus la București, deținut trei luni într-o mănăstire din preajma capitalei și interogată. Autoritățile române considerau că noua republică a Austriei era datoră să-l răscumpere pe prizonier și cereau pentru aceasta plata sumei „împrumutate” de Wilhelm de la guvernul provincial al Bucovinei în ultimele zile de existență a aceluia. Între timp, o Republică Populară Ucraineană își alcătui armata la Kamieniec-Podolsk și în rândurile ei a încercat să intre Wilhelm de Habsburg, sub pseudonimul „ucrainean” pe care și-l luase: Vasil Vișivani. Din noiembrie 1919 el a revenit la București, unde a rămas până în martie 1920. Despre acest popas în România, ca și despre vara precedentă, când fusese la mănăstire (care?), arhivele românești conțin probabil informații pe care profesorul de la Yale nu le-a cunoscut.

În perioada dintre cele două războaie, pretendentul la un tron inexistent a rătăcit între Viena, Madrid și Paris (acolo, în 1935, relațiile sale cu lumea interlopă l-au atras într-un proces, care a prilejuit și un scandal amplu comentat în presa franceză). Wilhelm cobora din ce în ce mai jos: această decadentă cuprinde anii celui de al Doilea Război Mondial, când a avut unele contacte cu serviciile de spionaj francez și britanic. Nimic eroic, deși biograful ar vrea să-i atribuie un rol în rezistența antinazistă și, apoi, contra lui Stalin. Totuși, nu trebuia prea mult pentru ca cineva, mai ales cu numele său, să atragă atenția KGB-ului. Răpit de la Viena de sovietici, Wilhelm de Habsburg, împotriva căruia ancheta ridicase întregul lui trecut, a murit după un an într-o temniță din Kiev.

Condamnarea la 25 de ani de închisoare rostită cu o săptămână înaintea morții sale încheia doar cariera unui aventurier. Homosexual și escroc, după cum îl arată diverse episoade din viața sa, e greu de spus dacă el merita într-adevăr minuțioasă investigație care stă la baza cărții.

Andrei Pippidi

MARIAN ȚUȚUI, *Frații Manakia și imaginea Balcanilor*, Edit. Noi Media Print, București, 2009, 240 p. + il.

Despre frații Manakia, despre aportul lor la pionieratul etnofotografiei și al filmului nu s-a scris îndeul. Cel care a atras atenția asupra lor și a militat pentru necesara recunoaștere a importanței operei de descoperire a unor zone încă virgine în sfera lor de activitate a fost Constantin Săvulescu (1914–2001), sânguinciosul și destoinicul istoric al fotografiei românești, atât în lucrarea sa de competență *Cronologia*

ilustrată a fotografiei din România (București, 1985), cât și în articole independente, publicate în reviste de specialitate sau de vulgarizare. Folosind documentația din colecțiile Muzeului Țăranului Român, Ioana Popescu a editat un album, *Privește! Frații Manakia*, apărut ca supliment al revistei „Martor”, vol. VI, 2001. Neobositul istoric al cinematografiei balcanice Marian Țuțui a dat la lumină, acum câțiva ani, în regie proprie și într-un tiraj „confidențial”, bilingv (română-engleză), lucrarea *Frații Manakia sau Balcanii mișcători / Manakia Bros or the Moving Balkans* (București, 2004). Este salutar faptul că acum reia aceeași temă și o oferă într-o formă mult amplificată și abundent ilustrată. Altfel, existau serioase premise ca bogata informație adunată între aceste coperti să nu ajungă niciodată la marele public și să rămână o simplă curiozitate cunoscută doar de o mână de cercetători și inițiați.

Față de anterioara lucrare, în cea de față autorul prezintă contextul epocii, situația politică și demografică generală a Balcanilor și particulară a ținutului în care au activat cei doi frați, probleme pe care le dezvoltă în capitolele IV (*Aromânii și „problema Macedoniei”*) și V (*Ianina și Bitolia*). În capitolul VII, *România la început de secol XX*, este expusă starea prosperă a țării noastre în acel moment și importanța acordată încurajării și susținerii materiale a minorităților românești din țările vecine. Un alt capitol cu ample investigații făcute în arta filmului mondial spre a evidenția aportul autohton la aceasta este cel intitulat *Începutul cinematografiei românești*, în care sunt urmărite, cronologic, apariția și dezvoltarea celei de-a șaptea arte la noi, de la primele proiecții ale filmelor Lumière, pe 27 mai 1896, în saloanele periodiceului „L'Indépendance roumaine” de pe Calea Victoriei, din București, la primul lung metraj istoric românesc, „Independența României” din 1912 și ajungând la actori, scenariști și producători născuți în România ce s-au afirmat și, unii dintre ei, s-au impus plenar în marile studiouri europene sau americane, precum Elvire Popesco, Maria Ventura, Lisette Vereas, Edward G. Robinson, Johnny Weissmuller, Bela Lugoși, Lupu Pick, Lewis Milestone, Otto Preminger, Jean Negulesco, între care frații Manakia își au locul lor bine definit.

Ienache (sau Ianakis) și Milton (Miltiade sau Meltu) s-au născut în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, la Avdella, în nordul Greciei, într-o familie de păstori aromâni și și-au dedicat întreaga carieră imortalizării ținuturilor natale și a oamenilor aprigi care le locuiau. Au urmat cursurile primare la școala românească din localitatea natală – ce fusese construită și deschisă în 1867, cu substanțialul sprijin material al Principelui Carol I al României. Ienache a continuat studiile la Liceul Românesc din Bitolia, pe care fratele mezin, înscris tot acolo, le abandonează după un an. Mai studiosul Ienache va activa ca învățător, mai întâi la Avdella apoi la Gimnaziul Românesc din Ianina și va fi pensionat din învățământ în 1945, când școlile românești sunt desființate. Dar îndatoririle de dascăl și luminător al lumii celor mici nu-l împiedicau să lucreze și ca fotograf pentru că, atras de fascinanta lume a imaginii, el și fratele său deschiseseră un studio încă din 1898, la Ianina. Își împărțiseră atribuțiile: fiind mai sedentar și având obligații stricte în sistemul educațional, Ienache se dedicase portretelor de studio și lucrului în laborator, pe când Milton mergea pe teren, prin sate, și-și punea serviciile la dispoziția comunităților rurale în zile de sărbătoare, de târg sau de hram, la nunți sau funeralii. Între 1898 și 1912 au fost luate 1.839 de imagini în 78 de localități din Balcani – pentru că nu s-a limitat doar la zona înconjurătoare a localității de rezidență, ci a străbătut, cu tenacitate, drumurile accidentate ale munților acoperind un areal foarte întins.

Fotografia nu era o meserie prea bănoasă mai ales în mediile rurale, unde beneficiarii obișnuiau să-și achite pozele în natură. De aceea, Milton folosea o foarte amuzantă reclamă în versuri, îndemnându-și modelele să-i plătească în bani peșin:

„Disaga al Manakia nu are
Nitsi meare, nitsi peare
De una parte oamini tu cadru ndrepsitsi
Și de alanta kilibetisitsi.
Datsi-lui paradzii al Melti din Iana
S-nu va videtsi curlu fara zmeana.
(Datsi-lui paradzii al Melti din Avdela
S-nu va videtsi curlu ca tabela).
Palatitsi cadrulu ntrepitu
Shi Malti arde kilibetisitlu.” (p. 82–83)

Datorită valorii de document de viață tradițională a multora dintre imaginile realizate de ei, o parte dintre ele au fost adunate, în 1903, în *Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor*, tipărit la Paris, la Imprimeria L. Dyle. În același an, în periodicul bucureștean „Universul” din 20 martie este reprodusă o ilustrație atribuită lui Ienache Manakia, *Hora națională a aromânilor din Avdella, din Macedonia*. Deveniseră cunoscuți și apreciați în România. Au fost onorați printr-o invitație la Castelul Peleş unde li s-a acordat „Medalia Jubiliară Carol I”. În luna mai a anului 1906 au primit și râvnitul titlu de Fotografi ai Curții Regale a României și au executat portretele regelui și reginei precum și peisaje de la Peleş. Regele Carol îi acordă lui Ienache o bursă, care i-a permis acestuia să călătorească la Budapesta, Viena, Zürich, Paris și Londra.

În 1906 au prezentat un număr însemnat de fotografii la Expoziția Generală a României, iar profesorul Alexandru Tzigara-Samurcaș a achiziționat 200 de exemplare cu tematică etnografică pentru Muzeul de Artă Națională (actualul Muzeu al Țăranului Român).

Portretele de studio executate de Ienache nu ieșeau din tiparele epocii reprezentând modelul după caz, așezat sau în picioare, frontal, sprijinind mâna sau cotul pe spătarul unui scaun sau pe un colț de masă. Pentru că bărbații aromânii erau mândri și demni, deprinși cu viața dură a munților, unde adesea erau expuși pericolelor și trebuiau să se apere, majoritatea pozau cu o mână în șold, iar pe cealaltă și-o sprijineau pe mânerul unui pistol sau pe țeava unei puști. Unii, mai inspirați, se doreau immortalizați în poziții de luptă, ochind cu arma ridicată la umăr sau încărcându-și-o, cu o expresie încruntată și concentrată, ca în timpul unei ambuscade. Femeile apăreau cu fusul în mână sau cu copilul înfășat în brațe ori, dacă acesta era mai mare, cu el de mână.

Adaptându-se condițiilor de lucru din satele pe care le vizita, Milton lua imagini în exterior. Prindea doar un cearșaf în câteva cuie pe calcanul unei case, iar acesta-i slujea de fundal pe care modelele să se decupeze în toată splendoarea costumului lor bogat în ornamente. Uneori acel cearșaf nu era tocmai bine întins și, la extremități, apărea peretele coșcovit ori cărămizile netencuite ale clădirii pe care fusese ținut. Alteori, modelul cerea un fundal mai sofisticat și atunci era folosit un panou pe care fusese pictat, cam naiv, un peisaj exotic, cu palmieri. Dar, montat în grabă, acesta nu putea ascunde iarba, pietrele sau pavajul neglijent al locului unde poposiseră fotografii cu desăgile sale pline de clișee și de magneziu. Era ușor de aranjat în poză o familie cu trei sau patru membri, dar, când la o sărbătoare se adunau toate neamurile, venite de departe pentru a-și vedea bunicii și rudele vârstnice, fotografii era pus în oarecare dificultate, pe care totdeauna știa cum să o rezolve invitându-și modelele pe un tăpșan, în afara satului, sau la un drum denivelat, unde putea să le așeze pe două sau mai multe rânduri, creând registre. Compoziția era totdeauna centrată de respectatul bătrân, așezat și ținând pe genunchi unul dintre nepoții mititei și sperioși, care, lăsat în grabă, acesta nu fi riscat să se miște și să strice imaginea. Într-o asemenea fotografie în care erau incluse circa douăzeci de persoane, în prim-plan se aflau copiii, așezați pe jos, în plan secund erau bătrânii, pe scaune, încadrați de câte doi bărbați tineri; în spatele decanilor de vârstă stăteau, respectuoase, în picioare, soțiile și fiicele lor, iar pe ultimul rând se aflau ginerii și flăcăii neînșurați. La sărbători religioase, în centrul cadrului erau plasați preoții, în odăjdii. Dacă, însă, era vorba de o nuntă sau de altă petrecere cu muzică, în prim-plan, pe jos, se aflau lăutarii, cu instrumentele lor. Erau cazuri când poza trebuia să cuprindă întreaga comunitate satească și atunci fotografii, urcat pe o înălțime sau cocoțat în foisorul vreunei case mai arătoase, lua o imagine plonjantă asupra grupului format din câteva zeci sau chiar sute de persoane. Tot așa au fost executate vederile generale ale unor așezări rurale sau popasul păstorilor cu oile lor ori adunarea acestora pentru iernat.

Din 1907, frații Manakia s-au apucat să facă și film. Primul lor aparat de filmat – care fusese cumpărat de Ienache în vremea călătoriei sale europene din anul anterior – a fost o cameră Bioscope 300, produsă de firma Charles Urban & Co. Cu aceasta și-au filmat venerabila bunică, pe Despina, în etate de 107 ani, în timp ce torcea, așezată turcește în fața casei bătrânești, din lemn. În 1907 au produs filmul *Obiceiuri casnice la aromâncele din Pind*. În timpul cercetărilor sale înfrigurate, Marian Țuțui a depistat până acum 40 de filme datorate fraților Manakia. În 1911 sunt numiți fotografi oficiali ai Curții Otomane. Tot de atunci datează și filmul cu vizita făcută de sultanul Mehmed Reshad al V-lea în Bitolia și Salonic. În 1929 vor deveni fotografi oficiali ai regelui Serbiei Alexandru Karagheorgevici.

Ienache Manakia era, din 1905, proprietarul Studioului de Artă și Fotografie din Bitolia. În timpul Războiului cel Mare, fiind considerat român, deci inamic, Ienache este deportat la Plovdiv de autoritățile bulgare, aliate ale Puterilor Centrale și aflate în conflict cu România. Om întreprinzător, deschide și acolo un atelier fotografic. Dar, după încheierea ostilităților, se reîntoarce la Bitolia. Continuând să se preocupe de film și realizându-i importanța atât ca document, cât și ca divertisment, în 1921 vor inaugura o grădină-cinematograf pentru rularea peliculelor în timpul verii, iar, din 1923, au propria sală cu o capacitate de 573 de locuri. Aceasta este, însă, mistuită de un incendiu în 1939. Acela va fi și anul când Ienache își întrerupe activitatea în Bitolia pentru a se muta la Salonic, lăsând atelierul în seama lui Milton. Evenimentele ce au urmat, războiul mondial și includerea Macedoniei în teritoriul Iugoslaviei comuniste i-au despărțit pe cei doi frați pentru totdeauna.

În decursul lungii lor cariere în spatele obiectivului aparatului de fotografiat sau de filmat – 41 de ani pentru Ienache, 65 de ani pentru Milton –, ei au cutureierat în lung și-n lat Balcanii surprinzând cele mai diverse aspecte ale vieții cotidiene a populațiilor locale, foarte tradiționaliste, sau evenimente din istoria acelor ținuturi tulburate de majore schimbări geopolitice, trecute dintr-o mână într-alta a stăpânitorilor vremelnici. De la izbucnirea revoluției Junilor Turci în Bitolia la periculoasele cete de comitații albanezi și bulgari, de la cadre cu unitățile militare italienești, bulgărești, grecești, sârbești și germane din Războiul cel Mare la misiunea Crucii Roșii și la comisia de trasare a graniței greco-sârbe, apoi, în al Doilea Război Mondial, trupele germane și bulgare, dar și partizanii din munți, toată istoria zbuciumată a acelor ținuturi a fost păstrată pe clișeele fraților Manakia.

Inspirați și sânguincioși, vorbitori ai mai multor limbi balcanice, știind să se facă simpatici și utili tuturor claselor societății în care au trăit, de la cei mai umili păstori la regi, sultani și președinți comuniști, frații Manakia au reprezentat un fenomen de aplicație și longevitate în lumea imaginilor, atât a celor statice, de studio, cât și a celor mișcătoare, proiectate pe ecranul cinematografic.

Marian Țuțui a cercetat, cu sârguință, în arhive, a depistat articole uitate din presă, anunțuri și afișe de spectacole, bilete de intrare, imagini inedite realizate de acești pionieri ai fotografiei și filmului. În timpul mai multor deplasări în Albania, în Grecia și Macedonia, a fotografiat fațada casei în care au locuit frații Manakia, placa memorială așezată pe acel imobil și o vedere generală a Avdellei. Lucrarea este bogat ilustrată cu fotografii executate în studio sau cu multe cadre, selectate din filmele lor. În capitolul XI sunt repertoriile filmele realizate de ei, cu importante informații despre locul și data turnării, metrajul și descrierea subiectului.

Din păcate, la multe dintre imagini – în special la vederile din București – nu este specificată proveniența (colecție de muzeu sau de bibliotecă ori colecție particulară). La dublul portret al regelui Carol I și al reginei Elisabeta (p. 104) nu este precizat autorul, care este Franz Mandy, iar în interiorul budoarului de la Castelul Peleş (p. 100) – executat de fotografii aromâni când s-au aflat acolo, în audiență – doamna ce stă pe eleganta canapea nu este, cu certitudine, regina Elisabeta, ci, mai degrabă, o doamnă de onoare a acesteia.

Fără un capitol concludiv, lucrarea este încheiată de o bibliografie. Ar fi fost util ca la final să se afle un indice unde să se poată regăsi, cu mai mare ușurință, nenumăratele nume la care se face referință în conținut.

Adrian-Silvan Ionescu

V.N. VINOGRADOV, *Balkanskaja epopeia Kniaza A.M. Gorceakova*, Izd. Nauka, Moskva, 2005, 302 p.

Începând cu anul 1998, care a marcat împlinirea a două sute de ani de la nașterea cunoscutului diplomat, o întreagă gamă de manifestări (științifice, publice, politice sau de presă) au însoțit în Federația Rusă aniversarea jubileului amintit. O sesiune omagială la Ministerul rus de Externe, o serie de articole în presa cotidiană, precum și apariția a trei lucrări științifice consacrate personajului istoric

în cauză au fost desigur episoadele cele mai semnificative ale acestei campanii de resuscitare a activității și realizărilor lui A.M. Gorceakov, acțiune aflată, credem, în vădită consonanță cu vederile actualei administrații de la Kremlin.

Dintre lucrările consacrate personajului istoric în cauză, dacă cea din 1998 reprezintă o culegere de studii și documente despre acesta¹, în schimb cea mai reușită ni se pare contribuția din 2002 a lui A.M. Lopatnikov². Pe fondul prezentării originii și evoluției sistemului diplomatic rus (de la „Posolskii prikaz” la „Ministerstvo vneșnih del”), istoricul din St. Petersburg întocmește o minuțioasă și bine documentată biografie a vieții și activității cunoscutului diplomat, realizată, spre lauda lui, cu obiectivitate și incontestabil spirit critic.

Lucrarea asupra căreia vom încerca să ne oprim pe scurt în continuare, apărută în excelente condiții grafice la Editura Nauka din Moscova, aparține lui Vladlen Nicolaevici Vinogradov, unul din cei mai serioși și experimentați cercetători ai Institutului de Slavistică din Moscova al Academiei Ruse de Științe. El s-a remarcat, în cursul îndelungatei sale activități, drept un apreciat specialist al istoriei relațiilor internaționale ale statului rus în secolele XVIII–XIX, cu precădere în zona sud-est europeană. Expert în relațiile ruso-române (cărora le-a consacrat numeroase articole și o serie de monografii), V.N. Vinogradov rămâne, în opinia noastră, unul dintre cei mai buni cunoscători ai patrimoniului documentar deținut de Arhiva Politicii Externe a Imperiului Rus (din Moscova). Din această cauză am primit cu nedisimulat interes apariția, în 2005, a lucrării sale, consacrată însă numai „segmentului balcanic” din activitatea cunoscutului diriguitor al politicii externe ruse între 1856 și 1879.

V.N. Vinogradov relevă cu claritate, încă de la începutul lucrării, diferențierea calitativă dintre cancelarul Alexandr Mihailovici Gorceakov și predecesorul său, Karl Vasilievici Nesselrode. Dacă acesta din urmă este văzut ca un om al aparatului și ca un executant fidel și necondiționat al directivelor stăpânilor săi, fie că aceștia s-au numit Alexandru I sau Nicolae I, la Gorceakov delimitarea e clară: cancelarul este cel care *conduce* și *înfăptuiește* politica externă a statului, iar țarul (în cazul său, Alexandru al II-lea) este cel care îl urmează și nu invers. Din această cauză și *răspunderea* pentru succesul sau eșecul acțiunilor de politică externă ale Rusiei a fost individuală, lucru vizibil în 1878, când a fost socotit unul dintre cei vinovați de eșecul internațional al statului său și ca atare a fost marginalizat și apoi pensionat definitiv în 1882. După cum se știe, accederea în funcția de titular al Ministerului rus al Afacerilor Externe, denumită în ierarhia oficială cu termenul de „cancelar”, a avut loc la sfârșitul gravului eșec politico-militar suferit de Rusia în războiul Crimeii (1853–1855). Sarcina cu care s-a confruntat de aceea A.M. Gorceakov și echipa pe care el a adus-o în minister (N.K. Giers, P.A. Stremouhov, K.N. Engelhardt ș.a.) a fost extrem de ingrată, de împovărătoare și mai ales de lungă durată. Ea consta în restabilirea prestigiului internațional al Rusiei (afectat de amintita conflagrație) și, evident, în eliminarea graduală a prevederilor dezavantajoase ale Congresului de la Paris, din martie 1856.

Lui Gorceakov nu-i pot fi negate meritele în realizarea acestor pretențioase obiective. În dorința de a redobândi credibilitate și prestigiu pentru statul său, precum și pentru a submina din interior alianța învingătoare din 1855, el a ales calea plasării politicii europene a Rusiei în siajul celei franceze, dirijate de Napoleon al III-lea, chiar dacă acest lucru contravenea propriilor sale opinii. În contextul acesta, el a fost nevoit să admită realizarea unirii celor două principate (Moldova și Țara Românească) (1859) și a făuririi statului român modern în această epocă. Izbucnirea revoltei naționale poloneze (1863) și contradicția de fond dintre cei doi parteneri pe acest subiect au marcat însă eșecul final al colaborării ruso-franceze în plan european, lucru de care Gorceakov și țarul Alexandru I au fost conștienți. În același timp ruptura amintită a permis Rusiei abordarea unei linii proprii de acțiune în relațiile internaționale, chiar dacă spațiul său de manevră era acum mult mai limitat.

¹ Kanțler A.M. Gorceakov, Moskva, 1998.

² *Piedestal’*: Vremia i shujenie kanțlera Gorceakova, Sankt-Peterburg, 2002.

Spre surprinderea noastră, în capitolul V al monografiei, autorul acordă o întindere redusă anului 1866 și consecințelor acestuia atât pe plan general european, cât și în Peninsula Balcanică. Accederea la tron în România a lui Carol I (mai 1866), ca și înfrângerea militară a Austriei au creat un cadru favorabil acțiunii Rusiei și interpretări mai vechi acreditează acum o tentativă rusă de denunțare a clauzelor tratatului din 1856. Mergând pe varianta clasică a interpretării tradiționale, V.N. Vinogradov insistă (în capitolul VI) pe denunțarea unilaterală de către Rusia (19/31 octombrie 1870) a acestor clauze pe fondul extern prielnic oferit de războiul franco-prusac, ca și pe prezentarea detaliată a conferinței de la Londra (ianuarie–martie 1871), considerată, alături de tratatul de la San Stefano din februarie 1878, ca moment de apogeu al politicii promovate de A.M. Gorceakov. În același timp, cu obiectivitate, V.N. Vinogradov recunoaște că victoria diplomatică a Rusiei la Londra a fost incompletă în condițiile în care construcția unei noi flote în Marea Neagră nu se putea încheia mai devreme de trei decenii, iar obiectivele de moment atunci erau modernizarea infrastructurii rutiere și feroviare a Rusiei, ca și înnoirea sistemului său economic și administrativ (p. 207–208).

În cadrul prezentării redeschiderii crizei orientale (1875) și a tratatelor ruso-române, autorul acordă din păcate un spațiu redus întrevederilor la nivel înalt de la Livadia (septembrie 1876) și descrie poziția legitimă de expectativă adoptată de statul român în maniera unei politici mercantile și duplicitate, fapt care contravine adevărului istoric.

Apariția, de altfel, a monografiei din 1982 a cercetătoarei Barbara Jelavich, ca și publicarea, în 2002, a memoriilor lui Ion Bălăceanu dezvăluie fără niciun dubiu că la Livadia cercurile conducătoare ale Imperiului au specificat clar lui I.C. Brătianu că Rusia dorește indubitabil redobândirea celor trei județe basarabene și că România va fi „recompensată” corespunzător (sub raport atât teritorial, cât și politic) pentru această depozitare abuzivă, precum și pentru facilitățile de tranzit acordate Rusiei.

Așa cum de altfel V.N. Vinogradov e nevoit să recunoască în monografie, Congresul de la Berlin din iunie 1878 marchează eșecul definitiv al Rusiei ca putere politico-militară și al lui Gorceakov ca artizan al liniei de politică externă. După propria formulare a acestuia, „Congresul de la Berlin rămâne cea mai neagră pagină a activității mele profesionale” – scrie el țarului la puțină vreme după încheierea forumului european (p. 266). De altfel confruntarea diplomatică din capitala germană, analizată cu acuratețe în capitolul VIII al lucrării, nici nu se putea încheia în alt mod pentru Rusia, în condițiile opoziției înverșunate a Angliei, a iritării Austro-Ungariei (neglijată la San Stefano) și a liniei europene pragmatice, dar pe moment puțin favorabilă Rusiei, a Germaniei bismarckiene. Acesta era fundalul pe care, deși încă titular al ministerului, A.M. Gorceakov este nevoit să lase conducerea executivă efectivă a acestuia lui N.K. Giers (1879)³, iar la 22 martie 1882 să se retragă definitiv din activitate, printr-un rescript al lui Alexandru al II-lea.

Monografia amintită este realizată în excelențe condiții grafice, iar o serie de ilustrații și gravuri de epocă îi îmbogățesc indiscutabil ținuta editorială sobră și de calitate.

La capătul rândurilor de față concluzia noastră este că viziunea care ni se oferă este evident subiectivă. Căci V.N. Vinogradov își idealizează personajul istoric cercetat, supralicându-i meritele și succesele și justificându-i greșelile. Dincolo de aceasta însă, trebuie să recunoaștem că avem de-a face, indiscutabil, cu o contribuție onestă și bine documentată, al cărei autor și-a făcut din studierea neobosită a trecutului țării sale un adevărat mod de viață.

Marian Stroia

³ Pentru N.K. Giers a se vedea excelentul medalion realizat despre acesta de către Paul Cernovodeanu în vol. V din *Diplomați iluștri*, București, 1986, p. 141–225.

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor, nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel. 4021-212 88 90, e-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „G. BARIȚ” DIN CLUJ-NAPOCA
– SERIES HISTORICA
– SERIES HUMANISTICA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D. XENOPOL”, IAȘI
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

LUCRĂRI APĂRUTE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

- DAN BERINDEI, **Les Roumains en Europe au XIXe siècle**, 2008, 696 p.
- NAGY PIENARU, TUDOR TEOTEOI (sub îngrij.), **Ion Matei, Reprezentanții diplomatici (capuchehăi) ai Țării Românești la Poarta Otomană**, 2008, 324 p.
- DORINA N. RUSU (sub îngrij.), **Nicolae Iorga. Scrieri alese și cuvântări rostite la Academia Română**, Partea I, 2008, 750 p.; Partea II, 2008, 676 p.
- ARMAND GOȘU, **Între Napoleon și Alexandru I**, 2008, 290 p.
- CAMIL MUREȘANU, NICOLAE EDROIU (sub îngrij.), **Alexandru Lapedatu (1876–1950). Scrieri istorice**, 2008, 606 p.
- VIOLETA BARBU, **Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea**, 2008, 770 p.
- LIVIU BOTEZATU, ELA COSMA ș.a., **Dicționar al personalităților Revoluției de la 1848–1849 din Banat și Transilvania. Biografii istorice transilvane**, 1, 2008, 454 p.
- SIMION RETEGAN (coord.), **Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849–1918. Documente**, vol. V, 2008, 734 p.
- PETRE ROMAN, ANN DODD-OPRIȚESCU, **Ostrovul Corbului între km fluviali 911–912. Morminte și așezări preistorice**, 2008, 178 p.

ISSN 1018–0443